

Н.О.Кравченко

***Рекреаційне господарство Полісся:
сучасний стан та перспективи
розвитку***

УДК 338.48 (477)

К 78

Рекомендовано до друку вченою радою

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Протокол № 9 від 31.05.07 р.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор кафедри економіки та менеджменту Київського міжнародного університету лінгвістики

Скрипник А.В.,

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Ю.Бугая

Петровська І.О.

кандидат географічних наук, доцент кафедри географії
Ніжинського державного університету ім.М.Гоголя

Смаль І.В

Кравченко Н.О.

Рекреаційне господарство Полісся: сучасний стан та перспективи розвитку. –
Ніжин: МІЛАНІК, 2007. – 172 с.

ISBN 978-966-96794-1-3

Висвітлюються питання розвитку рекреаційного господарства на депресивних територіях Поліських регіонів України. Значну увагу приділено узагальненню понятійно-термінологічного апарату рекреації та туризму, дослідженню закономірностей та факторів функціонування даної сфери, розробці методичних основ її дослідження на регіональному рівні. Проведено SWOT-аналіз розвитку рекреаційного господарства на Поліссі, охарактеризовано його сучасний стан. Визначено основні проблеми розвитку галузі в регіоні, запропоновано шляхи їх подолання. Розроблено концепцію розвитку рекреаційного господарства на Поліссі.

Для наукових співробітників, працівників рекреаційної сфери, викладачів, аспірантів, студентів.

ISBN 978-966-96794-1-3

Зміст

ВСТУП

I. НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ

- 1.1 Рекреація як суспільне явище: характеристика та систематика основних понять.
- 1.2 Туризм як вид рекреаційної діяльності. Альтернативні види туризму
- 1.3. Закономірності, принципи та фактори розвитку рекреаційного господарства регіону
- 1.4. Методичні підходи до оцінки регіонального потенціалу розвитку рекреаційного господарства

II. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛІССІ

- 2.1. SWOT-аналіз розвитку рекреаційного господарства Поліського регіону
- 2.2 Характеристика сучасного стану та тенденцій розвитку рекреаційного господарства Полісся
- 2.3 Районування території Полісся за рівнем розвитку рекреаційного господарства

III. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛІССІ

- 3.1. Організаційно-економічні важелі та механізм розвитку рекреаційного господарства країни та її регіонів
- 3.2. Шляхи удосконалення розвитку регіональної системи рекреаційного господарства Полісся
- 3.3. Гармонізація розвитку рекреаційного господарства в природному середовищі
- 3.4. Концептуальні засади перспективного розвитку рекреаційного господарства Полісся

ВИСНОВКИ

ВСТУП

Важливою складовою соціальної політики України є забезпечення конституційного права її громадян на відпочинок. Вирішенню цього та інших завдань підпорядкована діяльність рекреаційного господарства. Затяжна економічна криза в Україні негативно позначились на його розвитку. Збереження практики фінансування галузі за залишковим принципом, різке падіння попиту на рекреаційні послуги в зв'язку із зубожінням населення, скрутна фінансова ситуація, а то й банкрутство підприємств, на балансі яких знаходились санаторно-курортні та інші заклади рекреаційної інфраструктури, нераціональне використання рекреаційних ресурсів, недосконала система управління сферою, – ці та інші процеси призвели до загального різкого спаду показників виробництва рекреаційних послуг, розбалансованості його компонентних та територіальних елементів, низького рівня ефективності їх функціонування. Це, у свою чергу, накладає негативний відбиток на соціально-економічний розвиток регіонів України, обумовлюючи недосконале відтворення продуктивних сил, суттєве зниження якості життя населення.

Розвиток рекреаційної сфери вимагає зваженого, науково обґрунтованого підходу, оскільки рекреаційна діяльність, окрім позитивного впливу на економіку, соціум та навколишнє середовище, здатна спричиняти й негативний ефект. Так, виникнення економічної залежності від даної сфери, розбалансування економіки, локалізована інфляція, зростання цін на нерухомість у рекреаційних районах, розповсюдження небажаних соціальних явищ, виникнення напруги між місцевими громадами та туристами, небезпечне для довкілля втручання в природні процеси, використання шкідливих технологій – далеко не повний перелік наслідків непродуманого розвитку рекреаційного господарства, що вже починають даватися взнаки і в українських регіонах інтенсивного розвитку рекреаційної діяльності: Причорноморському, Карпатському та м. Київ. У зв'язку з цим необхідним вважається дослідження питань підвищення ефективності розвитку та оптимізації територіальної організації рекреаційного господарства в Україні.

Особливо актуальним у цьому контексті є розвиток ефективного рекреаційного господарства на Поліссі. Аргументом, що говорить на користь цього твердження, є те, що даний регіон у складі Волинської, Рівненської, Житомирської та Чернігівської областей відноситься до депресивних територій. Не забезпечений достатньою мірою мінерально-сировинними ресурсами, на базі яких можна було б розвивати промислове виробництво, із занепадаючим сільським господарством та населенням, кількість якого стрімко скорочується, регіон має потенціал для розвитку: він зосереджує у своїх межах п'яту частину загальнодержавних рекреаційних ресурсів. Як свідчить світовий досвід, розвиток туристично-рекреаційного бізнесу міг би, з огляду на наявність потужної ресурсно-рекреаційної бази та спричинюваний рекреаційною господарською діяльністю мультиплікативний ефект, бути однією з пріоритетних сфер діяльності, що сприятимуть підвищенню ефективності розвитку його господарського комплексу.

Не можна не брати до уваги і наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції, що вилучила з господарського, у тому числі, і рекреаційного користування значні площі призначених для цього угідь та загострила потреби у лікуванні та відпочинку місцевого населення.

Таким чином, метою монографії стало дослідження теоретико методологічних засад розвитку та територіальної організації рекреаційного господарства регіону і розробка практичних рекомендацій по її удосконаленню на Поліссі.

У зв'язку з цим було зроблено наступне:

- визначено соціально-економічну сутність рекреаційної діяльності та рекреаційного господарства, в рамках якого вона реалізується;*
- виявлено, охарактеризовано та систематизовано фактори формування, розвитку та територіальної організації рекреаційного господарства;*
- удосконалено методичні підходи до дослідження потенціальних можливостей розвитку рекреаційного господарства в регіоні;*
- виявлено масштаби і характер рекреаційного потенціалу Поліського регіону та особливості його просторової локалізації;*
- на основі аналізу регіональних особливостей формування рекреаційного господарства на Поліссі здійснено його комплексну оцінку та визначено позиції регіону на загальнодержавному ринку рекреаційних послуг;*
- обґрунтовано шляхи оптимізації рекреаційної діяльності з урахуванням цілей рекреаційного відтворення в контексті регіонального розвитку та розроблено рекомендації щодо запровадження їх у практику рекреаційного господарювання;*
- розроблено схему рекреаційного районування території Полісся;*
- виявлено потенційні резерви та визначено пріоритети розвитку і стратегічні напрями удосконалення територіальної організації рекреаційного господарства Поліського регіону з метою всебічного задоволення різноманітних рекреаційних потреб населення.*

Сформульовані у праці положення і отримані результати є теоретичною та практичною основою оцінки ефективності розвитку і ступеня ефективності територіальної організації рекреаційного господарства на регіональному рівні. Вони можуть бути корисними при дослідженні рекреаційних господарств інших регіонів. Конкретні пропозиції щодо функціонування рекреаційного господарства, напрямків його подальшого розвитку і шляхів оптимізації та підвищення ефективності діяльності можуть бути використані при розробці програм соціально-економічного розвитку Поліського регіону та територіально-адміністративних одиниць, що входять до його складу.

Автор глибоко вдячний д.е.н. Л.Г.Чернюк, д.е.н. В.І.Куценко, к.г.н. І.В.Смалю та к.е.н. О.О.Зеленській за цінні поради щодо поліпшення змісту рукопису.

НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ

1.1 Рекреація як суспільне явище: характеристика та систематика основних понять.

Розробкою понятійного апарату та методологічних питань, що стосуються рекреації, вчені почали займатися з 70-80-х років минулого століття. Таким чином, з того часу, як у вітчизняних, так і у зарубіжних анналах накопичився значний науковий доробок, присвячений цим питанням. Ґрунтовними є праці радянських (російських) вчених – засновників рекреаційної географії, з виникнення якої, власне, і почався розвиток галузей знань про дозвілля і відпочинок: Ю.Веденіна, І.Зоріна, В. Квартальнова, М. Мироненка, В. Преображенського. На Україні питаннями методології рекреації займаються О. Бейдик, В. Євдокименко, М. Крачило, О. Любіцева, В. Мацола, Я. Олійник, В. Павлов, І. Смаль, А. Степаненко та інші.

Разом з тим, науково-понятійний апарат, який використовується в рекреаційних дослідженнях, характеризується відсутністю чітко визначеної системи дефініцій, а також їх багатозначністю та різноманіттям. Це пояснюється тим, що, по-перше, наукові пошуки, які ведуться у цій царині, розпочалися не так давно; по-друге, вони є динамічними; по-третє, дослідження ведуться в декількох напрямках: рекреаційна географія, економіка рекреації та туризму, соціологія туризму, освіта (в рамках професійної підготовки кадрів для галузі), туристичний менеджмент та маркетинг тощо.

Так, наприклад, відомо понад 14 визначень одного з основних понять даного напрямку – “рекреація”. У залежності від мети, яку переслідує дослідник, а також від його суб’єктивного сприйняття цього явища, спектр варіювання значення поняття “рекреація” є досить широким: від вживання його в розумінні галузі народного господарства (Р.Гусейнов), до використання для означення одного з видів природокористування (В.Павлов, Л.Черчик), процесу відпочинку (М.Нудельман) [37, с.5], господарської діяльності (П.Гудзь) [13, с.11], функції туризму (І.Зорін) [21, с.53] тощо. У кожному випадку застосування вищезначеного, а також інших базових понять, як-то: “рекреаційна діяльність”, “рекреаційна галузь”, “рекреаційна система” та інших, можна обґрунтувати, особливо, обмежившись рамками однієї дисципліни. Але з огляду на тенденцію останніх років, що полягає в спробі поєднання різних

поглядів на даний суспільний феномен, виникає потреба впорядкувати теоретичну базу, так як те, що виглядає цілком правомірним з точки зору однієї науки, здається недосконалим, а то й зовсім неприпустимим з точки зору іншої.

Щодо визначення поняття “рекреація” вчені однакові в тому, що вона пов’язана з відтворенням фізичних, психічних, духовних, інтелектуальних сил людини, яке відбувається в процесі оздоровчої, пізнавальної, спортивної, культурно-розважальної діяльності, що займає частину вільного часу [37, с.5; 32, с.11; 27, с.254; 13, с.10; 30, с.18]. Проте є суттєві суперечності у виборі області, що відповідає родовій ознаці поняття, яке визначається. Так, М.Мироненко визначає рекреацію як “сукупність явищ і відносин, що виникають в процесі використання вільного часу”[32, с.11], М.Нудельман – як сам процес відтворення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини [37, с.5], Ю.Хромов – як усі форми дозвілля [37, с.5]. Протиріччя є і у визначенні локалізації рекреації. Наприклад, Ю.Хромов визначає рекреацію як “усі форми дозвілля людини в закритих приміщеннях, відкритому просторі і урбанізованому середовищі” [37, с.5]. Але дослідження дозвілля, яке проводить індивід в межах власного помешкання, може зацікавити спеціаліста з містобудівництва, архітектури чи дизайну з точки зору організації місць відпочинку в помешканні, але не економіста чи, наприклад, географа, які мають зовсім інший предмет дослідження. Діаметрально протилежною є думка М.Мироненка, який стверджує, що рекреація відбувається “...на спеціалізованих територіях, розташованих поза населеним пунктом, який є місцем їх [рекреантів – Авт.] постійного проживання”[32, с.11].

У цьому випадку поза увагою залишається ціла низка рекреаційних занять, проведення яких можливе в межах пункту постійного проживання (відвідування музеїв, бібліотек, концертних залів, клубів, відпочинку у міських зелених зонах та ін.), а значення терміну “рекреація” наближається за змістом до поняття “туризм”. Зрозуміло, що повністю уникнути багатозначності такого місткого поняття як “рекреація” не вдасться, але, по можливості, слід уникати його перекриття з поняттями “рекреаційне господарство”, “рекреаційна діяльність”, “рекреаційний ефект” та іншими. Тож надалі в роботі під поняттям “рекреація” розумітиметься *одна з форм дозвілля, суспільне явище, пов’язане з відтворенням і розвитком фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил людини, що відбувається в місцях, які можуть бути використані для цих цілей як в межах населеного пункту, що є місцем проживання відпочиваючих, так і поза ним.* На відміну від попередніх, дане визначення безпосередньо пов’язується із категоріями “вільний час”,

“дозвілля”, оскільки його родова ознака окреслюється як одна з форм дозвілля. Окрім того, в ньому вказане змістове наповнення, яке вирізняє рекреацію з-поміж інших форм дозвілля, підкреслюється її значення, що дозволяє рекреації трансформуватись у суспільне явище, уточнюються межі середовища, в якому воно відбувається.

Рекреація реалізується у процесі рекреаційної діяльності. Рушійною силою цього процесу є *рекреаційна потреба – ставлення людини до соціально-економічного середовища її життєдіяльності, яке проявляється у відчутті нестачі умов для відтворення і розвитку її сил, витрачених в процесі праці, а також розваг і отримання нових вражень та прагненні його задовольнити*. Безумовно, необхідність зняття фізичної втоми належить до основних фізіологічних потреб людини, притаманних їй впродовж усього її життя. Проте, рекреаційна потреба стає економічною категорією лише тоді, коли для її задоволення людина прагне звертатися до інших суб’єктів, котрі можуть її забезпечити або мають різноманітні ресурси, необхідні для цього.

Це і визначає учасників рекреаційної діяльності, якими є рекреанти, суб’єкти, що надають рекреаційні послуги, а також управлінці, що регулюють відносини між першими двома суб’єктами.

Рекреаційна діяльність у науковій літературі розглядається як така, що здійснюється з боку рекреантів з метою задоволення власних потреб (відтворення і розвиток фізичних, духовних, психічних та інтелектуальних сил) [27, с.254; 12, с.8]. У деяких джерелах цей процес позначається терміном “реалізація рекреаційних потреб” [37, с.6], що вживається на противагу терміну “рекреаційна діяльність”, яким дослідники позначають “систему заходів, явищ і відносин, пов’язану з наданням рекреаційних послуг.” Видом господарської діяльності зі створення, продажу і надання послуг, спрямованих на задоволення потреби населення у відновленні, збереженні і розвитку життєвих сил людини, вважає рекреаційну діяльність і А.Бобкова [5, с.16]. Але в більшості випадків поняття “рекреаційна діяльність” вживається з метою означення діяльності як рекреантів, так і рекреаторів – фізичних та юридичних осіб, що задовольняють рекреаційні потреби населення, і часто використовуються в якості синоніма до поняття “рекреація”. Ці поняття дійсно дуже близькі за змістом, так як рекреація – явище, а рекреаційна діяльність – процес, в якому воно реалізується. Таким чином, очевидно, що рекреаційна діяльність – процес багатосторонній, повноцінне протікання якого ускладнюється або навіть унеможлиблюється за відсутності однієї із сторін.

Слід зауважити, що у правовій літературі під суб'єктами рекреаційної діяльності прийнято розуміти рекреаторів. Але, по-перше, існують деякі різновиди рекреаційної діяльності, які можуть відбуватися без їхньої участі (самодіяльний туризм); по-друге, мета участі рекреантів у цій діяльності обумовлює і в певній мірі перетинається з метою і завданнями рекреаторів (табл. 1.1); по-третє, рекреанти – активна сторона, яка може обирати види, форми, різновиди відпочинку.

Таблиця 1.1

Структура рекреаційної діяльності

Структурні одиниці рекреаційної діяльності	Зміст структурних одиниць рекреаційної діяльності		
	Рекреаційна споживча діяльність	Рекреаційна господарська діяльність	Рекреаційна управлінська діяльність
<i>Різновид рекреаційної діяльності</i>	Рекреанти	Рекреатори	Управлінці
<i>Суб'єкт діяльності</i>	Рекреанти	Рекреатори	Управлінці
<i>Об'єкт діяльності</i>	Фізичні, психічні, духовні якості та особливості рекреантів; природні, природно-технічні, соціально-економічні рекреаційні ресурси.	Фізичні, психічні, духовні якості та особливості рекреантів; природні, природно-технічні, соціально-економічні рекреаційні ресурси.	Відносини та зв'язки, що виникають між суб'єктами та об'єктами рекреаційної діяльності
<i>Мета діяльності</i>	Задоволення потреби у відтворенні та розвитку фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил, витрачених в процесі діяльності	Отримання економічної вигоди від своєї діяльності; відтворення, реабілітація, розвиток фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил людини, витрачених в процесі виробництва.	Регуляція і координація рекреаційної діяльності
<i>Засоби діяльності</i>	Рекреаційні ресурси та послуги	Рекреаційні ресурси, матеріально-технічна база рекреаційного господарства	Нормативно-правова база рекреації
<i>Дії</i>	Споживання рекреаційних послуг, відпочинок	Надання рекреаційних послуг	Регуляція, координація
<i>Результат</i>	Задоволення потреби у відпочинку; відтворення, реабілітація, розвиток власних фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил.	Прибуток від своєї діяльності.	Сталий розвиток галузі.

Примітка. Складено автором.

З цієї точки зору заслуговує на увагу підхід В.Павлова та Л.Черчик, які об'єднують рекреаційну діяльність, як діяльність з надання рекреаційних послуг та реалізації рекреаційних потреб, так і діяльність самих рекреантів в єдиний рекреаційний процес, під яким розуміють процес відтворення, реабілітації, відпочинку, оздоровлення, розвитку рекреантів [37, с.6].

Цей підхід вдало ілюструє двобічність самого процесу, розділяє суб'єктів діяльності, уточнює, про діяльність якого з них йде мова. Сумніви викликає лише вибір термінології, так як всі три терміни: “рекреаційна діяльність”, “реалізація рекреаційних потреб” і “рекреаційний процес”, – вирвані з контексту вказаної праці, можуть успішно вживатись як синоніми.

Згідно аналізу таблиці 1.1 можна зробити висновок щодо сутності рекреаційної діяльності, під яким надалі розумітиметься *процес складної взаємодії між її суб'єктами та об'єктами, що виникає з приводу рекреаційного відтворення населення*¹. В рамках поняття “рекреаційна діяльність” об'єднуються 3 інші: “рекреаційна споживча діяльність”, “рекреаційна господарська діяльність” та “рекреаційна управлінська діяльність”, – що вживаються на позначення активності, відповідно, рекреантів, рекреаторів та органів управління рекреаційною діяльністю. При відносній спільності об'єкту, мети та результатів вищезазначених суб'єктів рекреаційної діяльності, структура кожного з її різновидів має істотні відмінності.

Так, суб'єктом рекреаційної споживчої діяльності є рекреанти, метою діяльності яких є відпочинок, в ході якого відбувається відтворення та розвиток їх особистих фізичних, психічних та духовних якостей. Рекреанти досягають даної мети в процесі реалізації різноманітних циклів рекреаційної діяльності [21, с. 7-20], використовуючи при цьому різноманітні рекреаційні ресурси безпосередньо або за допомогою суб'єктів рекреаційної господарської діяльності. Суб'єктом рекреаційної господарської діяльності є рекреатори (табл. 1.1), об'єктом – рекреаційні ресурси та відпочиваючі, пріоритетною метою – отримання економічної вигоди від своєї діяльності, засобом – види рекреаційних послуг, які охоплюють різноманітні цикли рекреаційних занять, діями – заходи з їх реалізації, результатом – отриманий прибуток.

Особливої уваги заслуговує розгляд структури рекреаційної управлінської діяльності. Її суб'єктами є представники керівних органів різних

---

¹ Примітка. Рекреаційне відтворення населення – відновлення і розвиток фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил населення, що відбувається у формі рекреації як однієї з форм дозвілля за допомогою використання різноманітних рекреаційних ресурсів природного та антропогенного походження.

ієрархічних рівнів, що здійснюють загальне або спеціальне управління рекреаційною діяльністю. Відносини між реалізаторами та споживачами рекреаційних послуг, а також взаємозв'язки між рекреаційним господарством та іншими галузями економіки, суспільством і природою, що виникають в процесі рекреаційної діяльності, потребують взаємоузгодження, координації та регуляції, що і є наряду із забезпеченням умов ефективного рекреаційного відтворення основною метою суб'єктів рекреаційної управлінської діяльності. Остання реалізується за допомогою нормативно-правової бази рекреації. Результатом рекреаційної управлінської діяльності є забезпечення сталого розвитку галузі, що є кроком до забезпечення сталого розвитку суспільства в цілому.

Рекреаційна діяльність – збірне поняття, вона об'єднує кілька споріднених видів занять: санаторно-курортну, туристичну, культурно-розважальну та фізкультурно-оздоровчу діяльності. Така класифікація видів рекреаційної діяльності є найбільш загальноприйнятою і її, за деякими відхиленнями, приймає більшість вчених, хоча вона не позбавлена певних недоліків. Так як основною законодавчо визнаною характеристикою туристичної діяльності є “тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування” [43, с.15], то ця діяльність має охопити санаторно-курортну та частину культурно-розважальної і фізкультурно-оздоровчої діяльності, у той же час відпочиваючі санаторно-курортної зони можуть з однаковим успіхом займатись, скажімо, культурно-розважальною і фізкультурно-оздоровчою діяльністю. Таким чином, межі між цими видами рекреаційної діяльності є досить умовними. Питання про розмежування рекреаційної і туристичної діяльності в контексті дозвілля досі залишається відкритим у вітчизняних і зарубіжних наукових колах. Останнім часом з'явилась стійка тенденція щодо відмежування туристичної від інших видів рекреаційної діяльності з огляду на її зростаюче значення. Самим вдалим, на нашу думку, є підхід до співвідношення рекреаційної та туристичної діяльності в контексті дозвілля С. Холла [73, с.6], який враховує особливості різних циклів занять, що входять до їх складу (додаток А).

Таким чином, різниця між туристичною та іншими видами рекреаційної діяльності лише у суб'єктах рекреаційної господарської діяльності та управління, а також характері та видах споживаних послуг: рекреаційна діяльність, пов'язана із переміщенням за межі населеного пункту постійного проживання на термін більший, ніж 24 години, класифікується як туризм, а усі

види туризму, окрім ділового, можуть бути визначені як види рекреаційної діяльності. Таким чином, рекреація і туризм – два суспільних явища, які перетинаються, але не повністю охоплюють одне інше. Такий погляд на співвідношення рекреації і туризму має суто теоретичне значення, а на практиці вони майже не розмежовуються.

Рекреаційна діяльність протікає, у тому числі, і в рамках рекреаційного господарства. А.Гідбут розуміє його як “сукупність установ санаторно-лікувальних, відпочинку, туризму і обслуговуючих підприємств, призначених для задоволення рекреаційних потреб населення шляхом використання рекреаційних ресурсів конкретної території” [12, с.11]. Як складову господарського комплексу країни, в межах якої реалізується основний процес планування, управління, обслуговування рекреантів, розглядає рекреаційне господарство О.Бейдик [2, с.56], при цьому наголошуючи на комплексності, складності та динамічності галузі. Основними характеристиками рекреаційного господарства вчений вважає єдність управління і планування, спільність економічного призначення праці та технологічних процесів. Вказані характеристики є притаманними будь-якому господарству (галузі) в складі народногосподарського комплексу, але не рекреаційному. На сучасному етапі розвитку рекреаційне господарство не характеризується єдністю управління [17, с.8], хоча слід відмітити, що вже помітні зрушення в цьому напрямку. Не можна також говорити про спільність технологічних процесів, так як види діяльності, що утворюють єдину рекреаційну діяльність, відрізняються великою різноманітністю. Тому найбільш сприйнятним в наших умовах вважаємо наступне визначення: ***рекреаційне господарство – сукупність підприємств, установ, організацій, що виконують соціально-економічні функції, пов’язані з рекреаційним відтворенням населення, незалежно від місця розташування відповідних господарських одиниць, їх відомчої підпорядкованості, а також використовують для цього природний, історико-культурний, соціальний та економічний потенціал певних територій.***

Вказані установи, підприємства і організації освоюють рекреаційні ресурси, створюють однорідні за своїм призначенням товари та послуги.

Визначити місце рекреаційної галузі у системі господарського комплексу надзвичайно складно. Це пов’язано з тим, що в зв’язку із структурними трансформаціями на Україні в даний період немає раціонально організованого і структуризованого господарського комплексу, не створено чіткої концепції його структурної перебудови [38, с.228]. Таким чином, маємо парадокс: з одного боку рекреацію, а особливо її туристичну галузь

проголошено пріоритетною галуззю розвитку, а з іншого – вона чітко не систематизована в сучасній галузевій класифікації народногосподарського комплексу [45, с.109, 38, с.162, с.220]. Проте, Державною Програмою розвитку туризму в Україні на 2002-2010 рр. передбачається внесення змін до класифікації видів економічної діяльності щодо визнання туризму окремим видом економічної діяльності [16, с.163-175].

За сучасною класифікацією видів економічної діяльності (КВЕД) види господарської активності, здатні повно і всебічно задовольнити потреби рекреантів, відносяться до наступних секцій [22]: Н – готелі і ресторани, І – транспорт, L – державне управління, N – охорона здоров'я і соціальна допомога, O – колективні, громадські та особисті послуги, K – операції з нерухомістю, – і налічують 19 груп. Це без врахування додаткових галузей і виробництв, які приймають участь в нормальному функціонуванні вищевказаних сфер: освіти, сільського господарства і харчової промисловості, фінансової діяльності, страхування і т. ін.

Таким чином, зрозуміло, що рекреаційна господарська діяльність – складний процес, який охоплює галузі матеріального і нематеріального виробництва, виконує специфічні суспільні функції, які безпосередньо спрямовані на задоволення матеріальних і духовних потреб людини, тобто є складовою соціальної сфери і активно взаємодіє з іншими його компонентами. Згідно погляду Е. Горбунова на соціальну сферу як структуру, в межах якої об'єднуються великі міжгалузеві комплекси: продовольчий, виробництва товарів широкого вжитку, соціально-побутові та соціально-культурні галузі [54, с. 13], – можна констатувати, що всі вони є учасниками рекреаційної господарської діяльності. Тоді як продовольчий комплекс приймає опосередковану участь у процесі рекреаційної господарської діяльності, в комплекс виробництва товарів широкого вжитку входять підприємства по виробництву товарів рекреаційного призначення; в соціально-побутовий – об'єкти житлово-комунального господарства (готелі та інші засоби розміщення рекреантів), транспорту, що спеціалізуються на перевезеннях туристів та обслуговуванні рекреаційних підприємств; в соціально-культурний комплекс – заклади охорони здоров'я, фізкультури та спорту, культури та мистецтва, що виконують рекреаційні функції, та інші заклади і установи, за допомогою прямої або опосередкованої участі яких здійснюється повноцінне рекреаційне обслуговування населення.

Тому не випадково ряд авторів відмічає, що стосовно рекреаційної діяльності в літературі частіше зустрічаються такі означення, як “комплекс”,

“система”, “індустрія”, які вживаються як дуже близькі за змістом до поняття “господарство” [5, с.19; 7, с.45]. Щодо поняття “індустрія”, то воно дійсно може вважатися таким відносно рекреаційного господарства [5, с.20], чого не можна сказати про означення “система”, а тим більше “комплекс”.

Порівняймо визначення “рекреаційна система” та “рекреаційний комплекс” з вищеозначеним терміном “рекреаційне господарство”.

Рекреаційна система – складна, динамічна, ієрархічно підпорядкована і взаємопов’язана сукупність компонентів, формування та еволюція яких спрямована на задоволення потреб людини і суспільства у відновленні психофізичної енергії та спілкування з культурним надбанням людства [53, с.9]; або рекреаційна система – складна багатоконпонентна система, центральною підсистемою якої є група відпочиваючих, а цільовою функцією – найповніше задоволення рекреаційних потреб, формується на поєднанні 3-х підсистем: природи, суспільства, національного господарства [27, с.256]. Тобто, стосовно рекреаційного господарства термін “система” може вживатися в якості родового поняття.

Рекреаційний комплекс може розглядатись як особлива форма територіальної організації, що формується в процесі взаємопов’язаного розвитку рекреаційної та інших видів господарської діяльності на компактній території, яка має специфічні соціально-економічні та природні характеристики; територіальна система кількох видів господарської діяльності, організаційно і функціонально спрямована на отримання максимального рекреаційного ефекту [2, с.47]. У цьому випадку поняття “туристичний комплекс” як особлива форма територіальної організації є синонімом терміну “кластер”¹, широко вживаним у зарубіжних та вітчизняних наукових колах.

Рекреаційний комплекс в широкому розумінні – складова загального ТВК, сполучення рекреаційних закладів і супутніх підприємств інфраструктури, об’єднаних тісними виробничими й економічними зв’язками, спільним використанням географічного положення, природних і соціально-економічних ресурсів, напрямом вирішення правових, екологічних проблем тощо [2, с.47]. Але на сучасному етапі розвитку України не зовсім коректно говорити про повноцінне функціонування єдиного загальнодержавного рекреаційного комплексу, бо одиниці, які входять в склад рекреаційного господарства, іноді не пов’язані ні економічно, ні юридично, оскільки належать

---

¹ Примітка. Кластер – географічна група взаємозалежних компаній та асоційованих інститутів у певній галузі, які пов’язані спільними цілями і доповнюють один одного [125, с.160].

до різних сфер, галузей та мають різну відомчу підпорядкованість. О.Топчієв розглядає рекреаційний комплекс як один із секторів господарства [7, с.46].

Таким чином, рекреаційне господарство є лише компонентом рекреаційної системи. Посилена ознаками територіальності і організаційно-управлінської єдності вона набуває вищого ступеня внутрішнього взаємозв'язку – стає комплексом. Отже, у вертикальній систематиці поняття “рекреаційна система” та “рекреаційний комплекс” займають вищі ієрархічні рівні, ніж “рекреаційне господарство”. Але рекреаційне господарство не є замкненою системою. Розвиваючись на певній території, воно неминуче взаємодіятиме з іншими системами, набуватиме нових зв'язків і перетвориться на комплекс. З поняттям “рекреаційний комплекс” тісно пов'язане поняття *“територіальна організація рекреаційного господарства”*, яка може розглядатись, з одного боку, як *комплекс соціально-економічних і організаційних заходів, спрямованих на підвищення економічної, соціальної, екологічної ефективності рекреаційного господарства на певній території з метою забезпечення оптимальності його функціонування в системі „економіка – природа - соціум”*; з іншого – як *відкрита система взаємопов'язаних та взаємообумовлених компонентних, територіальних та управлінських елементів рекреаційного господарства різних рангів*.

Рекреаційне господарство як система має три головні аспекти: компонентний, територіальний та організаційний. Найбільші труднощі викликає визначення компонентної структури, оскільки рекреаційне господарство характеризується комплексністю та динамічністю.

Так можна виділити наступні різновиди його компонентної структури.

1. За виконуваною функцією:

- лікувально-профілактичні (санаторії, санаторії-профілакторії і т.д.);
- оздоровчі (літні оздоровчі табори, спортивно-оздоровчі табори, пансіонати, будинки відпочинку, фітнес-центри, фізкультурно-оздоровчі центри тощо);
- реалізаційні (бюро подорожей, турагентства, фірми-туроператори, екскурсійні бюро);
- розважальні (музеї, видовищні заклади, казино, аквапарки, зоопарки, ботанічні сади, гідропарки, парки культури та відпочинку і т.д.);
- заклади розміщення (готелі, мотелі, кемпінги, таймшеринги, пансіонати, мебльовані кімнати, туристичні гуртожитки тощо);
- заклади харчування (ресторани, кафе, бістро, паби і т.д.);

- перевезення (транспорт для перевезення на великі відстані: літаки, пароплави, легкові автомобілі, автобуси, потяги, гужовий транспорт і т.д.; прогулянковий та розважальний: гелікоптери, водні ракети, скутери, планери, гужовий транспорт і ще багато інших).

2. За участю у наданні рекреаційних послуг:

- первинні – що безпосередньо обслуговують рекреантів;
- вторинні – що забезпечують нормальне функціонування первинних підприємств.

3. За характером послуг:

- підприємства, що забезпечують загальні потреби рекреантів (заклади розміщення, харчування);
- підприємства, що надають специфічні рекреаційні послуги (лікування, оздоровлення, екскурсії тощо).

Територіальна систематика рекреаційного господарства представлена наступною системою ієрархічних одиниць, що разом утворюють територіальну структуру [23, с.17; 3, с.47]:

- *рекреаційний пункт* як місце локалізації одиничного рекреаційного об'єкту;
- *рекреаційний центр* як територіальне зосередження декількох рекреаційних об'єктів, які прив'язані до певного населеного пункту і користуються його інфраструктурою та трудовими ресурсами;
- *рекреаційний вузол*, що являє собою об'єднання різного характеру рекреаційних пунктів та центрів;
- *рекреаційний господарський комплекс* як складне територіально-господарське утворення, що об'єднує декілька туристичних центрів, які мають спільний характер організації рекреаційної діяльності та єдину систему рекреаційного, побутового та господарського забезпечення, здатну комплексно і повно задовольнити потреби населення у відпочинку;
- *рекреаційний район* як просторова система високого ієрархічного рівня, яка характеризується спільністю природних, соціально-економічних умов розвитку рекреаційної діяльності. Серед його основних ознак наступні: наявність рекреаційного каркасу території, спеціалізація рекреаційного господарства, використання спільного типу рекреаційних ресурсів, наявність управлінсько-організаційних структур, які координують рекреаційну діяльність.
- *рекреаційний регіон* – велика територіальна рекреаційна система, що об'єднує в своїх межах декілька рекреаційних районів. Характеризується

територіальним поєднанням різнорідних рекреаційних ресурсів та достатнім транспортним зв'язком з регіонами концентрації населення.

- *рекреаційна зона* – масштабна рекреаційна система, що об'єднує в своїх межах декілька однотипних рекреаційних регіонів.

Структурування рекреаційного господарства за управлінською ознакою викликає чимало труднощів. Поряд з іншими причинами це викликано відсутністю єдиного рекреаційного законодавства [6, с.26]. Між тим, за твердженнями дослідників, офіційне визнання Францією, Італією, Іспанією та іншими країнами рекреації галуззю національної економіки і розбудова її на основі єдиної несуперечливої законодавчої бази стало стимулятором її швидкого розвитку і забезпечило процвітання даної галузі у цих країнах [6, с.20]. На сучасному етапі розвитку рекреаційного господарства його управлінську структуру можна представити наступним чином:

1. Міжнародні структури: Всесвітня туристична організація, Рада по туризму країн-учасниць СНД та інші.

2. Державні структури:

- загальнодержавного рівня: загальні: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, Міністерство екології та природних ресурсів України та інші міністерства і відомства, що здійснюють загальний економічний та соціальний контроль; спеціальні: Міністерство охорони здоров'я України (санаторно-курортна справа), Міністерство культури та туризму, Національна рада по туризму, Держкомжитлгосп (готельне господарство), Держкомітет з фізкультури і спорту (фізкультурно-оздоровча діяльність, спортивний туризм);

- регіонального рівня: Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, Міністерство курортів і туризму АР Крим, обласні та районні держадміністрації та їх відповідні підрозділи;

- місцевого рівня: органи місцевого самоврядування;

3. Громадські організації;

4. Адміністрації окремого рекреаційного підприємства.

Розгляд вищевказаних аспектів рекреаційного господарства (компонентного, територіального та управлінського), а також аналіз їх в контексті інших галузей господарського комплексу, природокористування, системи розселення дасть змогу раціонально визначити оптимальні варіанти положення його (господарства) в просторі, спеціалізацію та перспективи розвитку.

1.2 Туризм як вид рекреаційної діяльності. Альтернативні види туризму

Довгий час розгляд ролі рекреаційної сфери в розвитку народного господарства обмежувався спричинюваним нею оздоровчим ефектом. Якщо розглядати це в політекономічному аспекті, рекреаційна галузь сприяє простому і розширеному відтворенню робочої сили, а значить і більш ефективному її використанню в процесі виробництва, що виражається в підвищенні продуктивності праці, збільшенні коефіцієнта використання фонду робочого часу за рахунок зменшення кількості днів, втрачених через хворобу тощо. За рекреацією визнавалися також соціально-культурна та політична (щодо міжнародного туризму) функції. Культурний відпочинок та подорожування неабияк сприяють духовному збагаченню людини, розширенню її кругозору, розумовому, моральному вдосконаленню, а спілкування з людьми інших національностей ще й зміцнює культурні зв'язки та дружбу народів. Але в останні десятиліття ситуація щодо усвідомлення економічної ролі рекреаційної галузі в розвитку суспільства різко змінилась. Пов'язано це із бурхливим розвитком туризму – найдинамічнішого виду рекреаційної діяльності.

Закон України “Про туризм” визначає дане явище як “тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування”. Часові та правові межі даного поняття доповнюються у визначенні Законом терміну “турист”, під яким розуміється “особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін” [43].

На даному етапі розвитку туризм підлягає класифікації в залежності від різноманітних ознак, покладених в її основу:

- в залежності від локалізації виділяють його форми: *внутрішню* та *міжнародну*, які, в свою чергу, можна систематизувати. Першу – за територіальною ознакою (*місцевий* та *регіональний*), другу – за масштабами охопленої території (*внутрішньоконтинентальний* та *міжконтинентальний*) і напрямком руху (*в'їзний* та *виїзний*);
- за характером організації виділяють *організований* і *самодіяльний* різновиди туризму, які, в свою чергу, поділяються на *групові* та *індивідуальні*;
- за віком учасників – дитячий, молодіжний та туризм для дорослих;

- за тривалістю подорожі – короткотривалий, середньотривалий та довготривалий;
- за сезонністю – постійний, сезонний і міжсезонний;
- в залежності від засобів пересування – пасивний (залізничний, авіаційний, автобусний, автомобільний, судноплавний), активний (пішохідний, лижний, кінний, мотоциклетний, велосипедний, на гребних судах) та комбінований;
- в залежності від середовища – рівнинний, гірський, водний, морський, річковий, підводний, спелеотуризм, повітряний, космічний;
- в залежності від мети – оздоровчий, культурно-розважальний, промисельний, діловий, релігійний, науково-пізнавальний, екологічний, спортивний, гастрономічний, сільський, весільний та багато інших;
- за впливом на довкілля – екологічний, неекологічний;
- за інтенсивністю – традиційний та альтернативний.

Як економічне явище туризм відомий з давніх часів. Як організована форма економічної діяльності він почав формуватися з середини ХІХ ст. Перша групова подорож була здійснена 5 липня 1841 р. за маршрутом Лейстер – Лохборо на збори релігійної громади. Організував цю поїздку підприємець Томас Кук – засновник першої в світі туристичної фірми “Томас Кук та сини”, яка вже до 1865 р. перетворилась на найбільшу в світі туристичну організацію [23].

З розвитком промисловості, появою нових та удосконаленням старих транспортних засобів у другій половині ХІХ ст. стали можливими подорожі великих масштабів, почали виникати курорти. Із зростанням стабільності економічного, політичного життя народів розпочався процес зближення, встановлення зв'язків, розширення контактів між країнами, і на початок ХХ ст. міжнародний туризм став самостійною галуззю. Цей процес співпав із формуванням міжнародного ринку, розширенням міжнародної торгівлі. Але все ж іноземний туризм носив характер епізодичних подорожей [23].

Таким чином, до 1917 р. в усіх країнах туризм розвивався приблизно однаково: і як бізнес (і в цьому шляху вбачаються першопочатки сучасного масового туризму), і як одна із сторін діяльності природознавчих товариств, звідки беруть початок спортивний, науковий, пізнавальний і, можливо, в деякій мірі, екологічний туризм у сучасному їх розумінні.

Після 1917 р. розвиток туризму відбувався в соціалістично і капіталістично орієнтованих країнах по-різному.

Для розвитку туризму в соціалістично орієнтованих країнах були характерні наступні риси:

- різке переважання внутрішнього туризму над міжнародним;
- в структурі міжнародного туризму в'їзний туризм переважав над виїзним;
- туризмові була властива більша регульованість і плановість, завдяки тому, що путівки були зосереджені в руках профспілок;
- туризм взагалі більшою мірою асоціювався із спортивним туризмом (як професійним так і аматорським), решта видів туризму, таких, як, наприклад, оздоровчий, культурно-розважальний, пізнавально-екскурсійний, швидше відносились до інших форм рекреації і санаторно-курортного лікування та відпочинку;
- пропозиція туристичних послуг не так чутливо реагувала на виникаючі потреби, як це відбувалось в капіталістично орієнтованих країнах;
- негативний вплив на навколишнє середовище масового туризму актуалізував проблеми його охорони. Проте це не стало поштовхом для створення екологічно спрямованих форм туризму. Частково це питання вирішувалося проведенням просвітницько-роз'яснювальної роботи серед подорожуючих.

В капіталістично орієнтованих країнах туризм розвивався по іншому шляху. Між першою і другою світовими війнами він мав, в основному, пізнавальний характер. В повоєнні роки в туристична індустрія була в занепаді. Але був попит на туристичні послуги і тому до кінця 40-х років туристична галузь досягла довоєнного рівня розвитку. З тієї пори попит на туристичні послуги невинно зростав разом із покращанням якості і підвищенням рівня життя, термінів відпусток і розмірів прибутків, загальним ростом культури. Не останню роль в підвищеному попиті на туристичні послуги зіграли науково-технічний прогрес та якісно новий рівень розвитку продуктивних сил, урбанізація та транспортна революція [29]. Дуже популярним був пляжний туризм. Тому зростала кількість впорядкованих пляжів, мережа готелів, ресторанів, казино тощо. Але зростання відбувалось не лише в кількісному, а і в якісному плані, з'являлись нові види туристичних послуг.

Наразі туристична галузь є найбільш прибутковою галуззю світового господарства. Вона складає близько 10% світового ВВП та 5% світових податкових надходжень [60, с.3], а за масштабами експорту стоїть на рівні з такими статтями, як продаж нафти і автомобілів, та становить 1/3 світової торгівлі послугами [28, с.4]. Сектор туризму може бути важливим рушієм

економічного розвитку країн, оскільки має сильний ефект мультиплікації і опосередковано впливає на основні галузі економіки, які тим чи іншим чином беруть участь у обслуговуванні туристів: промисловість, будівництво, сільське господарство, транспорт і зв'язок, торгівлю, страхування, культуру і мистецтво тощо.

Туристичний сектор – одна з найбільш трудомістких галузей. У ній зайнятий кожен 16-й працівник в світі [71, с.6]. Разом з тим, створення одного робочого місця коштує в 20 разів дешевше, ніж у промисловості [71, с.7]. Туризм – могутній стимулятор функціонування малого та середнього бізнесу, так як для організації деяких видів туристичної діяльності та надання окремих видів туристичних послуг не потрібно великого стартового капіталу. Він може бути потужним фактором вирівнювання рівнів економічного розвитку відсталих регіонів, які не мають природних передумов для розвитку окремих прибуткових галузей промисловості і сільського господарства. Зрештою, туризм – одна з небагатьох галузей економіки, яка може за короткий термін залучити іноземний капітал. Зараз на нього припадає 7% загального обсягу світових інвестицій [71, с.6].

Отже, завдяки своїм організаційним і функціональним особливостям туризм є динамічною галуззю, діяльність якої може забезпечити стабільне надходження прибутків, в тому числі і у валюті, сприяти відлагодженню стійких міжгалузевих зв'язків, здійснювати суттєвий вплив на структуру грошових доходів і витрат населення, активізувати економічне зростання.

Особливим явищем, характерним для сучасного туризму стала поява і бурхливий розвиток (темпи зростання туристичних потоків становлять більше 10% щорічно [72]) альтернативних (екологічних, сталих) видів туризму.

Під останніми розуміються дрібномасштабні, на противагу масовим традиційним, види туристичної діяльності. Початок їх впровадження в практику рекреаційного господарювання пов'язують з виникненням у 70-ті роки ХХ століття екотуризму. За визначенням Товариства ризикованого туризму (Adventure Travel Society), екотуризм розглядається як “екологічно відповідальна подорож з метою вивчення природних зон і культури регіону з пропагандою їх охорони та фінансових надходжень у місцеві громади” [50]. Світове товариство охорони природи визначає його як “подорожі з відповідальним ставленням до навколишнього середовища, відвідування відносно непорушних природних площ з метою насолоди та цінування природи і будь-яких рис культури (минулої чи сучасної), що супроводжують її, яке сприяє збереженню природи, має незначний вплив з боку відвідувачів і

забезпечує благополуччя місцевих громад” [74] а Марта С.Хані, – як “подорож до крихких в екологічному відношенні, але зазвичай захищених територій, що має малі масштаби і незначний вплив, підвищує рівень освіти подорожуючих, безпосередньо допомагає економічному розвитку місцевих общин, виховує повагу до різних культур і людських прав” [74].

Практику розробки й надання даного виду послуг було започатковано одночасно в Південній Америці і Східній Африці, хоча ці процеси були зумовлені різними причинами. В Південній Америці науковці і активісти руху охорони природи були стурбовані швидким знищенням тропічних лісів. Тому приваблення туристів до цих природних районів почало розглядатись як економічна альтернатива вирубці лісів і гірничо-видобувній промисловості. В Східній Африці цей вид туризму був покликаний захистити місцеві общини, які виселялися за межі національних парків, та зберегти самі національні парки від браконьєрства з боку місцевих общин, для яких це заняття було чи не єдиним джерелом заробітку.

З іншого боку змінювались смаки і уподобання самих туристів. Пляжний масовий туризм почав втрачати свою популярність. Початкове захоплення цим видом туристичних послуг як надійним джерелом валютних і фінансових надходжень до бюджетів, забезпечення зайнятості, стимулювання розвитку інфраструктури змінилось занепокоєнням щодо негативного впливу туризму на навколишнє середовище. Розвинені капіталістичні країни почали розглядати масовий туризм як не зовсім прийнятну стратегію розвитку з огляду і на окремі негативні аспекти його соціально-культурного впливу (поширення наркоманії, проституції, венеричних захворювань, СНІДу тощо). З відтоком лівової частки прибутків від масового туризму до розвинених капіталістичних країн та зростанням зовнішнього боргу увага країн, що розвиваються, також звернулася в бік екотуризму. Проведене в Південній Африці дослідження показало, що чистий прибуток від екотуризму був приблизно в 11 разів більшим, ніж від вирощування великої рогатої худоби на ранчо [74]. Таким чином, екотуризм став альтернативою не лише іншим галузям промисловості, але й самому традиційному туризму, а також дієвим засобом охорони навколишнього середовища і захисту місцевих громад країн, що розвиваються.

На початку 90-х років прогресивна частина людства, стурбована зростаючим споживанням природних ресурсів та глобальними екологічними проблемами, що загрожували обернутися на катастрофу, дійшла висновку, зробленого багато століть тому в Індії: “Природа – це не те, що ми отримали від пращурів, а те, що позичили у нащадків”. У цьому вислові відобразилась

сучасна позиція прихильників сталого розвитку, які розглядали останній, як розвиток, що не загрожує повноцінному існуванню наступних поколінь. Ця концепція швидко стала провідною стратегією розвитку в багатьох країнах світу.

Багато засад екотуризму збігалось із основами концепції сталого розвитку, що з'явилась на початку 90-х, тож багато науковців почали ототожнювати екотуризм зі сталим туризмом. Сталий (sustainable) туризм визначається як “управління екосистемами з метою підтримки їхньої екологічної цілісності неущожденою для користування наступними поколіннями”, або “форма туризму, яка підтримує екологічний баланс” [50]. В жовтні 1999 р. Генеральною асамблеєю ООН дано наступне визначення сталого туризму: “Туризм, який своєю діяльністю не шкодить оточуючому середовищу, має екологічну життєздатність, а також не справляє негативного впливу на культурні традиції та соціальні устої місцевого населення”. Але екологічні ресурсозберігаючі технології можуть застосовуватись в будь-якій формі туристичних послуг, навіть в масовому пляжному туризмі (до чого прагне суспільство).

У зарубіжній та вітчизняній літературі зустрічаються й інші визначення сталого (sustainable) туризму, висловлюються різноманітні думки щодо видів діяльності, які до нього входять, проте майже усі вчені однакові у визначенні принципів, на яких він базується:

- дрібномасштабності;
- дружнього ставлення до природи;
- спрямованості на її охорону та збереження;
- підтриманні добробуту місцевого населення;
- дбанні про інтереси туристів.

До арсеналу альтернативного (сталого) туризму на даному етапі його розвитку можна віднести наступні види туристичної діяльності (рис. 1.1).

Власне екотуризм, в межах якого зарубіжні та вітчизняні науковці виділяють 2 різновиди: біотуризм (wildlife tourism) та природний (nature) туризм. Біотуризм – туризм, об'єктами якого є будь-які прояви живої природи, чи то окремі види, чи біоценози [39]. Об'єктом природного туризму є будь-яка природа, жива й нежива. Зрозуміло, що термін “природний туризм” ширший, ніж біотуризм і включає в себе останній. Таким чином, виникає потреба у виділенні іншого тематичного напрямку природного туризму, об'єктом якого є нежива природа (гори, печери, водойми тощо). Користуючись термінами екології, назвемо його абіотуризмом.

Рис. 1.1. Види сталого екологічного туризму

В літературі зустрічаються різні думки щодо включення соціокультурних елементів до екотуризму. Деякі автори наполягають на думці, що екотуризм має бути виключно природним. Якщо це так, то варто було б обмежитись терміном “природний туризм”. Але повністю реалізувати мету екотуризму неможливо, лише перебуваючи на природі, вивчаючи її та пропагуючи її збереження. Необхідно звертати увагу на людину, як частину природи та її діяльність, як минулу, так і сучасну, оцінювати екологічну рівновагу між людиною та природою. Тому доцільно було б включити соціокультурні елементи до екотуризму і виділити ще один підвид екотуризму – соціоекотуризм. Таким чином, це збільшить поле діяльності екотуризму, а отже, і користь від нього, бо природний екотуризм здебільшого має бути організованим на територіях заповідників, національних парків та інших природоохоронних територіях. Соціоекотуризм може включати в себе заходи, які проводяться не обов’язково в екологічно чистих районах, що можуть наочно демонструвати непродумане господарювання людини та втручання її в природу. Але такі елементи “культури” туроператорам необхідно продумано дозувати, бо навряд чи знайдеться багато бажаючих провести відпустку саме в таких районах. На контрасті незайманих та “окультурених” ділянок природи можна не лише здійснювати культурно-виховні й освітні цілі екотуризму, але й запропонувати туристам зробити свій вклад в охорону природи (розчистити джерельце, посадити дерева тощо).

Сільський зелений туризм спрямований на використання сільських поселень для відпочинку в екологічно чистих умовах. В цьому виді туризму цінується свіже повітря, гостинність, безпека, природні та культурні пам'ятки. До сільського віднесемо і агрорекреаційний туризм, що розвивається на сільськогосподарських орних землях, де поєднуються сприятливі агрокліматичні і рекреаційні ресурси, і передбачає активний відпочинок на природі і добровільну участь відпочиваючих у сільськогосподарських роботах. В наших умовах виникає потреба чітко розмежувати агрорекреаційний туризм як форму активного відпочинку та роботу на дачних та присадибних ділянках як основне джерело забезпечення потреб сім'ї продовольчими товарами та отримання нею додаткових грошових надходжень. З приводу значення розвитку сільського туризму на Україні Президент України В.Ющенко зауважив, що "... розвиток сільського зеленого туризму має два рівнозначні аспекти. По-перше, це налагодження діалогу між українськими регіонами й виховання поваги до їх культур. По-друге, не менш важливим є й відновлення почасти втраченого зв'язку між українським селом та містом. У сучасному світі це запорука збереження духовності й чеснот" [76].

В числі екологічних видів розглядається промисельний туризм, який полягає в мисливстві, рибальстві, зборі грибів, ягід, лікарських рослин. Ці заняття характеризуються безпосереднім впливом на живу природу і, як ніякі інші з вищевказаних, можуть спричинити порушення екологічної рівноваги. Проте, цей вид відпочинку необхідно взяти під контроль та зробити його екологічним. Промисельний туризм – свого роду практика поведінки людини в природі. За своїми особливостями вона не може бути просто спостерігачем в природі, бо навколишнє середовище для неї є джерелом і об'єктом господарської діяльності. Навчити господарювати без нанесення шкоди природі та без порушення екологічної рівноваги – першочергове завдання промисельного екологічного туризму.

Метою культурно-пізнавального та наукового туризму є вивчення природних, історико-археологічних та етнографічно-краєзнавчих особливостей регіонів. Слід зауважити, що під назвою "науковий" не обов'язково розуміється вид туризму, обов'язково призначений для професійних вчених. "Останнім часом у наукових польових дослідженнях, що не вимагають високої кваліфікації, частіше використовується допомога звичайних туристів-добровольців", – зауважує І. Панов [39]. Науково-природничий туризм має на меті польові дослідження екосистем і ландшафтів, оцінку їх стану, вивчення біології різних видів тварин і рослин тощо. На даний момент цей вид туризму

розвивається в межах вищих навчальних закладів і реалізується у формі польових практик студентів природничих факультетів. Українські турфірми таких послуг не пропонують.

Серед туристів країн Західної Європи користуються популярністю поселення, що відтворюють давні умови життя. Ці моделі та реконструкції використовуються в експериментальній археології і допомагають змоделювати давні типи житла, технології землеробства і ремесел, побуту, а даний вид туризму є цікавим і екзотичним способом проведення вільного часу. На Україні даний вид туризму лише починає розвиватися (с. Трипілля). Етнографічно-краєзнавчий туризм має на меті залучення туристів до вивчення місцевих звичаїв, традицій та обрядів, ознайомлення з народними ремеслами, збирання фольклору тощо. Як логічне завершення польових наукових досліджень можна виділити симпозіумний туризм.

Спортивно-оздоровчий туризм розвивається в природних умовах. В зарубіжних джерелах йому відповідає термін “пригодницький” або “ризикований”. Цей вид туризму в нашій країні, як і в інших країнах СНД, має більш давні традиції, ніж на заході. Саме він із культурно-пізнавальним туризмом був альтернативним масовому пляжному в країнах пострадянського простору.

Слід зазначити, що вищеназвані види альтернативного відпочинку з успіхом можуть комбінуватись та доповнювати один одного в залежності від наявної рекреаційно-ресурсної бази, можливостей суб'єктів рекреаційної господарської діяльності, уподобань самих рекреантів.

1.3. Закономірності, принципи та фактори розвитку рекреаційного господарства регіону

Як складова господарського комплексу, рекреаційне господарство підлягає дії економічних законів та закономірностей як загальних, сталих зв'язків між усіма елементами продуктивних сил. Ці закони та закономірності є необхідним теоретико-методологічним підґрунтям для вирішення практичних завдань [69, с.14]. Безумовно, всі загальні і специфічні закони та закономірності впливають на формування рекреаційного господарства, у тому числі і його просторовий розвиток (закон адекватності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил, територіального поділу праці, економії часу, зростання продуктивності праці і т.д.). Але ми розглянемо ті з них, які, на нашу думку, мають найбільший вплив на розвиток рекреаційного господарства.

Першою і основною закономірністю функціонування рекреаційного господарства є його **взаємозв'язок із рівнем добробуту населення**. З одного боку, згідно загальновідомій ієрархії потреб А.Маслоу [35, с.77], рекреаційна діяльність (окрім простого зняття фізичної втоми, що може відбуватись і в межах власного помешкання) не належить до першочергових потреб населення. Таким чином, чим нижчий рівень матеріального добробуту населення, тим менше людей користується рекреаційними послугами. З іншого боку, функціонування рекреаційного господарства як галузі соціальної інфраструктури є одним із важливих чинників підвищення добробуту населення (зниження рівня захворюваності, відновлення та розвиток творчого потенціалу людей, зростання кількості робочих місць, збільшення надходжень до бюджету коштів від рекреантів з інших регіонів та країн).

Друга закономірність є продовженням першої і полягає у **послідовному зростанні потреб населення в рекреаційних послугах**. Як результат – збільшення кількості рекреаційних закладів, освоєння нових рекреаційних територій, розширення набору пропонованих послуг. Причому, процес зростання потреб не залежить від статків населення. У випадку низького рівня добробуту слід говорити про величезні рекреаційні потреби, які хронічно не задовольняються. Забезпечені ж верстви населення потребують підвищення якості існуючих та створення нових видів рекреаційних послуг. Спробуємо проілюструвати цю закономірність шляхом створення подібної до ієрархії А. Маслоу піраміди рекреаційних потреб за ступенем їх нагальності, при цьому слід відмітити, що такі спроби вже робились західними вченими [73, с.30-60] (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Ієрархія рекреаційних потреб

Хоча дана градація умовна і де в чому носить суб'єктивний характер, з неї можна зробити висновок: потреби визначають зміст майбутньої рекреаційної діяльності, а значить, і структуру попиту, який повинно задовольнити рекреаційне господарство, причому, на кожному ієрархічному щаблі будь-яка його галузь пропонує свій набір послуг.

Третя закономірність полягає в **сезонності коливань попиту**, що пов'язана з особливостями рекреаційних занять, які вимагають певних погоднокліматичних умов, графіком відпусток, свят та іншими чинниками.

Наступна закономірність полягає у **комплексному розвитку і розміщенні об'єктів рекреаційного господарства та інших супутніх галузей**. Як ніде інде комплексність проявляється у функціонуванні об'єктів рекреаційного господарства, оскільки воно носить міжгалузевий характер. Повноцінне формування високоякісних рекреаційних послуг неможливе без тісного взаємозв'язку рекреаційного господарства з іншими супутніми галузями економіки: аграрною сферою, промисловістю, транспортом тощо, оскільки послуги, здебільшого, нематеріальні і їх надання та споживання, як правило, збігаються в часі; а також залежить від їх збалансованості і пропорційності, раціонального (з економічної і екологічної точки зору) використання природних ресурсів.

У групі закономірностей, що впливають на розміщення об'єктів рекреаційного господарства можна виділити наступні.

Закономірність **територіальної концентрації рекреаційного господарства** сприяє підвищенню економічної ефективності і кількості обслуговуваних рекреантів, дозволяє зменшити витрати праці. Але в надмірній концентрації об'єктів рекреаційного господарства та інших супутніх галузей виникає загроза перевищення рекреаційних навантажень на навколишнє середовище і неповноцінного відновлення фізичних та духовних сил людини [32, с.79]. Ступінь територіальної концентрації залежить від обсягу і характеру розміщення рекреаційних ресурсів, різновиду рекреаційної діяльності.

Наступна закономірність полягає в тому, що **територіальна структура рекреаційного господарства до певної міри залежить від системи розселення**. Першими, як правило, освоюються території з багатими рекреаційними ресурсами, що є найближчими до населених пунктів, або знаходяться в їх межах, причому, масштаби рекреаційного освоєння часто залежать від величини населеного пункту. Причина – максимальне наближення до споживачів, трудових ресурсів та поєднання природних та соціокультурних рекреаційних ресурсів для найкращого задоволення потреб у відпочинку.

Закономірність **територіальної диференціації рекреаційних потреб**, яка суттєво впливає на розміщення і спеціалізацію об'єктів рекреаційного господарства. Територіальні відмінності в рекреаційних потребах обумовлюються типом поселень (сільське, міське) та регіональними особливостями ціннісних критеріїв вибору виду рекреаційної діяльності. Найбільш яскраво вираженою є перша причина, яка полягає як у різниці в кількості населення (а значить, в більшій кількості потенційних споживачів рекреаційних послуг), так і в особливостях самого середовища поселення. Закономірно, що люди, які живуть в урбанізованому середовищі, відчують сильнішу потребу у спілкуванні з природою. Ця потреба тим нагальніша, чим більшим є розмір міста.

Закономірність **відносного неспівпадання територій із значними рекреаційними ресурсами та територій, куди спрямовуються основні туристичні потоки** означає, що наявність рекреаційних ресурсів є обов'язковою, але не достатньою умовою розвитку на певній території рекреаційної діяльності. Для цього необхідна наявність ще багатьох умов та факторів, про що йтиметься далі. Наочною ілюстрацією цієї закономірності є те, що у світі є безліч об'єктів природного та антропогенного походження, які можна використовувати в рекреаційних цілях, проте, увагу більшості туристів приваблюють лише деякі з них.

Суспільство, яке є активною твірною силою, особливості його розвитку на певних етапах (рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничних відносин) здатні вносити свої корективи до відображуваних законами і закономірностями зв'язків у системі "соціум-виробництво-природа". Суспільство висуває свої вимоги до формування і функціонування всієї господарської системи в цілому і кожної її частини зокрема, що впливають із його конкретних потреб на кожному історичному етапі розвитку. Рекреаційне господарство не є винятком. Основні засади, що виражають вимоги суспільства щодо організації рекреаційної діяльності в сучасних умовах, знайшли своє відображення у взаємопов'язаних принципах розвитку рекреаційного комплексу та рекреаційного господарства як його складової. Ці вихідні положення можна поділити на загальні, які стосуються рекреаційного комплексу так само, як і будь-якої іншої складової продуктивних сил, та специфічні (рис. 1.3).

Принципи

Рис. 1.3. Принципи розвитку рекреаційного господарства

Докладно розглянемо специфічні принципи розвитку рекреаційного господарства.

Принцип доступності рекреаційних послуг широким верствам населення забезпечує конституційне право усіх громадян України на відпочинок, охорону здоров'я, задоволення духовних потреб та ін. Таким чином, повинні розвиватись різноманітні галузі та напрями рекреаційної справи, які б враховували можливості усіх верств населення держави щодо реалізації цих прав: соціальний, молодіжний, сімейний, дитячий туризм тощо.

Принцип раціонального використання рекреаційних ресурсів полягає як у пріоритетному використанні в рекреаційних цілях територій з багатим природним, історико-культурним потенціалом, так і у раціональному проведенні рекреаційної діяльності на таких територіях. Цей принцип реалізується в наступних заходах:

- створенні кадастру, класифікації та здійсненні оцінки рекреаційних ресурсів;
- визначенні напрямів освоєння і розвитку рекреаційних ресурсів;
- розробці показників допустимих навантажень на рекреаційні території;

- введенні спеціальних режимів функціонування рекреаційних об'єктів та організації контролю за їх дотриманням з метою збереження цілісності та забезпечення можливості своєчасного відновлення рекреаційних ресурсів;
- виваженому плануванню та проектуванню розміщення і будівництва об'єктів як рекреаційного, так і іншого призначення на територіях із значним рекреаційним потенціалом.

Принцип підвищення якості рекреаційних послуг реалізується в наступних напрямках діяльності:

- орієнтації на споживача, яка полягає у врахуванні індивідуальних інтересів кожного рекреанта;
- розробці гнучкої системи рекреаційних послуг, що надаються, передбаченні можливості зміни та доповнення їх набору, що входить до складу рекреаційного продукту;
- покращенні якості рекреаційного сервісу, доведення його до рівня найкращих світових зразків;
- привнесенні до туристичних послуг, що надаються, національно-культурних елементів, які б якісно по-новому відрізняли український турпродукт на світовому туристичному ринку;
- удосконаленні технологій надання послуг та виробництва продукції рекреаційного призначення.

На практиці врахування закономірностей та принципів розвитку рекреаційного господарства виражається у всебічному аналізі та максимальному врахуванні конкретних факторів, ігнорування яких призведе до незадоволення основних вимог суспільства щодо розміщення продуктивних сил.

У сучасній науковій літературі, присвяченій рекреації, існує безліч підходів до визначення і систематики факторів формування, розвитку і територіальної організації рекреаційного господарства. Розглянемо деякі з них.

Перший, представлений у роботах В. Преображенського, В. Євдокименка, Н. Луцишин та ін., ґрунтується на виділенні великих груп факторів, що відображають різні сторони кожного з елементів системи “соціум – виробництво – природа”, або їх поєднання. У кожній з таких груп представлені чинники, що впливають на формування рекреаційного господарства. Так, наприклад, В. Євдокименко виділяє п'ять укрупнених факторних груп формування, розвитку і територіальної організації регіональних інфраструктурних систем, у тому числі і рекреаційної: соціально-економічну, соціально-демографічну, історико-національну, соціально-

психологічну, природно-географічну [17, с.89]. Н. Луцишин розглядає лише дві великі групи факторів територіальної організації рекреаційних систем (а значить, і рекреаційного господарства як їх складової): соціально-економічну, в яку об'єднує перші чотири групи, і природну [27, с.257].

Другий підхід до систематики факторів, що здійснюють вплив на розміщення рекреаційних підприємств, базується на здатності чи нездатності самих факторів визначати місце реалізації рекреаційних функцій. В залежності від цього виділяється дві групи факторів: локалізуючі і нелокалізуючі. Цей підхід застосовували В. Преображенський, М. Мироненко, І. Твердохлебов та ін.

Вдалим поєднанням двох вищезазначених підходів є підхід І. Смаля, який виділяє три великі групи факторів, що впливають на формування рекреаційних систем: науково-технічні, політико-економічні та географічні (територіальні) [53, с.9-10]. Перші дві характеризують наявний рівень розвитку продуктивних сил у державі та політичну ситуацію в ній. Третя конкретизує природно-географічні, суспільно-географічні і еколого-географічні особливості певної територіальної одиниці, в даному випадку, області.

Існує групування факторів за ознакою зміни в часі і просторі (статичні і динамічні), за типом розвитку (екстенсивні та інтенсивні), напрямом дії (зовнішні та внутрішні) [21, с.34] та іншими критеріями.

Особливої уваги з точки зору рекреаційної економіки заслуговує підхід до систематики факторів, розроблений російським вченим І. Зоріним. У своїй класифікації він виходив з двох основних економічних законів: безмежності людських потреб та обмеженості ресурсів, які являють собою діалектичну протилежність. В залежності від цього вчений виділив групу факторів, що генерують потреби, та групу факторів, пов'язаних з рекреаційними ресурсами, що їх (потреби) реалізують. Але згідно з вищенаведеною закономірністю, наявність рекреаційних ресурсів як така не визначає напрямів туристичних потоків (локалізації туристичної діяльності). Таким чинником, на думку І. Зоріна, виступає інформованість населення про такі території, тому він виділяє третю групу факторів, що обумовлюють локалізацію рекреаційної діяльності і пов'язані з інформованістю населення відносно рекреаційних територій [21, с.23].

Беручи за основу принципи даної та інших класифікацій факторів формування, розвитку і територіальної організації рекреаційного комплексу, пропонуємо удосконалений її варіант (рис. 1.4). В основі даної класифікації,

подібно до класифікації І. Зоріна, покладено два вищенаведені економічні закони. В залежності від цього виділено дві групи факторів:

- фактори, що визначають рекреаційні потреби;
- фактори, що визначають можливості їх задоволення.

Рис. 1.4. Фактори розвитку рекреаційного комплексу

Хоча ці дві групи повторюють думку І.Зоріна, ми навмисне уникаємо вживання означень “генеруючі” та “реалізуючі”. Першого тому, що рекреаційні потреби, скажімо, європейця суттєво відрізнятимуться від потреб жителя Анголи. Це означає, що, згідно класифікації І.Зоріна, потреба сама може виступати локалізуючим фактором. Це стосується, насамперед, коротко- та середньотривалої рекреаційної діяльності і продовжує мати значення і для довготривалої.

Утримування від вживання другого означення викликано тим, що, з одного боку, наявність на певній території рекреаційних ресурсів є хоч і недостатньою, але все ж необхідною умовою для спрямування туди туристичних потоків (тобто також є локалізуючим фактором), а з іншого, для реалізації рекреаційних потреб необхідно, щоб вони стали попитом, що не завжди трапляється. З цієї причини нами виділено групу факторів, що формують попит.

Три вищезазначені групи факторів до деякої міри визначають формування пропозиції рекреаційних послуг. Відтак, слід вказати й інші фактори, що впливають на її формування, без яких запропонована класифікація була б неповною.

Розглянемо докладно кожен із запропонованих груп факторів.

Рекреаційні потреби сучасної людини формуються не лише під впливом простої фізичної втоми, що виникає в процесі її діяльності, і значно відрізняються від потреб у відпочинку минулих поколінь. Така розбіжність зумовлюється досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил і, насамперед, наслідками науково-технічного прогресу, що докорінно змінили характер і умови життєдіяльності людини, у тому числі, інтенсивність та складність її праці. Це водночас поглибило потребу у відпочинку та створило додаткові можливості для їх задоволення. Формування рекреаційних потреб відбувається також під дією особливостей територіального поділу праці, рівня урбанізованості, економічного розвитку країни, демографічної ситуації та особливостей трудових ресурсів, які визначають їх обсяги, зміст та структуру.

Особливий вплив на ці характеристики має якість та рівень життя населення, яка на рисунку 1.4 виділяється окремим блоком, оскільки високий рівень економічного розвитку країни ще не є гарантією високої якості та рівня життя її громадян. Чим більшим буде рівень доходів, культури та освіченості населення, тим вищі шаблі займатимуть його рекреаційні потреби у загальній ієрархії (рис. 1.2). Вищими будуть і вимоги до способів та засобів їх задоволення. Одним із наслідків НТР та характеристикою якості життя

населення є більша кількість вільного часу. На формуванні рекреаційних потреб це позначається загостренням необхідності його змістовного наповнення, а також розширює можливості щодо його витрати на досягнення пункту призначення, що проявляється як у збільшенні середньої відстані поїздок, так і у виборі засобів та способів пересування (велосипедом, гужовим транспортом, пішки, пароплавом тощо). Умови життєдіяльності зумовлюють виникнення необхідності зміни обстановки та вибір виду відпочинку. Так, наприклад, праця, що вимагає нервового напруження та інтелектуальних зусиль, викликає потребу у психічній релаксації та фізичних навантаженнях, жителі великих міст відчують більшу знадобу у відпочинку на природі і т. ін.

Для задоволення рекреаційних потреб та формування пропозиції рекреаційних послуг необхідне існування певних умов, що створюють можливості для цього. Першою і необхідною умовою є наявність на території рекреаційних ресурсів, які за своїм походженням поділяються на природні та антропогенні.

В. Преображенський визначає природні рекреаційні ресурси як природні та природно-технічні геосистеми, тіла і явища природи, які мають комфортні властивості і можуть бути використані впродовж деякого часу для організації відпочинку і оздоровлення деякого контингенту людей [58, с.36]. Як бачимо, у визначення закладається не тільки перелік природних об'єктів, які можуть бути використаними в процесі рекреаційної діяльності, але й часові та кількісні обмеження їх експлуатації, в основі чого покладено ідею раціонального користування ними.

Рекреаційні ресурси антропогенного походження представлені об'єктами людської діяльності, котрі завдяки своїй унікальності, історичній і художній цінності, естетичній привабливості та іншим якостям можуть бути використані для організації різноманітних видів і форм рекреаційних занять. До того ж, ці об'єкти можуть бути як матеріальними (архітектурні споруди, витвори мистецтва, штучно створені ландшафти і т.п.), так і нематеріальними (духовними, віртуальними). Використання рекреаційних ресурсів антропогенного походження також повинно ґрунтуватися на засадах раціональності та відповідальності, оскільки здебільшого вони є історико-культурною спадщиною. Докладніше роль та значення кожного з видів рекреаційних ресурсів у процесі розвитку рекреаційної діяльності будуть описані нижче.

На забезпечення можливостей задоволення рекреаційних потреб впливають також розміщення рекреаційних ресурсів та їх доступність.

Отже, рекреаційні потреби притаманні кожній людині і мають властивість невинно зростати у кількісному та якісному плані. Проте наявність потреб, а також можливостей для їх задоволення ще не гарантує появи попиту на рекреаційні послуги. Перетворення рекреаційної потреби на попит відбувається під дією ряду додаткових чинників. Вирішальне значення для здійснення такої метаморфози мають економічні фактори, насамперед, економічні можливості та нерозривно пов'язана з ними структура витрат населення. Чим заможніша людина, тим більшу частку у структурі її витрат займають кошти, спрямовані на задоволення потреб у відпочинку і розвагах, та тим вимогливішим вона є до кількісних та якісних характеристик надаваних послуг. Рівень цін на рекреаційні послуги та товари рекреаційного призначення впливає на їх доступність та величину попиту. Високий їх рівень в регіонах, де проживає населення, економічні можливості якого здебільшого обмежені, викликає напруження у суспільстві, хоча і може за умови відповідності ціни та якості забезпечити надходження коштів від заможних споживачів. Зміна валютних курсів впливає на зміну інтенсивності та напрямів міжнародних туристичних потоків.

Окрім економічних факторів рекреаційного попиту вплив на його масштаби і структуру здійснюють соціально-психологічні фактори, серед яких виділяються регіональні ціннісні критерії вибірковості, мода на певні види відпочинку та індивідуальні смаки й уподобання. Важливе значення для формування рекреаційного попиту має інформованість потенційних споживачів про рекреаційні можливості регіону та послуги, що тут надаються, а також їх впевненість у надійності суб'єктів, що надають рекреаційні послуги, та безпеці останніх. Сезонність (мається на увазі не лише зміна пір року, що впливає на придатність використання в рекреаційних цілях природних ресурсів, але й певні періоди в житті суспільства, що характеризуються появою додаткового вільного часу: свята, відпустки, канікули) вносить свої корективи у величину попиту на різні види відпочинку та у різних регіонах. Несприятлива криміногенна та екологічна ситуація, нестабільна політична ситуація, національна та релігійна нетерпимість можуть бути факторами, що обмежують попит на рекреаційні, насамперед, туристичні послуги в регіоні. Хоча, можуть бути і виключення: відвідування туристами Чорнобильської АЕС та 30-ти кілометрової зони, масовий приїзд іноземців до Києва у дні помаранчевої революції тощо.

Окрім наявності попиту, що є основним фактором виникнення пропозиції рекреаційних послуг та товарів рекреаційного призначення, на її

формування впливають система, розселення, що визначає локалізацію рекреаторів та осередків їх діяльності; ціни на ресурси, податки та фінансове забезпечення галузі, що обумовлюють величину пропозиції рекреаційних послуг та контингент суб'єктів, що їх надають; рівень підготовки кадрів рекреаційної сфери, що впливає на якість надаваних послуг та інші вказані фактори.

1.4. Методичні підходи до оцінки регіонального потенціалу розвитку рекреаційного господарства

Вивчення ефективності функціонування будь-якого господарського об'єкту базується на врахуванні двох фактів, що складають саму основу економічної науки: безмежності потреб та обмеженості ресурсів для їх задоволення. Дане протиріччя є спонукальним мотивом для пошуку шляхів забезпечення максимально можливої кількості потреб при використанні мінімально можливої кількості ресурсів. Практично кожна галузь економічної науки намагається дати відповідь на це питання, оскільки воно є комплексним, багатоаспектним, суперечливим і неоднозначним. Результатом вивчення економічної ефективності під різними кутами зору є ціла низка теоретико-методичних розробок її оцінки, які, проте, мають єдину методологічну основу трактування економічної ефективності як співвідношення одержаного результату продуктивного використання факторів виробництва та їхніх витрат [35, с.33].

Рекреаційна галузь наукових знань – не виключення. В ній напрацьовано значну кількість наукових розробок, присвячених дослідженню функціонування рекреаційного господарства та окремих його складових. Так вивченням різних аспектів ефективності функціонування територіально-рекреаційних систем займались Ю. Веденін, Г. Голембський, В. Євдокименко, М. Крачило, М. Мироненко, В. Преображенський, І. Смаль, Л. Черчик; проблеми використання умов формування рекреаційного господарства досліджували О. Бейдик, Ю. Веденін, С. Генсирук, П. Гудзь, В. Жученко, А. Кржимовська, О. Любіцева, В. Павлов, І. Родічкін, Н. Фоменко, В. Шмагіна; організації і управління – В. Азар, Т. Алейнікова, А. Бобкова, А. Гайдук, В. Калитюк та інші.

Проте, з появою нових чинників розвитку сфери відпочинку, залученням у рекреаційне користування нових ресурсів і територій, зміною парадигм розвитку як суспільства взагалі, так і економіки та її галузей зокрема, появою

нових методів наукового дослідження, а також у зв'язку із останніми подіями, що мали місце у досліджуваній сфері (зміною форм власності на підприємства рекреаційного, готельного, ресторанного господарств, відмовою від утримування санаторно-курортних та інших рекреаційних закладів, що були на балансі окремих підприємств і організацій) виникає потреба раз у раз звертатись до проблеми оцінки економічної ефективності, перегляду її критеріїв та складових, що стосуються як результатів, так і витрат, застосування нових методів оцінки і вимірювання економічної ефективності.

Однією із складових загальної економічної ефективності рекреаційного господарства є ***ефективність його територіальної організації – ступінь використання (врахування) ресурсних, інфраструктурних, економічних, соціальних, екологічних та управлінських переваг (особливостей) території для створення певного оптимального об'єму рекреаційних послуг та товарів рекреаційного призначення шляхом мінімально можливих витрат ресурсів (природних, трудових, фінансово-економічних та ін.).***

Тобто, використання (врахування) особливостей даної території може бути своєрідним каталізатором, що скорочує час, необхідний для її створення та доведення до споживача, чинником, що скорочує ресурсні витрати або запобігає їм. Таким чином, першим кроком забезпечення ефективності розвитку рекреаційного господарства має бути оцінка території регіону (у даному випадку адміністративної області) на предмет наявності та масштабів потенціалу його розвитку.

Вирішенню цієї задачі має посприяти розроблений алгоритм дослідження потенційних можливостей формування та територіальної організації рекреаційного господарства регіону.

Принципами створення такого алгоритму стали:

- використання системного та регіонального підходів;
- використання системи загальнонаукових та спеціальних методів;
- множинності опису (застосування декількох методів для оцінки деяких об'єктів чи явищ);
- цілісності та взаємопов'язаності;
- ієрархічності, послідовності і цілеспрямованості;
- доступності даних для обрахунку;
- можливості практичного застосування.

З огляду на об'єктивне існування різноякісних особливостей території регіону дана характеристика визначалась по наступних модулях:

- ресурсно-екологічному;

- соціально-демографічному;
- економічно-інфраструктурному;
- управлінському.

Кожен з вищевказаних модулів передбачає розгляд окремих блоків і питань з використанням різних методів, способів обрахунку та оцінки, що базуються на аналізі різноманітних джерел та інформації і націлені на отримання певних результатів (табл. 1.2).

Першим кроком дослідження має бути оцінка придатності території для розвитку рекреаційного господарства або окремих його видів з точки зору впливу природних чинників на людський організм. Характеристика її базується на основі вивчення та аналізу праць курортологів, кліматологів, геоморфологів, ландшафтознавців. Оцінити ступінь придатності природних територій для організації відпочинку допоможе виявлення територіальних відмінностей у забезпеченості природно-рекреаційними ресурсами. Матеріальним виразом природно-рекреаційного потенціалу є його грошова оцінка. На її основі можна провести ранжування території за рівнем забезпеченості природними рекреаційними ресурсами. Проте це не дасть повного уявлення про їх кількість, якість, розміри, розташування і привабливість, оскільки оцінюється адміністративна область (район) в цілому, а не кожний окремий рекреаційний об'єкт. В даній роботі ця проблема лише частково знята шляхом переліку особливо цінних у рекреаційному відношенні природних об'єктів та співвідношення грошової оцінки рекреаційних ресурсів та площі рекреаційних земель. Спробою вирішення цієї проблеми була характеристика природно-ресурсного потенціалу території, що базувалась на оцінці об'єктів природно-заповідного фонду за обраними параметрами [70, с.21-22, 79]. Проте, поза увагою залишається багато природних об'єктів, придатних для розвитку інших видів рекреаційної діяльності. Це ще раз актуалізує питання розробки державного кадастру природних рекреаційних ресурсів.

Екологічний блок розглядається з точки зору оцінки стану навколишнього середовища регіону, оскільки він є вагомим фактором, що визначає рівень рекреаційної привабливості території, а отже і формування територіальної структури рекреаційного господарства. Для надання повної екологічної характеристики регіону в рекреаційному контексті важливо враховувати фактори не лише техногенного, але й природного характеру, що впливають на її формування, адже різні варіанти їх поєднання створюють на певних територіях потенційний екологічний ризик виникнення тих чи інших захворювань.

Таблиця 1.2

Алгоритм оцінки можливостей ефективного формування та територіальної організації рекреаційного господарства

Модуль	Питання, що вивчаються		Метод вивчення, обрахунку	Джерело інформації	Очікуваний результат
Ресурсно-екологічний	Природні умови і ресурси	1. Ступінь придатності кліматичних умов і природних ландшафтів регіону для розвитку рекреаційного господарства	Літературний, картографічний	Тематичні карти з фізичної та медичної географії	Оцінка ступеня придатності території для розвитку рекреаційного господарства, виявлення ареалів, на яких неможливий розвиток окремих видів рекреаційної діяльності та ареалів, особливо сприятливих для їх розвитку
		2. Оцінка природно-рекреаційного потенціалу	Літературний, картографічний, ранжування	Географічна енциклопедія України, атласи регіонів, путівники, довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України	Районування території за грошовою оцінкою його природно-рекреаційних ресурсів з відзначенням особливо привабливих у рекреаційному відношенні природних об'єктів
	Умови і ресурси рекреаційного господарства	3. Оцінка соціально-культурного потенціалу	Літературний, картографічний, формалізації, контент-аналіз, ранжування	Путівники, туристичні карти, енциклопедії, довідники, web-сайти.	Районування території за рівнем забезпеченості соціально-культурними рекреаційними ресурсами.
		4. Аналіз територіальної структури рекреаційної інфраструктури	Обробка і аналіз статистичних показників, картографічний	Статистичні щорічники і довідники	Комплексна оцінка адміністративних районів щодо рівня розвитку рекреаційної інфраструктури
	Екологічний	1. Аналіз територіальної структури техногенного забруднення території	Картографічний, статистичний, метод територіальних обмежень	Екологічний атлас, статистичні щорічники	Визначення територій, непридатних для проведення рекреаційної діяльності або окремих її видів.
		2. Визначення ареалів потенційного екологічного ризику			
Соціально-демографічний	1. Визначення обсягу потреб населення Поліського регіону у санаторно-курортному обслуговуванні		Картографічний, статистичний, аналізу	Статистичні щорічники, тематичні карти	Оцінка можливостей регіону задовольнити існуючі потреби у санаторно-курортному лікуванні
	2. Оцінка ролі трудових ресурсів у функціонуванні рекреаційного господарства		Статистичний	Статистичні щорічники	Визначення резервів трудових ресурсів для розвитку рекреаційного господарства
	3. Співвіднесення рекреаційного потенціалу території з мережею поселення		Картографічний, статистичний, порівняння, аналізу	Результати попередніх блоків, тематичні карти	Визначення опорних пунктів розвитку рекреаційної справи та галузей їх можливої спеціалізації

	4. Аналіз інших соціально-демографічних особливостей регіону, що можуть здійснити вплив на розвиток рекреаційного господарства.	Літературний, картографічний, аналізу, статистичний	Довідники, праці з регіоналістики, тематичні карти, статистичні щорічники	Виявлення регіональних соціально-демографічних чинників розвитку рекреаційного господарства, визначення характеру їхнього впливу	
Економічний	Встановлення залежностей	1. Визначення кореляційної залежності між рівнем економічного розвитку регіону і рівнем розвитку рекреаційного господарства	Обрахунок парного коефіцієнта кореляції та коефіцієнта детермінації	Статистичні щорічники та бюлетені	Оцінка рівня залежності між окремими показниками
	Використання виявлених залежностей на регіональному рівні	2. Характеристика територіальної структури господарства адміністративних областей Поліського економічного району, визначення в ній місця рекреаційного господарства	Статистичний, картографічний, ранжування	Статистичний щорічник	Оцінка рівня господарського розвитку регіонів, здійснення на її основі ранжування території
		3. Визначення рівня використання переваг регіону у розміщенні об'єктів рекреаційного господарства	Аналіз, порівняння	Результати попередніх двох блоків	Визначення потенційних можливостей та перешкод економічного характеру, що впливатимуть на розвиток рекреаційного господарства
Управлінський	1. Виявлення особливостей регіонального менеджменту та їх ролі у розвитку рекреаційного господарства	Картографічний, літературний	Internet	Визначення додаткових можливостей для розвитку рекреаційного господарства	

Примітка. Складено автором

Ці показники особливо важливо враховувати при організації санаторно-курортної справи. На основі співвіднесення результатів перших двох модулів можна виявити території, на яких організація рекреаційної діяльності або деяких її видів недоцільна. Оцінку соціально-культурного рекреаційного потенціалу адміністративного району доцільно проводити, оцінюючи кожний об'єкт, що має рекреаційне значення. Рекреаційний потенціал кожного історико – культурного об'єкту в роботі розраховувався за формулою:

$$P_j = K_m + K_p,$$

де P_j – рекреаційний потенціал кожного історико-культурного об'єкту;

K_m – бал його рекреаційної привабливості;

K_p – рівень атрактивності (за результатами контент-аналізу).

Щодо визначення балу рекреаційної привабливості об'єктів, то у даному випадку була здійснена спроба присвоїти певну кількість балів кожному історико-культурному об'єкту в залежності від виду і статусу (значимості), що визначають його рекреаційну привабливість: особливо визначні, цінні в художньому плані пам'ятники, меморіальні комплекси – по 0,5 балів; церкви, собори, руїни давніх монастирів – по 0,5 балів, церкви, собори та інші будівлі – історико-архітектурні пам'ятки – по 1 балу, монастирі, замки, садиби – по 2 бали; археологічні пам'ятки – по 0,5 балів; краєзнавчі музеї місцевого значення – 1 бал, тематичні та краєзнавчі музеї регіонального значення – 1,5 балів, музеї загальнодержавного значення – 3 бали.

Велике значення у формуванні рівня атрактивності об'єкта має інформованість про нього населення. Вивчати рівень інформованості можна як з боку потенційних споживачів (метод соціологічних опитувань, який є досить ресурсомістким, проте дає чітке уявлення про володіння респондентом тією чи іншою інформацією), так і самих джерел інформації. Методом вивчення може бути контент-аналіз як наукометричне дослідження змісту тексту, запропонований для використання в рекреаційній науці А.І.Зоріним [21, с.26]. Для його проведення обирається певна кількість найбільш загальнодоступних джерел інформації (енциклопедії, путівники, туристичні каталоги тощо) і об'єктам присвоюється певна кількість балів в залежності від частоти повторень відомостей про них і рангу джерела, який присвоюється в залежності від рівня його популярності, доступності, ареалу поширення.

В даній роботі такими джерелами виступали: web-сторінки турагенцій – 3 бали, офіційні сайти облдержадміністрацій та електронні енциклопедії, Географічна енциклопедія України, загальноукраїнські путівники – 2 бали, література з регіоналістики – 0,5 балів. Усього 28 джерел.

Для визначення рекреаційного потенціалу групи історико-культурних об'єктів, вводився коефіцієнт компактності – 0,5, оскільки територіальна близькість розташування впливає на рівень їх привабливості:

$$P_{g_i} = \Sigma P_j + Kk ,$$

де P_{g_i} – рекреаційний потенціал групи історико-культурних об'єктів;

ΣP_j – сума балів рекреаційного потенціалу даних об'єктів;

Kk – коефіцієнт компактності;

Державні історико-культурні заповідники як окремі групи історико-культурних об'єктів зі спеціальним статусом, розташовані на компактній території, особливо цінні в рекреаційному відношенні, оцінювались окремо: до

15 балів, що визначають їх рекреаційну привабливість, додавалась сума балів, отримана в результаті контент-аналізу.

Культурно-рекреаційний потенціал адміністративного району визначався за формулою :

$$Pr_n = \Sigma P_{ji} + \Sigma P_{gi},$$

де Pr_n – культурно – рекреаційний потенціал даного району;

ΣP_{ji} – сума рекреаційних потенціалів кожного окремо розташованого історико-культурного об'єкту даного району;

ΣP_{gi} – сума рекреаційних потенціалів компактно розташованих історико-культурних об'єктів даного району.

Ранжування території за рівнем забезпеченості соціально-культурними рекреаційними ресурсами дало змогу виявити основні райони потенційного розвитку окремих видів рекреаційної діяльності, що базуються на їх використанні, а співвіднесення ареалів поширення природно-рекреаційних та соціально-культурних ресурсів і аналіз джерел інформації про них дозволив оцінити рівень рекреаційної привабливості окремих адміністративних районів.

Розгляд соціально-демографічного модуля є важливою ланкою характеристики ефективності територіальної організації рекреаційного господарства, оскільки населення є споживачем рекреаційних послуг, певна його частина задіяна у наданні рекреаційних послуг. Показники, що характеризують рівень людського розвитку, визначають і особливості функціонування даної галузі, а їх територіальні відмінності здійснюють вплив на формування територіальної структури рекреаційної сфери (табл. 1.3).

Окрім того, територіальна конфігурація мережі закладів відпочинку тісно пов'язана із системою розселення, а соціально-культурні, етнічні та інші регіональні відмінності можуть бути як сприятливими, так і обмежувачими чинниками становлення територіальної конфігурації мережі рекреаційного господарства.

Вивчення потреб у відпочинку і попиту, який породжують соціально-демографічні фактори, – питання надзвичайно складне і потребує проведення системи спеціальних досліджень. У даній роботі обмежимося попереднім визначенням обсягу потреб в організації соціально спрямованої курортно-рекреаційної діяльності. Вибір даного напрямку досліджень обумовлюється специфічними особливостями Поліського регіону, населення якого значною мірою постраждало від наслідків аварії на ЧАЕС.

Вплив показників людського розвитку на територіально-галузеву структуру та напрямки розвитку рекреаційного господарства

Показник людського розвитку	Коротка характеристика особливостей розвитку рекреаційного господарства (при інших рівних умовах)
Демографічна ситуація	Забезпечує динамічний розвиток секторів ринку рекреаційних послуг, що спеціалізуються на обслуговуванні певних вікових груп чи категорій споживачів рекреаційного продукту (дитячий, сімейний, шлюбні подорожі, подорожі для літніх людей тощо), з чисельною перевагою тих з них, що обслуговують домінуючу вікову групу (категорію) населення.
Міграції населення	Характеризує мобільність населення, що знаходить відображення у структурі рекреаційної діяльності за напрямом руху відпочиваючих (туризм, місцевий відпочинок).
Зайнятість	Зумовлює потребу у відтворенні робочої сили, впливає на рівень платоспроможності населення, а відтак – на рекреаційну активність.
Матеріальний добробут населення	Зумовлює рівень рекреаційної активності. Обумовлює ступінь задоволення рекреаційних потреб. Різномірність матеріального добробуту різних верств населення впливає на вибір способу їх задоволення (рис. 1.2).
Умови проживання населення	Характеризують вихідні умови для розвитку тих видів туризму, котрі ґрунтуються на використанні помешкань місцевого населення в якості засобів розміщення (сільський зелений).
Рівень освіти населення	Визначає рівень потреби в рекреаційній діяльності та рівень запитів споживача до способів її задоволення та обслуговування.
Стан та охорона здоров'я	Визначає рівень потреби населення в санаторно-курортній реабілітації.
Стан соціального середовища	Впливає на рекреаційну привабливість регіону для туристів, що збираються в ньому відпочити.
Фінансування людського розвитку	Характеризує перспективи, що постають перед рекреаційною галуззю в майбутньому.

Примітка. Складено автором

Низька платоспроможність населення є перешкодою для задоволення ним потреб у відпочинку. Це зобов'язує державу до розробки програм по організації соціального відпочинку. Регіон має можливості, щоб реалізація цих програм відбувалась у його межах [54, с.204]. Таким чином, метою цієї частини дослідження є визначення обсягу потреб у санаторно-курортному лікуванні і оцінка можливостей регіону у їх задоволенні на основі аналізу показників захворюваності населення.

Аналіз ринку робочої сили та його територіальної структури дасть уявлення про резерви трудових ресурсів для організації рекреаційного господарства, а розгляд мережі поселення – виявити додаткові можливості щодо подальшого розвитку деяких видів рекреаційної діяльності, удосконалення територіальної структури рекреаційного господарства.

Отримати цілісну картину впливу соціально-демографічного модуля на розміщення та територіальну організацію рекреаційного господарства

допоможе виявлення та аналіз регіональних соціально-економічних чинників, що здійснюють найсуттєвіший вплив на ефективне його формування.

Характеристика територіальної концентрації загальної інфраструктури, необхідної для розвитку рекреаційного господарства, дасть повніше уявлення про передумови розвитку рекреаційного господарства на території Полісся. У цьому блоці оцінювалась також територіальна структура секторів розміщення і харчування, оскільки у довго- та середньотерміновій рекреаційній діяльності (окрім гастрономічного туризму) вони не є основною метою відвідування.

Метою розгляду економічного модуля в контексті визначення ефективності територіальної організації рекреаційного господарства є встановлення кореляційної залежності між рівнем економічного розвитку та рівнем економічного розвитку рекреаційного господарства (на прикладі України). Дана залежність буде визначатись на основі обрахунку парного коефіцієнта кореляції (r) за формулою:

$$r = \frac{\sum (x - \bar{x})(y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 \sum (y - \bar{y})^2}},$$

де x – факторна ознака;

$\bar{x}$ – середнє значення факторної ознаки;

y – результативна ознака;

$\bar{y}$ – середнє значення результативної ознаки.

В якості факторної ознаки (x) можуть бути взяті показник виробництва промислової продукції по регіонах, показник виробництва продукції сільського господарства по регіонах, показник виробництва побутових послуг по регіонах. Результативною ознакою (y) виступатиме загальний обсяг послуг, наданих суб'єктами туристичної діяльності.

Значення парного коефіцієнту кореляції належить множині $[-1;1]$, тобто при існуванні прямо пропорційної залежності між факторною та результативною ознаками, його значення буде належати множині $[0;1]$, зворотно-пропорційної – $[-1;0]$. Щоб дізнатись, яка частина одного показника залежить від іншого, використовують коефіцієнт детермінації, обраховуючи його по формулі:

$$d = r^2 \cdot 100\%$$

Результати виявлених залежностей відобразяться на результатах реалізації завдань регіонального блоку, який має на меті виявлення територіальних відмінностей економічного розвитку адміністративних районів, а також виявлення потенційних можливостей та перешкод економічного

характеру подальшому розвитку рекреаційного господарства на основі аналізу в даному контексті сучасної конфігурації мережі стаціонарних закладів відпочинку.

У світлі процесів регіоналізації врахування впливу регіональних особливостей управління на процес функціонування рекреаційного господарства та специфіку його територіальної організації є досить важливим, оскільки визначає ступінь підтримки місцевою владою загальнодержавної політики у цій галузі. Проте, на даному етапі це досить проблематично. Основна причина у тому, що значна частина факторів, що впливають на формування регіональних відмінностей в управлінні, належить до суб'єктивних (основним чином, особистісні характеристики місцевих лідерів, стиль управління і т.п.).

Об'єктивним чинником, що зумовлює відмінності в управлінні, є наявність територій зі спеціальним режимом економічної діяльності: вільні економічні зони, зони транскордонного співробітництва, території пріоритетного розвитку, території зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності тощо. Ознайомлення з можливостями створення таких територій в межах економічного району або окремого регіону і співвіднесення даних ареалів з районами, найбільш сприятливими для розвитку рекреаційного господарства, дозволить виявити додаткові можливості та внести конкретні пропозиції щодо включення сфери відпочинку в перелік пріоритетних видів діяльності окремих зон.

Завершальним кроком по оцінці регіонального потенціалу формування та територіальної організації рекреаційного господарства є аналіз отриманих результатів і виділення територій, особливості яких можуть забезпечити зменшення витрат на виробництво рекреаційних послуг та товарів рекреаційного призначення, співвіднесення з ними існуючої мережі рекреаційних закладів та внесення пропозицій щодо подальшого їх розвитку та розміщення. При цьому наголошуємо на недоцільності проведення в даному випадку інтегральної оцінки потенціальних можливостей розвитку рекреаційного господарства, яка буде досить абстрагованою. Пояснюється це тим, що види рекреаційної діяльності характеризуються значним різноманіттям і певне поєднання територіальних особливостей окремих чинників, несприятливе для організації одних видів відпочинку, може виявитися сприятливим, а то й необхідним для організації інших.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛІССІ

2.1. SWOT-аналіз розвитку рекреаційного господарства Поліського регіону

Важливою і необхідною передумовою визначення перспектив подальшого розвитку рекреаційного господарства є виявлення кола фактичних переваг та обмежень, які надає дана територія, а також передбачення потенційних можливостей та загроз подальшому функціонуванню рекреаційного господарства, які вона в собі містить. Даний спосіб аналізу в регіональних та маркетингових дослідженнях відомий як SWOT-аналіз (акронім від англ. strength – сила, weakness – слабкість, opportunity – можливість, threat – загроза). Вперше даний метод досліджень був представлений широкому загалу професором Гарвардської бізнес-школи Кеннетом Ендрюсом. Проте його розробниками вважається група авторів, серед яких американські вчені К.Ендрюс, Х.Вейріч, М.Портер, англійські – Т.Хілл, Р.Вестбрук, Дж.Панагійотов, канадські – Г.Мінцберг та інші [78]. Відомий ще з 60-х років ХХ століття, даний метод застосовувався, в основному, в маркетингових дослідженнях ринку та мікроекономіці. З часом він почав застосовуватись і в регіональній економіці. Метою SWOT-аналізу в даній галузі економічних знань є всебічне вивчення потенціалу регіону з точки зору його сильних і слабких сторін, а також можливостей подальшого розвитку та загроз, що можуть постати, в контексті зовнішніх процесів.

В роботі подібний аналіз виконано по модулям – окремим тематичним блокам, виділеним на основі заданих параметрів, – серед яких ресурсно-екологічний, соціально-демографічний, економічно-інфраструктурний та управлінський.

Ресурсно-екологічний модуль. Специфічною особливістю оцінки впливу природних умов на формування та функціонування рекреаційного господарства і його територіальної структури є те, що при їх позитивній дії вони не лише впливають на ступінь атрактивності рекреаційних об'єктів, але й залучаються в рекреаційне користування, тобто стають ресурсом. Питання практичного розмежування природних умов і природних рекреаційних ресурсів для інтегральної оцінки їх ролі у формуванні та функціонуванні рекреаційного господарства ускладнюється, у тому числі, великим різноманіттям видів відпочинку. Так, будь-який з об'єктів географічної оболонки потенційно може

бути ресурсом для одного виду рекреаційної діяльності і умовою, причому, іноді не обов'язковою, – для іншого (наприклад, певний тип клімату – ресурс для кліматотерапії, та умова для агрорекреаційного туризму).

Саме цим обумовлене зумисне нерозмежування природних рекреаційних умов і ресурсів та розгляд їх в одному блоці за типовим планом.

Рельєф. Полісся – рівнинний край. Згідно думки переважної більшості дослідників – це найменш приваблива у естетичному відношенні форма рельєфу. Проте, у південних районах Волинської, на сході Рівненської, у північній, центральній та західній частинах Житомирської, а також на північному сході Чернігівської областей рівнинний рельєф урізноманітнюється горбами і пасмами, що підвищує ступінь атрактивності даних територій. Деякі з форм рельєфу є об'єктами екскурсій (рекреаційними ресурсами): Базальтові стовпи та Соколині гори у Рівненській області, скелі “Голова Чацького”, “Чотири брати”, “Ольжина купальня” у Житомирській тощо.

Клімат. Уся Україна, у тому числі і Полісся, знаходиться в зоні ультрафіолетового комфорту, яка характеризується наявністю сприятливих для геліотерапії умов [25, с.17]. За природно-кліматичними умовами проживання населення, які визначаються за співвідношенням погодно-кліматичних характеристик та особливостей терморегуляції людського організму, на території Полісся виділяють 3 зони:

- оптимальну (110-135 днів зі сприятливою погодою, добова амплітуда температур до 4°C, атмосферного тиску – 5-8 мбар, швидкість вітру 5-8 м/с, 130-135 днів з циклонами), до якої відноситься територія Чернігівської області, південної частини Житомирської області та Радивилівського району Рівненської області;
- помірного дискомфорту (115-135 днів зі сприятливою погодою, добове коливання температури – >4°C, тиску – >8 мбар, швидкість вітру – 9 м/с, 140-145 днів з циклонами), яка охоплює територію Малинського, Народицького, Овруцького, Олевського, Лугинського, Коростенського, Новоград-Волинського районів Житомирської області, центральної частини Рівненської області та Горохівського, Луцького, Ківерцівського, Локачинського, Іваничівського та Рожищенського районів Волинської області;
- умовного дискомфорту (110-135 днів зі сприятливою погодою, добовою зміною температури >4°C, тиску – >8 мбар, швидкість вітру – 9 м/с, 140-145 днів з циклонами), яка включає Зарічненський, Володимирецький, Дубровицький, Сарненський райони Рівненської області та північну частину Волинської області.

Наявні погодно-кліматичні характеристики посилюють дію фактора сезонності на функціонування рекреаційного господарства регіону: можуть бути перешкодою для цілорічного проведення деяких видів курортно-рекреаційної та туристичної діяльності і створювати незручності під час сезонного функціонування галузі. Останнє може суттєво вплинути на вибір місцевими жителями та туристами з інших регіонів місця відпочинку, а отже, і на розподіл туристичних потоків. Проте, це не може стояти на заваді розвитку на Поліссі рекреаційного господарства. Так, у роботах, присвячених вивченню рекреаційних ресурсів, кліматичні ресурси Волинської, Рівненської та Житомирської областей оцінюються в 2 бали, Чернігівської – 3 (за 5-ти бальною шкалою). Львівська та Чернівецька області – регіони інтенсивного розвитку рекреації – мають по одному балу [4, с.195].

Клімат Полісся є найбільш сприятливим для відпочинку і лікування людей, організм яких пристосований до сезонної ритміки та помірного типу клімату. Добре відомо, що у людей з ослабленим організмом при зміні клімату (навіть якщо мова йде про відпочинок у південних регіонах України) замість очікуваного оздоровчого ефекту спостерігається погіршення самопочуття. За рекомендаціями спеціалістів клімат регіону показаний хворим на органи дихання, травлення, людям з порушенням обмінних процесів, захворюваннями нервової та серцево-судинної систем [25, с.34-35]. Найбільш сприятливим для лікувального відпочинку у Поліському регіоні є період з червня по вересень, а у південних його районах – з травня по жовтень. Комфортні умови для проведення аеротерапії спостерігаються протягом 95% зимових днів, а також у липні-серпні. Останні місяці особливо показані для проведення геліотерапії [25, с.17, 31-35].

Таким чином, на території Полісся немає таких територій, які слід було б виключити з рекреаційного користування в силу вкрай несприятливих погодно-кліматичних умов.

Стан атмосферного повітря. Характеристика впливу атмосфери на розвиток рекреаційного господарства була б неповною без екологічної її оцінки. Зрозуміло, що чисте повітря є необхідною умовою для отримання максимального оздоровчого ефекту від рекреаційної діяльності. Стан атмосферного повітря обумовлюється дією багатьох антропогенних та природних чинників, основними з яких є промисловість, транспорт, характер підстилаючої поверхні, швидкість вітру тощо.

У порівнянні з іншими регіонами України стан атмосферного повітря Поліського регіону можна оцінити як оптимальний. Але у повітряному просторі

ряду населених пунктів (табл. 2.1) спостерігається підвищений вміст речовин, що погіршують його екологічні характеристики (пил, двоокис азоту, феноли і формальдегіди, двоокис сірки, окис вуглецю), проте, перевищення гранично допустимих концентрацій цих речовин у повітрі невеликі. Основними забруднювачами атмосферного повітря є транспорт та підприємства обласних та районних центрів.

Таблиця 2.1

Стан атмосферного повітря у Поліському економічному районі

	Локальні осередки допустимого забруднення атмосферного повітря	Ареали з допустимим рівнем забруднення атмосферного повітря	Ареали з помірним рівнем забруднення атмосферного повітря	Ареали з підвищеним рівнем забруднення атмосферного повітря	Ареали з високим рівнем забруднення атмосферного повітря
Волинська область	Нововолинськ, Іваничі, Горохів, Мар'янівка, Локачі, Сенкевичівка, Тростянець, Цумань, Маневичі	Ковель-Люблинецький, Володимир-Волинський	Луцько-Ківерцівський	-	-
Рівненська область	Клевань, Оржів, Любомирка, Костопіль, Березне, Корець	Рафалівський, Дубенський	Смижинський, Володимирецький, Рівненсько-Здолбунівський	-	-
Житомирська область	Овруч, Поліське, Андрушівка, Гранітне	Красилівсько-Норинський, Коростенський, Малинський, Попільнянський	Новоград-Волинський	Радомишльський	Житомирсько-Коростишівський
Чернігівська область	Щорс, Корюківка	Новгород-Сіверський, Ніжинський	Козелецький, Прилуцький, Чернігівський	-	-

Примітка. Складено за джерелом [63].

Рівнинний рельєф Полісся, швидкість вітру, значна залісненість території сприяють підвищенню метеорологічного потенціалу атмосфери і активізації процесів самоочищення, які переважають майже на всій території регіону, окрім північних районів Чернігівщини, де незначно переважають процеси накопичення.

Гідромережа. Територією Полісся протікає 718 річок довжиною понад 10 км, найбільшими з яких є Дніпро, Прип'ять, Десна, Західний Буг, Горинь, Случ, Турія, Тетерів, Сейм, Снов, та знаходиться понад 500 озер, найвідомішими з яких є система Шацьких озер на Волині, Нобель та Біле на Рівненщині, Святе, Трубин та Красне на Чернігівщині. Це збільшує рекреаційну

привабливість території як з точки зору залучення водних об'єктів до рекреаційного користування, так і з точки зору збільшення мальовничості ландшафтів.

Незамулені, порівняно чисті (мінералізація поверхневих вод Полісся – 100-400 мкг/дм³, в той час як для Півдня цей показник становить 400-800 мкг/дм³ [34, с.126]) рівнинні річки з повільною течією – цінний рекреаційний ресурс, який може використовуватись для організації водного туризму та купання у період з травня по вересень. Період купального сезону основної маси відпочиваючих (температура води 17-19°C) та період масового купання (температура води 20°C і більше) припадає на другу декаду червня – другу декаду серпня. Наразі популярністю для масового відпочинку користуються Шацькі озера (Волинська область), мальовничі береги Тетерева (між селами Тригир'я та Дениші) та Іршанського водосховища (Житомирська область), Случі (території Березнівського району, прилеглі до річки, навіть дістали назву “Надслучанська Швейцарія”) та Замчиського, озера Нобель та Біле (Рівненська область), береги Десни (особливо в районі м.Чернігова, сіл Шестовиця та Салтикова Дивиця), Сейму та Снову, озера Красне, Полковниця, Оріхове, Десняк (Чернігівська область).

На території Поліського економічного району знаходиться 7 родовищ мінеральних вод, запаси яких використовуються в санаторно-курортних та промислових (харчова промисловість) цілях, та 9 розвіданих родовищ мінеральних вод, запаси яких поки що не використовуються або використовуються обмежено (додаток Б). Мінеральні води Полісся можна використовувати для лікування та профілактики захворювань шлунково-кишкового тракту, регуляції обмінних процесів організму, виведення радіонуклідів.

З донними відкладами озер пов'язані родовища лікувальних грязей: торфових безсульфідних (Острецьке у Чернігівській області, Погулянківське – у Рівненській та Журавицьке на Волині); торфових слабосульфідних (родовище Вичавки Рівненської області) та сапропелевих безсульфідних на Шацьких озерах, які також можуть використовуватись у лікувальних цілях.

Під дією природних чинників на території Полісся, і особливо його північної частини, сформувалась область високого положення рівнів ґрунтових вод. Це призвело до значного поширення в даному регіоні процесів заболочування. Майже 70% заболочених земель України знаходиться на Поліссі [34, с.126]. Найбільшими болотними масивами є Озерянський та Рудня-

Радовельський на Житомирщині, болота Замглай та Остерське на Чернігівщині, Велике, Морочно, Неньковецьке та Кремінне на Волині.

Роль боліт у розвитку рекреаційної діяльності двояка. З боку традиційної рекреації та туризму це, безсумнівно, перешкода, пов'язана із наявністю: несприятливого мікроклімату; ділянок землі, непридатних для будівництва та проведення деяких видів рекреаційної діяльності; іноді непривабливих ландшафтів; кровопивних комах, найбільш розповсюджених на заболочених ділянках, та інших несприятливих явищ. З іншого боку, болота як регулятори водного балансу території, ареали розповсюдження диких тварин та специфічних рослин, найменш порушені господарською діяльністю ділянки землі є об'єктом інтересу зі сторони людей, які обрали альтернативні види відпочинку: екологічний, науковий, промисельний туризм тощо. Окрім того, як наслідок непродуманого втручання людини в природні процеси, об'єктом пильної уваги з боку екотуристів може бути проблема малих річок, що постала внаслідок проведення в регіоні меліоративних робіт.

Стан гідромережі. Питання зменшення впливу наслідків непродуманої меліорації – не єдине. Хоча і в меншій мірі, ніж в інших регіонах України, перед Поліссям стоїть проблема забруднення поверхневих і підземних вод. Її гострота зумовлена низкою природних чинників, що прямо або опосередковано зумовлюють зменшення екологічного потенціалу гідромережі:

- малі річки Полісся в силу їх маловодності та незначної швидкості течії мають низький природний потенціал самоочищення;
- незахищеність підземних вод від вертикальної фільтрації хімічних речовин через малу потужність зони аерації;
- малородючі ґрунти, що вимагають додаткового внесення органічних та мінеральних добрив, складові яких згодом неминуче потрапляють до підземних вод, а звідти – до поверхневих.

Окрім сільського господарства, серед основних забруднювачів вод є промислові підприємства і підприємства комунального господарства, причому, частка останніх дедалі більшає. Так, у національній доповіді про стан навколишнього середовища серед основних забруднювачів водних об'єктів Поліського економічного району було названо 4 об'єкти комунального господарства (Нововолинське, Житомирське, Комсомольське, Чернігівське) і 2 промислові підприємства (Рівненська АЕС та ТЗОВ “Селищанський гранітний кар'єр”) [34]. Недостатньо очищеними скидаються стічні води у р. Случ, Замчисько, Устя. Існує загроза забруднення нафтопродуктами р. Стир.

Велику небезпеку для екологічного стану поверхневих і підземних вод, а також ґрунтів становлять сховища промислових токсичних відходів, більшість з яких розташована в обласних центрах, містах обласного підпорядкування, в яких, як правило, розвинене промислове виробництво, а також у Камінь-Каширському, Іваничівському, Ківерцівському, Локачинському та Турійському районах Волинської області, Здолбунівському – Рівненської області, Варвинському, Козелецькому, Ріпкинському та Талалаївському – Чернігівської.

Згідно досліджень, проведених вченими щодо визначення рейтингу адміністративних областей за рівнем забруднення навколишнього середовища, який обраховувався на основі врахування інтегральних показників забруднення атмосферного повітря та поверхневих вод у розрахунку на одного жителя, Полісся займає вигідні позиції у порівнянні з визнаними регіонами України: Житомирська область – 8 місце, Рівненська – 9, Волинська – 11, Чернігівська – 12, у той час, як Автономна Республіка Крим – 14, Одеська область – 15, Львівська – 16, Київська – 22. А це означає, що за дотримання усіх інших рівних умов, фізіологічна ефективність відпочинку на Поліссі буде вищою.

Флора та фауна. Розвиткові рекреаційної діяльності на Поліссі могли б сприяти і інші чинники природного походження. Розташування Поліського економічного району в межах двох фізико-географічних зон (Зона мішаних лісів і Лісостеп) обумовило велике видове різноманіття флори та фауни регіону. У відпочинку та оздоровленні населення активно можуть використовуватись ліси, якими вкрито від 39,7% території у Рівненській області до 20% території у Чернігівській області. Основні з лісоутворюючих порід – сосна і ялина – мають фітонцидні властивості, що використовуються у лікуванні та профілактиці хвороб органів дихання та нервової системи.

Поліська земля – місце поширення значної кількості лікарських трав, що можуть бути як основою застосування фітотерапії у санаторно-курортній справі, так і об'єктом промисельного туризму. Великі ділянки лісу, зайняті ягідниками та грибоносними площами, є привабливими для тих, хто надає перевагу відпочинку в лісі.

Фауна даних областей налічує понад 400 видів. Особливим різноманіттям відрізняється орніто- та іхтіофауна Чернігівської області: 286 видів птахів та 50 видів риб, найстрокатіший видовий склад ссавців у Рівненській області – 66 видів. Усе це у поєднанні із надзвичайною мозаїчністю, якою відрізняються поліські ландшафти, створює сприятливі умови для розвитку на даній території таких альтернативних видів туризму як

промисельний (флористичний, фауністичний та іхтіофауністичний), науковий та екологічний.

Розвиткові останніх, а також екскурсійної справи сприяє наявність на даній території великої кількості об'єктів природно-заповідного фонду, шляхом створення яких держава охороняє найбільш цікаві і цінні об'єкти живої і неживої природи. Особливо високий рівень заповідності території мають такі адміністративні райони: Любешівський (18,8% від загальної площі району), Турійський (10,0%) та Шацький (44,5%) у Волинській області; Березнівський (11,5%), Володимирецький (10,7%), Зарічненський (24,8%), Рокитнівський (10,3%) Рівненської області (рис. 2.1). Немасові, м'які в екологічному відношенні види туризму можуть розвиватись у багатьох населених пунктах Поліського економічного району, котрі розташовані неподалік заповідних місць. Серед таких поселень с. Добре, с. Нуйне, с. Підріччя Камінь-Каширського району, с. Берестяни, с. Грем'яче, м. Ківерці, с. Клубочин, с. Муравище, с. Озерце, с. Скреготівка, смт Цумань Ківерцівського району, села Волошин та Скулин Ковельського району, Губин – Локачинського, Ветли та Любешівська Воля – Любешівського, В.Осниця, Городок, Костюхівка, Софіянівка – Маневицького, Гірники – Ратнівського, Дубечне – Старовижівського, смт Шацьк Волинської області; м. Андрушівка, села Корольова та Кочичине Ємільчинського району, м. Житомир та с. Тригир'я – Житомирського, м. Лугини, с. Держинськ Новоград-Волинського району, с.Кованка – Овруцького, с. Замисловичі та с. Юрово – Олевського та м. Радомишль Житомирської області. А також села Більчаки, Губків, Маринин, Князівка Березнівського району, Смига – Дубненського, Дібрівськ та Нобель Зарічненського, с. Дермань, м.Здолбунів, с. Мізоч – Здолбунівського, с. Базальтове, м. Костопіль, с. Моквин – Костопільського, смт Млинів, с. Новомалин Острозького району, с. Олександрія – Рівненського, с. Біловез, с. Масевичі – Рокитненського, с. Костянтинівка та с.Кузьмівка – Сарненського району Рівненської області; с. Берестовець, м. Борзна Борзнянського району, Батурин – Бахмацького, м. Ічня, смт Козелець та Остер, с.Косачівка та Сорокошичі Козелецького району, Дроздівка – Куликівського, м. Мена та с. Стольне – Менського, м. Прилуки, м. Чернігів та багато інших [20, 36, 41, 42].

Таким чином, Полісся має високий рівень забезпеченості природними рекреаційними ресурсами. Згідно даних, наведених у Національній доповіді України про стан навколишнього середовища, частка рекреаційних ресурсів Полісся у загальному обсязі українських ресурсів становить 21% (друге місце після Карпатського регіону), проте, рівень їх використання – один з найнижчих – 9% при середньому показнику в країні – 14,4% [34, с.113].

Цифри на карті позначені адміністративні райони:

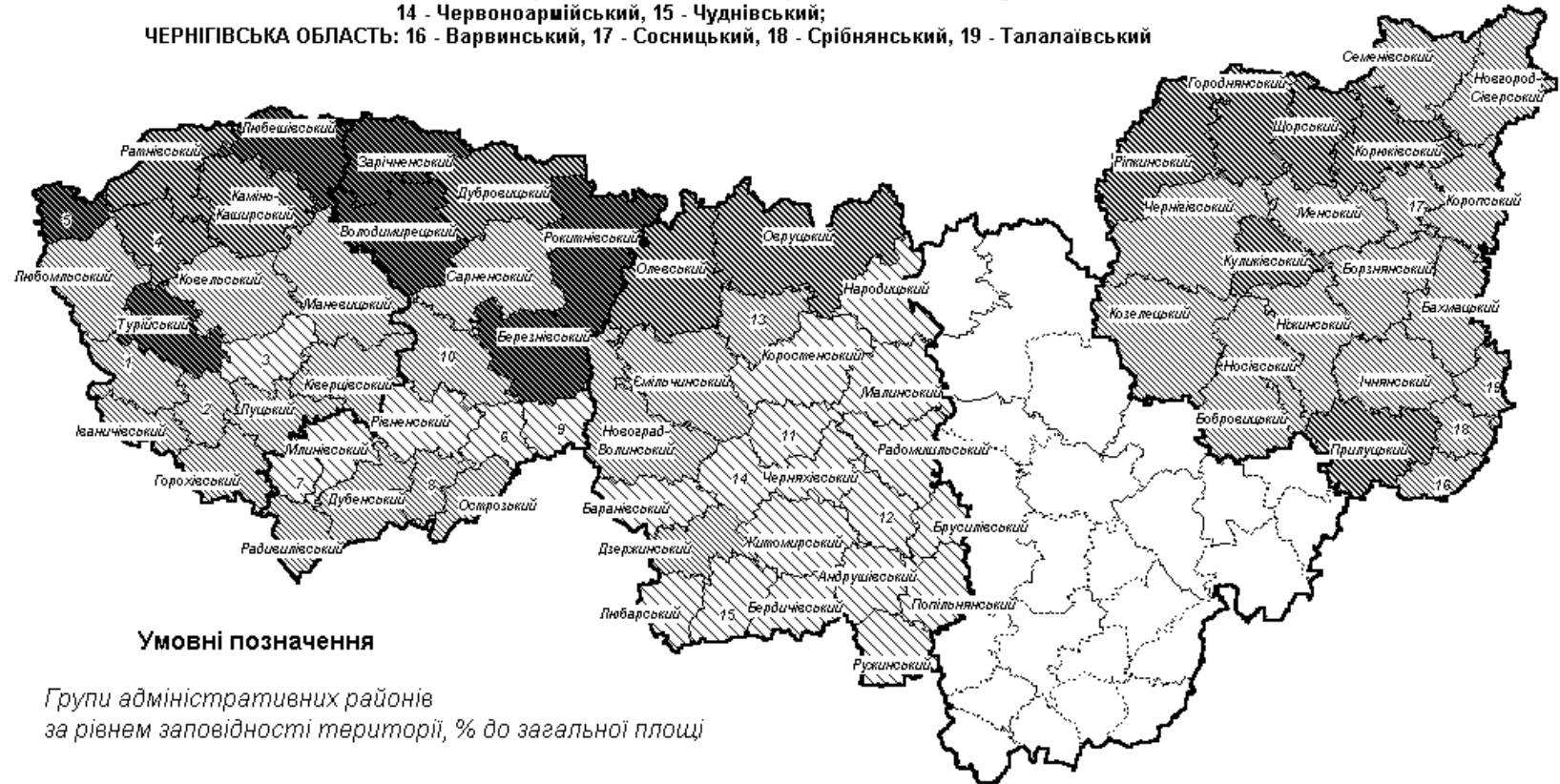
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ: 1 - Володимир-Волинський, 2 - Локачинський, 3 - Рожищенський, 4 - Старовижівський, 5 - Шацький;

РІВНЕНЬКА ОБЛАСТЬ: 6 - Гощанський, 7 - Демидівський, 8 - Здолбунівський, 9 - Корецький, 10 - Костопільський;

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ: 11 - Володарськ-Волинський, 12 - Коростишівський, 13 - Лугинський,

14 - Червоноаршійський, 15 - Чуднівський;

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ: 16 - Варвинський, 17 - Сосницький, 18 - Срібнянський, 19 - Талалаївський

Умовні позначення

Групи адміністративних районів за рівнем заповідності території, % до загальної площі

- райони з низьким рівнем заповідності (до 1)
- райони із середнім рівнем заповідності (1,1 - 5)
- райони з високим рівнем заповідності (5,1 - 10)
- райони з найвищим рівнем заповідності (більше 10)

Рис. 2.1. Групування адміністративних районів Полісся за рівнем заповідності території

Дана ситуація пояснюється рядом причин, основними з яких є радіаційне забруднення території Полісся, а також хибне уявлення про його масштаби.

Стан довкілля Полісся щодо радіоактивного забруднення. В результаті аварії 1986 року радіаційного забруднення зазнали території не тільки України, але й Росії, Білорусії, Польщі, Чехії, Словаччини, Фінляндії, Швеції та інших країн. Проте, у іноземців назва “Україна” стійко асоціюється з назвою “Чорнобиль”, так само, як і у громадян нашої держави назва “Полісся” пов’язується із зоною екологічної катастрофи. З іншого боку, місцеві жителі майже не зважають на те, що мешкають на радіаційно забруднених територіях.

Аварія на ЧАЕС спричинила вилучення великих площ з господарського (у т.ч. рекреаційного) користування. Загальна площа радіаційно уражених територій Поліського економічного району становить 23913 км² [62]. З них на Житомирщині знаходиться 11462 км² (38,3% її загальної площі), яка найбільше з чотирьох областей постраждала від наслідків радіаційного забруднення. У зону відчуження та безумовного відселення потрапило 490 км² у Народицькому районі. У зоні добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю, що охоплює 10972 км² на території Житомирської області, опинились Овруцький, Коростенський, Лугинський, Олевський, північна частина Новоград-Волинського, Ємільчинського та Малинського районів. Значного радіаційного забруднення зазнала і територія Рівненської області – 9513 км² (47,3%), північні райони якої (Зарічненський, Дубровицький, Рокитнівський, Сарненський, більша частина Володимирецького та Березнівського районів) знаходяться в зоні посиленого радіологічного контролю.

Меншою мірою забруднені Чернігівська область (7,4% її загальної площі, які охоплюють західні частини Ріпкинського, Чернігівського і Козелецького районів, більшу частину Семенівського району та окремі ареали у Корюківському та Коропському районах) та Волинська область (2,8% території, які обіймають окремі площі у Маневицькому та Любешівському районах).

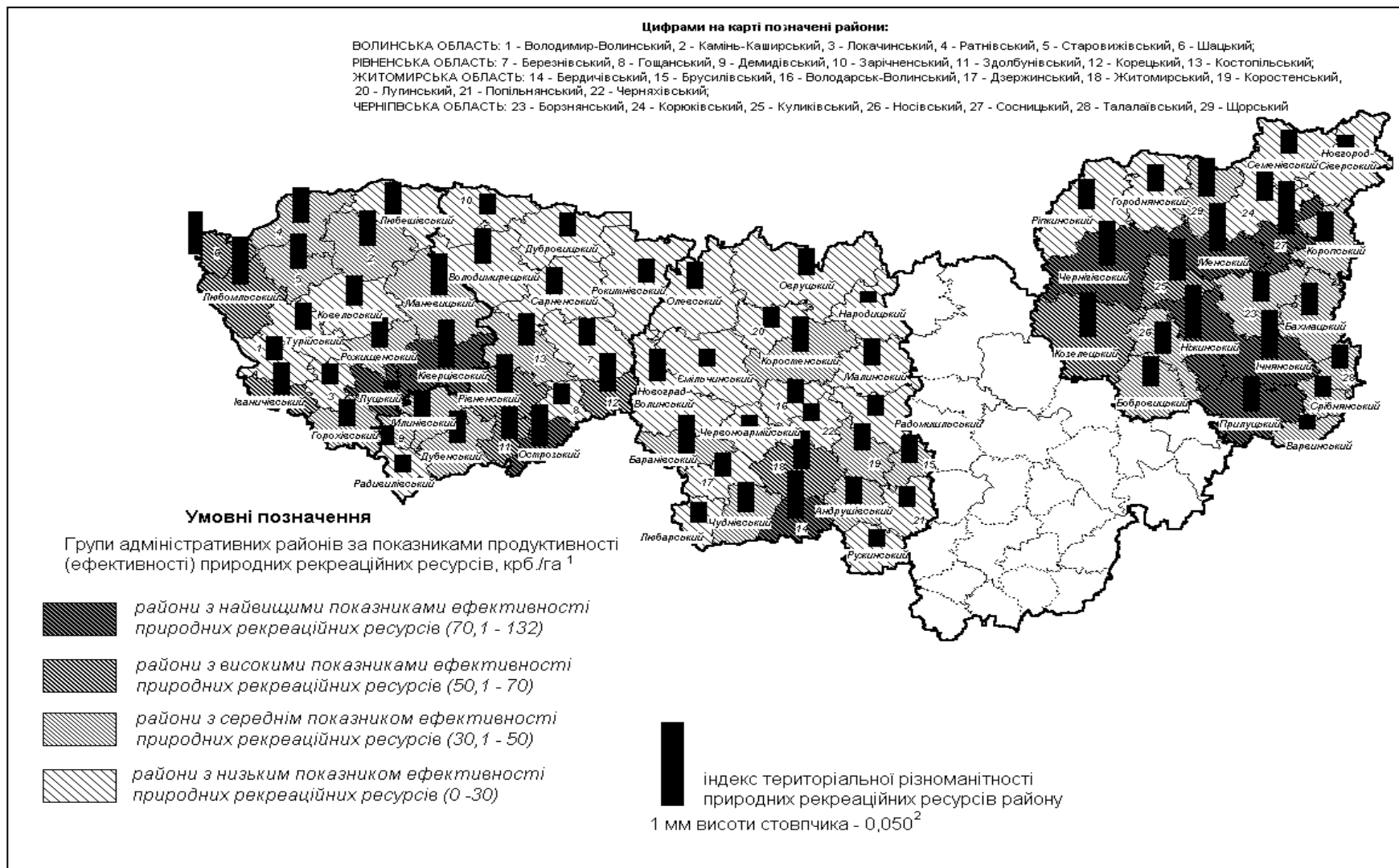
Безумовно, на вищевказаних територіях мають бути виключені санаторно-курортна діяльність, промисельний туризм, а також усі види відпочинку, розраховані на довго- та середньотривале перебування відпочиваючих на даних територіях. Проте, з іншого боку, дані території не повністю вилучаються із рекреаційного користування, оскільки залишаються затребуваними туристами. Деякі туристичні підприємства (“САМ”) пропонують екскурсії навіть до епіцентру екологічного лиха – Чорнобиля. На

забруднених територіях Поліського економічного району можливий обмежений розвиток екскурсійної справи та короткотривалих видів туризму: екологічного, наукового. Слід також більше уваги приділяти організації відпочинку місцевого населення за межами вказаної зони: йдеться про розвиток дитячого та соціального виїзного туризму.

Дослідження медиків та курортологів доводять, що найкращими умовами для реабілітації осіб, котрі зазнали впливу наслідків аварії на ЧАЕС, є помірний клімат та природні джерела мінеральних вод, що сприяють виведенню з організму радіонуклідів [31]. Такі умови є на незабруднених територіях Поліського економічного району. Серед особливо перспективних місцевостей, де вдало поєднуються умови для оздоровлення мешканців забруднених територій, вчені називають Шацький природний національний парк, Надслучанську Швейцарію (на території Березнівського району Рівненської області) та туристично-оздоровчі зони Чернігівської області: Чернігівську (Чернігів, Седнів), Новгород-Сіверську (Новгород-Сіверський, Короп), Ніжинську (Ніжин, Сосниця, Батурин) та інші [54, с.204]. Можливості розвитку рекреаційної діяльності на цих територіях зростають, оскільки вони практично збігаються з районами високої ефективності природних рекреаційних ресурсів (рис. 2.2). А аналіз територіальної диференціації зон за рівнем ефективності природних рекреаційних ресурсів, яка виражена у грошовому вимірі у розрахунку на одиницю площі, дає можливість поповнити цей список. Це, насамперед, Ічнянський, Менський, Прилуцький райони Чернігівської області, Бердичівський та Житомирський райони Житомирської області, Корецький, Дубненський, Острозький та Рівненський райони Рівненської області, а також Луцький, Ківерцівський та Іваничівський райони Волинської області.

Соціально-культурні рекреаційні ресурси. Поліський край володіє надзвичайно багатою та різноманітною історико-культурною спадщиною. Так, на території Волинської області нараховується 480 пам'яток архітектури (з них 183 національного значення), 1044 пам'яток історії та культури (у тому числі 149 пам'яток археології, 860 – історії, 35 - мистецтва). На Рівненщині знаходиться 2855 пам'яток історії та культури, з них археологічних пам'яток 1086, історичних – 1728, монументального мистецтва – 71 [77].

Рис. 2.2. Природний рекреаційно-ресурсний потенціал Поліського економічного району

Примітки: ¹ Виконано за джерелом [46, с. 156-158, 163-164, 168-169];

² Виконано за джерелом [46, с.88-90, 96, 100-101].

Найвідомішими соціально-культурними рекреаційними ресурсами Полісся є Зимненський Святогірський монастир, Олицький замок, Луцький історико-культурний заповідник Волинської області; державний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви” у с. Пляшева, історико-культурні заповідники міст Дубно та Острог Рівненської області; музей порцеляни у м. Баранівка, монастирі та костьоли Бердичева, музеї й архітектурні пам’ятки Новоград-Волинська та Житомира, палацово-паркові комплекси сіл Нова Чарторя та Верхівня Житомирської області; національні заповідники: історико-культурний у с. Качанівка та архітектурно-археологічний у м. Чернігів, державні історико-культурні заповідники у м. Новгород-Сіверський та смт Батурин, парки-маєтки у селах Сокиринці, Стольне, Седнів та Тиниця Чернігівської області (додаток В).

За результатами оцінки соціально-культурного рекреаційного потенціалу (табл. 2.2), проведеної на основі вищеописаної методики, найбільший соціально-культурний рекреаційний потенціал мають Луцький, Володимир-Волинський та Ковельський райони Волинської області, Дубненський, Рівненський, Острозький, Корецький та Радивилівський райони Рівненської області, Житомирський, Новоград-Волинський, Ружинський, Бердичівський райони Житомирської області, Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Прилуцький, Ічнянський, Бахмацький, Новгород-Сіверський, Коропський, Менський – Чернігівської області (додаток В).

Практично всі перераховані райони розташовані у південній частині Поліського регіону (рис. 2.3). Цей ареал майже співпадає з лісостеповою природною зоною і повторює обриси районів давнього поселення, що і пояснює багатство його соціально-культурного потенціалу.

Значним соціально-культурним рекреаційним потенціалом визначаються Володимир-Волинський, Берестечко, Олика, Ковель, Луцьк Волинської області, Бердичів, Житомир, Кодня, Любар, Новоград-Волинський Житомирської області, Гоща, Дубно, Дубровиця, Корець, Млинів, Острог, Вілія, Пляшева, Рівне, Клевань, Степань Рівненської області, Батурин, Ічня, Козелець, Остер, Короп, Вишеньки, Ніжин, Новгород-Сіверський, Любеч, Сосниця, Чернігів, Седнів Чернігівської області.

Таблиця 2.2

Результати оцінки соціально-культурного потенціалу Полісся.

Волинська область	Кількість балів	Житомирська область	Кількість балів	Рівненська область	Кількість балів	Чернігівська область	Кількість балів
Володимир-Волинський	39	Андрушівський	14	Березнівський	21	Бахмацький	51
Горохівський	26,5	Баранівський	7,5	Володимирецький	5	Бобровицький	17,5
Іваничівський	17,5	Бердичівський	36	Гошанський	19	Борзнянський	27
Камінь-Каширський	19,5	Брусилівський	7	Демидівський	3	Варвинський	9,5
Ківерцівський	22	Володарськ-Волинський	28,5	Дубненський	51,5	Городнянський	30
Ковельський	33	Ємільчинський	7	Дубровицький	14	Ічнянський	64,5
Локачинський	9,5	Житомирський	126,5	Зарічненський	12	Козелецький	87
Луцький	122,5	Коростенський	17	Здолбунівський	12,5	Коропський	54
Любешівський	14,5	Коростишівський	9	Корецький	44,5	Корюківський	10,5
Любомльський	16,5	Лугинський	3	Костопільський	26	Куликівський	7
Маневицький	6,5	Любарський	26,5	Млинівський	15,5	Менський	70
Ратнівський	17	Новоград-Волинський	37	Острозький	66,5	Ніжинський	100,5
Рожищенський	12	Овруцький	11,5	Радивилівський	33	Новгород-Сіверський	95
Старовижівський	6	Олевський	6	Рівненський	58,5	Прилуцький	73
Турійський	10	Попільнянський	10	Сарненський	24,5	Ріпкинський	22
Шацький	6	Радомишльський	8			Семенівський	8
		Ружинський	35			Сосницький	18
		Червоноармійський	6			Срібнянський	25
		Черняхівський	7			Талалаївський	3,5
		Чуднівський	17			Чернігівський	136,5
						Щорський	15,5

Примітка. Розраховано автором.

Рис. 2.3. Групування адміністративних районів Полісся за рівнем соціально-культурного рекреаційного потенціалу

Соціально-демографічний модуль. За результатами оцінки складових людського розвитку та виведення інтегрального індексу регіонального людського розвитку, отриманими фахівцями Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України [26], Поліський регіон займає далеко не найкращі позиції (табл. 2.3).

Дана ситуація пояснюється рядом причин, серед яких основні: від'ємне сальдо природного та механічного приросту населення, високий рівень безробіття, низький рівень доходів населення, погана забезпеченість сільських помешкань сучасними зручностями, незадовільний стан фінансування людського розвитку.

Таблиця 2.3

Місце адміністративних областей Поліського економічного району в загальноукраїнському рейтингу за індексами складових людського розвитку та індексом регіонального людського розвитку

Показники	Волинська	Житомирська	Рівненська	Чернігівська
Демографічний розвиток	12	11	13	15
Розвиток ринку праці	26	19	20	9
Матеріальний добробут	14	23	25	17
Умови проживання населення	19	22	25	16
Стан та охорона здоров'я	15	19	26	9
Рівень освіти	21	10	25	12
Соціальне середовище	7	12	5	16
Фінансування людського розвитку	25	17	26	14
Регіональний людський розвиток	19	21	24	14

Примітка. Складено за джерелом [26, с.111]

Вказані фактори не є перешкодою для розвитку в регіоні в'їзного туризму, навпаки, порівняно високі показники, що характеризують соціальне середовище регіону є рисою, що свідчить на його користь. Проте, дана ситуація є несприятливою щодо розвитку виїзного та внутрішнього туризму (це, насамперед, стосується показників розвитку ринку праці, матеріального добробуту та фінансування людського розвитку). А незадовільний стан здоров'я населення та заходів його охорони, погані умови проживання населення, низький рівень його матеріального добробуту формують стійку хронічно незадоволену потребу місцевого населення у відпочинку. Географія

рівнів матеріального добробуту та фінансування людського розвитку повторює географію рівнів економічного розвитку і буде описана нижче.

На території Полісся можна виділити два типи районів, які характеризуються наявністю значної потреби у відпочинку: це, насамперед, обласні центри та міста з населенням понад 50 тис. осіб: Бердичів, Ковель, Коростень, Ніжин, Нововолинськ, Новоград-Волинський, Прилуки; другий район – території, населення яких постраждало внаслідок аварії на ЧАЕС. Тож при розміщенні рекреаційної галузі, насамперед тих підприємств, що спеціалізуються на короткочасному та середньотривалому відпочинку, необхідно зважати на ці особливості.

В регіоні нема дефіциту трудових ресурсів, тому немає перешкоди до залучення кадрів у цю трудовітку галузь, яка, проте, через деякі свої особливості (сезонність, можливість залучення малокваліфікованого персоналу та ін.) характеризується високою плинністю кадрів. В останні роки тенденції розвитку рекреаційної галузі такі, що зростає потреба у висококваліфікованих кадрах, готувати яких можна на базах вищих навчальних закладів Рівного, Луцька, Чернігова, Києва та Ніжина.

Економічно-інфраструктурний модуль. Між рівнем економічного розвитку регіону та рівнем розвитку рекреаційного господарства існує певний взаємозв'язок і досить відчутна залежність, що було визначено шляхом обрахунку парного коефіцієнту кореляції між обраними показниками (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати обрахунку ступеня залежності між окремими показниками

Факторна ознака	Результативна ознака	Коефіцієнт детермінації, %
Обсяг промислової та сільськогосподарської продукції на 1 особу	Обсяг побутових послуг на 1 особу	5,7
Обсяг побутових послуг на 1 особу	Обсяг туристичних послуг на 1 особу	72,2
Обсяг промислової та сільськогосподарської продукції на 1 особу	Обсяг туристичних послуг на 1 особу	0,3
Обсяг промислової продукції на 1 особу	Обсяг туристичних послуг на 1 особу	2,8
Обсяг сільськогосподарської продукції на 1 особу	Обсяг туристичних послуг на 1 особу	10,8

Примітка. Розраховано автором.

Зрозуміло, що високий рівень економічного розвитку – це високий рівень добробуту населення, що забезпечує підвищення його платоспроможності, культурного рівня, а відтак – рекреаційного попиту і, насамкінець, рекреаційної

активності. Доказом цього є значні показники діяльності туристичних підприємств м. Київ, що надали послуг 50,2% вітчизняних туристів, котрі бажали відпочити за кордоном та 12,9% українських громадян, що відпочивали в межах держави [59].

Високий рівень економічного розвитку не тільки спричиняє, але й каталізує рекреаційну діяльність, оскільки полегшується її організація: стає можливим використання спільної інфраструктури, співробітництво з підприємствами та організаціями, що беруть опосередковану участь у створенні рекреаційного продукту, вибір з-поміж них бажаного партнера; наявність в бюджеті регіону вільних коштів, що можуть бути спрямовані на розвиток рекреаційної галузі, яка поки що фінансується за залишковим принципом; високий рівень інвестиційної привабливості. Ці та інші переваги роблять розвиток галузі динамічнішим. Окрім того, наявність на ринку рекреаційних послуг великої кількості суб'єктів рекреаційної господарської діяльності зумовлює наявність більш жорсткого конкурентного середовища, а відтак – активний пошук нових способів підвищення ефективності діяльності.

З іншого боку, на даному етапі розвитку українського суспільства у більшості випадків рівень економічного розвитку пов'язується із рівнем промислового розвитку, який означає наявність екологічних проблем у навколишньому середовищі. Це ще одна причина активізації рекреаційної діяльності у регіоні, що досяг високого рівня економічного розвитку. І тоді як міська рекреаційна інфраструктура (кафе, ресторани, спортивно-оздоровчі комплекси, парки та комплекси відпочинку тощо) інтенсивно розвивається, вона не може задовольнити потреби населення у якісному ефективному відпочинку. Організація ж відпочинку у приміській зоні супроводжується рядом проблем як екологічного (недостатня чистота довкілля, пов'язана як з діяльністю суб'єктів господарювання міста, так і з впливом на навколишнє середовище самих відпочиваючих; невідповідність екологічної місткості рекреаційних ландшафтів обсягам рекреаційних навантажень на них), так і соціально-економічного характеру (гостра конкуренція з приводу розподілу рекреаційних земель заміської смуги, яку, як правило, програють пересічні громадяни та суб'єкти рекреаційної господарської діяльності, що спеціалізуються на їх обслуговуванні).

Для Поліського регіону дана ситуація, зумовлена обмеженістю земельних ресурсів рекреаційного призначення і значною конкурентною боротьбою за них з боку населення, суб'єктів господарської діяльності різних галузей господарства, може бути характерною лише для обласних центрів, в

яких концентрується лівова частка економіко-господарського потенціалу та населення регіонів. В інших випадках високий рівень економічного розвитку території буде відігравати позитивне значення у формуванні і функціонуванні рекреаційного господарства як з боку наявності попиту на відпочинок у населення, так і з боку наявності більших можливостей щоб його задовольнити.

Поки що рівень економічного розвитку на Поліссі є нижчим від середньоукраїнського (табл. 2.5). Причому, така ситуація триває десятиліттями і зумовлена як напівколоніальним минулим регіону (у різні часи він був периферійним аграрно-сировинним придатком Польщі та Росії), так і відносною бідністю мінерально-сировинної бази - основи для розвитку промисловості, та ґрунтів, що обмежує розвиток рільництва.

Полісся має невелику частку у загальнодержавних показниках виробництва, а також значно поступається середнім в Україні показникам валової доданої вартості на душу населення (4839,0 грн./особу), кількості об'єктів єдиного державного реєстру підприємств і організацій України на 1000 осіб населення (15,1), обсягів реалізації промислової продукції на 1 особу (8477,0 грн.), обсягів реалізації послуг на 1 особу (784,2 грн.), обсягів інвестицій в основний капітал на душу населення (1030,4 грн).

В самому регіоні по більшості з наведених вище загальних показників лідирує Чернігівщина (обсяги виробництва валової доданої вартості, інвестицій в основний капітал, промислової, сільськогосподарської продукції). У Рівненській області найбільші в регіоні обсяги реалізованих населенню послуг У територіальній диференціації рівнів соціально-економічного розвитку спостерігається певна закономірність: майже усі райони, які характеризуються найвищим в регіоні рівнем розвитку, розміщуються на півдні, а майже усі з найменш розвинених – на півночі.

Таким чином, майбутній успішний розвиток Поліського регіону має бути пов'язаний із усуненням диспропорцій у розвитку окремих районів, матеріально-технічним і технологічним оновленням уже існуючих виробництв, а також розвитком нематеріалоемних, інноваційноємних та наукоємних виробництв; інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва і лісового господарства, що має орієнтуватись на функціонування в специфічних умовах, притаманних регіону; розвитком соціальної сфери, у тому числі і рекреаційної, тим більше, що в регіоні є великі потенційні можливості для цього. Причому, території з порівняно високим рівнем економічного розвитку та значними рекреаційними ресурсами – саме ті, з котрих варто починати справу для подальшого поширення її на інших територіях.

Таблиця 2.5

Регіональні особливості економічного розвитку Поліського регіону (2005 рік).¹

Показники		Волинська	Житомирська	Рівненська	Чернігівська
Площа, тис. км ²		20,2 (3,3) ²	29,9 (4,9)	20,1 (3,3)	31,9 (5,3)
Населення, тис. осіб		1040,4 (2,2)	1330,1 (2,8)	1156,5 (2,5)	1168,4 (2,5)
ВДВ, млн. грн. ³		4994 (1,5)	5947 (1,7)	5599 (1,6)	6181 (1,8)
ВДВ на д/н., грн..		4771	4397	4817	5162
Спеціалізація регіону у загальнодержавному поділі праці		Автомобілебудування, виробництво пиломатеріалів, м'яких покрівельних матеріалів, шовкових тканин, ковбасних виробів, жирних сирів, консервів; вирощування жита, картоплі, кормових буряків, скотарство	Виробництво титанового концентрату, будматеріалів, лляних тканин, панчішно-шкарпеткових виробів, взуття, фарфоро-фаянсового посуду, масла, молочних консервів; вирощування льону-довгунцю, картоплі, скотарство	Виробництво цементу, лляних тканин, жирних сирів, молока; вирощування жита, цукрових буряків, картоплі, свинарство, скотарство.	Виробництво вовняних тканин, шпалер, хімічних волокон, нафти, макаронних виробів; картоплярство, скотарство.
Кількість об'єктів єдиного держреєстру підприємств і організацій України	об'єктів	16181 (1,5)	20306 (1,9)	16866 (1,6)	17736 (1,7)
	Об'єктів /1000 осіб	15,5	15,3	14,6	15,2
Інвестиції в основний капітал	млн.грн.	1186 (1,3)	1135 (1,2)	1184 (1,3)	1333 (1,4)
	грн./особу	1139,9	853,3	1023,8	1140,9
Галузева структура зайнятості, %	Промисловість і будівництво – 22,0 Сільське господарство – 20,1 Транспорт – 6,1 Сфера послуг – 51,8	Промисловість і будівництво – 28,2 Сільське господарство – 19,2 Транспорт – 6,3 Сфера послуг – 46,3	Промисловість і будівництво – 26,5 Сільське господарство – 16,3 Транспорт – 6,5 Сфера послуг – 50,7	Промисловість і будівництво – 19,3 Сільське господарство – 31,0 Транспорт – 4,3 Сфера послуг – 45,4	
Основні галузі промисловості	Харчова – 43,4%, Машинобудування та металообробка – 24,4% Хімічна та нафтохімічна промисловість – 2,4%	Харчова – 37,2% Виробництво будматеріалів – 8,6% Машинобудування і металообробка – 6,9% Легка – 5,9%	Харчова – 18,9% Хімічна і нафтохімічна – 17,5% Виробництво будматеріалів – 18,3% Машинобудування – 6,1%	Харчова – 49,0 Целюлозно-паперова – 7,1 Виробництво продуктів нафтопереробки – 5,0	

Продовж. табл. 2.5

Обсяги реалізованої промислової продукції ³	млн.грн.	2827,6 (0,7)	3626,7 (0,9)	3393,7 (0,8)	4949 (1,2)
	грн./особу	2706,3	2695,8	2923,8	4166,8
Виробництво сільськогосподарської продукції	млн.грн.	1977 (3,0)	2196 (3,3)	1803 (2,7)	2552 (3,9)
	грн./ особу	1900,2	1651,0	1559,0	2184,2
Обсяг послуг, реалізованих населенню	млн.грн.	955,7 (1,0)	774,5(0,8)	1091,7 (1,2)	860,0 (0,9)
	грн./особу	918,6	582,3	944,0	736,0
Щільність автодоріг, км/1000 км ²		282,1	277,6	248,8	222,6
Щільність залізниць, км/1000 км ²		30,4	35,6	29,2	28,0
Частка в експорті, %		0,8	0,8	0,7	0,7
Частка в імпорті, %		1,2	0,5	0,8	0,7
Найбільш розвинені в соціально-економічному плані райони	Луцький, Горохівський, Ковельський, В.-Волинський, Іваничівський	Житомирський, Бердичівський, Н.-Волинський, Коростенський, Овруцький	Рівненський, Дубненський, Сарненський, Здолбунівський, Гощанський	Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський, Ічнянський, Бобровицький, Бахмацький	
Найменш розвинені в соціально-економічному плані райони	Любешівський, Шацький, Старовижівський, Маневицький, Турійський	Народицький, Олевський, Лугинський, Любарський, Попільнянський	Острозький, Зарічненський, Демидівський, Костопільський, Корецький	Щорський, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський	

Примітки: 1. Джерело [18, 44, 55, 67].

2. В дужках вказана частка регіону в загальноукраїнському показнику

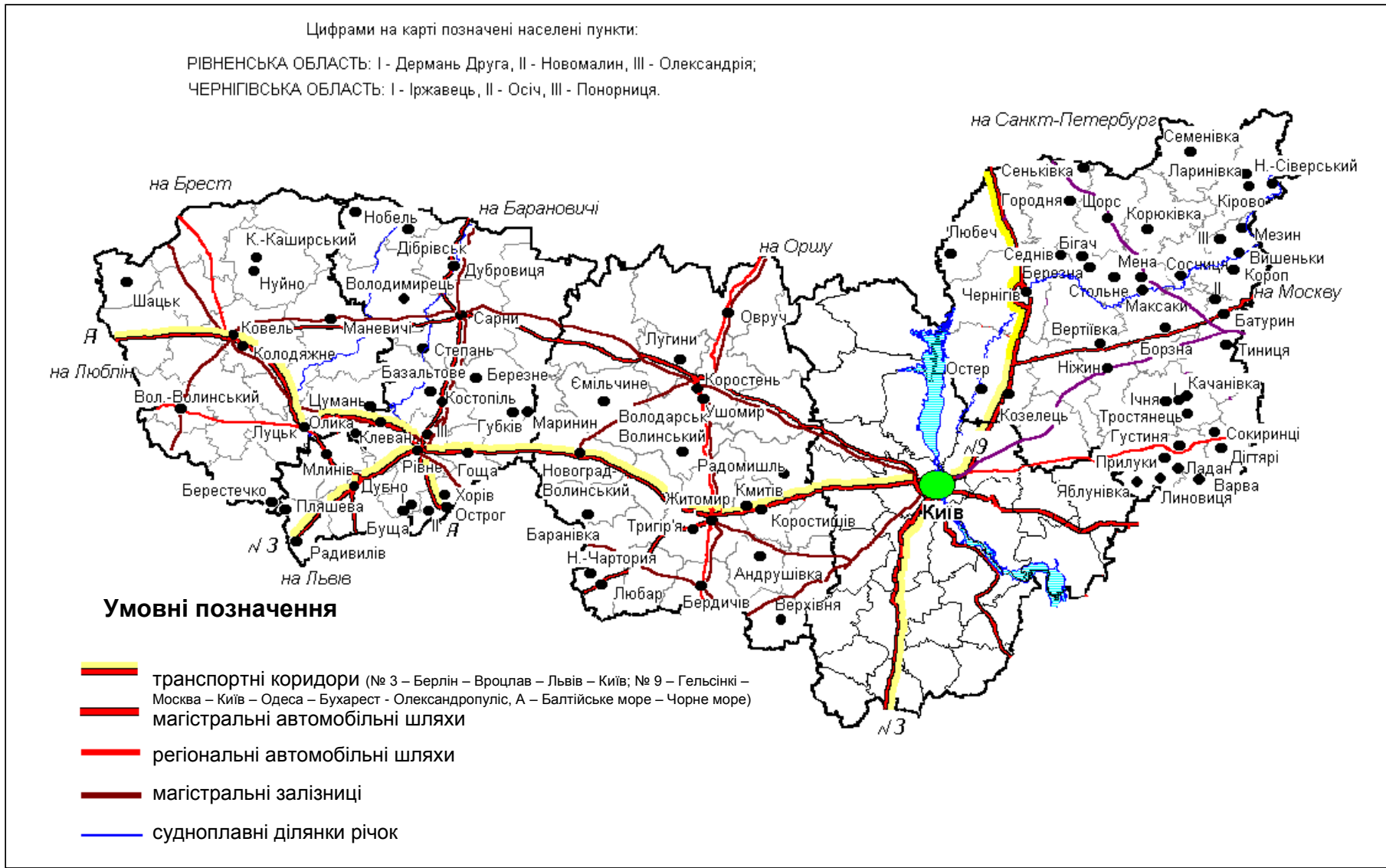
3. Дані за 2004 рік

Інфраструктура. Наявність спільної інфраструктури могла б спростити процес організації функціонування рекреаційного господарства. В той же час, будучи галуззю соціальної інфраструктури, рекреаційне господарство обслуговує інші галузі шляхом відтворення працездатності працюючого персоналу. Прикладом такого “симбіозу” з рекреаційною галуззю може стати транспорт. З одного боку, поява нових транспортних засобів та їх удосконалення, будівництво шляхів обумовили бурхливий розвиток туризму, транспортна доступність є однією із складових атрактивності рекреаційного об’єкту, а наявність транспортних комунікацій між групою рекреаційних об’єктів сприяє збільшенню привабливості даного району для відпочиваючих. З іншого – підприємства ресторанного (кафе, бістро та ін.) та готельного господарства (мотелі, кемпінги і т.д.) забезпечують комфортні умови роботи на транспорті та користування ним.

Таке взаємовигідне співробітництво може використовуватись і на Поліссі, територією якого проходять європейський міжнародний транспортний коридор №3 (за класифікацією Другої загальноєвропейської конференції по транспорту, 1994р. о. Крит) – *Берлін – Дрезден – Львів – Київ*, який проходить через Рівне та Житомир; коридор №9 *Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Одеса – Димитровград – Александруполіс*, що проходить територією Чернігівської області; а також коридор *Балтійське море – Чорне море*, який перетинає територію Волинської і Рівненської областей. Додаткові можливості для розвитку рекреаційної справи, пов’язані із високим ступенем транспортної доступності, виникли внаслідок розташування ряду населених пунктів із вдалим поєднанням природного та соціально-культурного рекреаційного потенціалів поблизу основних транспортних магістралей, що забезпечують як міжрегіональний, так і міжкордонний зв’язок (рис. 2.4). Серед них Ковель, Колодяжне, Володимир-Волинський, Луцьк, Дубно, Рівне, Острог, Костопіль, Базальтове, Сарни, Новоград-Волинський, Житомир, Тригір’я, Коростень, Ушомир, Овруч, Кмитів, Коростишів, Козелець, Чернігів, Батурин та інші.

Прийняти безпосередню участь у функціонуванні рекреаційного господарства (виробництво товарів туристичного призначення та сувенірної продукції) могли б промислові об’єкти, серед яких підприємства обласних центрів, а також міст Камінь-Каширського, Прилук, Сосниці, Баранівки, Бердичева та ін.

За сучасного стану рекреаційної галузі в регіоні та особливостей її розвитку в країні не можна прогнозувати, що в найближчій, чи навіть середній перспективі рекреаційне господарство не стане галуззю спеціалізації Полісся. Проте, раціонально організована, рекреаційна справа є досить прибутковою, і її поряд з іншими галузями, розвиток яких можливий на Поліссі, необхідно використовувати у справі ліквідації регіональних диспропорцій у соціально-економічному розвитку України.

Рис 2.4. Розміщення населених пунктів Полісся, найбільш забезпечених рекреаційними ресурсами, відносно основних магістралей регіону

Управлінський модуль. В реалізації цього завдання не остання роль належить органам державного управління та місцевого самоврядування, котрі визначають особливості регіонального управління, що істотно впливає на успішність розвитку регіону. Про ефективність управління можна говорити, якщо воно відповідає характеру і рівню суспільного виробництва в країні і регіоні, відображає і якомога повніше реалізує мету управління, забезпечує регіональну цілісність соціально-економічного розвитку і природно-господарську збалансованість. Дослідження ефективності та особливостей регіонального управління – складне питання, що вимагає розробки й застосування різних підходів і методів. У даній роботі обмежимося одним із способів, який може дати лише часткові результати: вивченням територій зі спеціальним режимом економічної діяльності, і у тому числі, управління, якими є вільні економічні зони, зони транскордонного співробітництва, території зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності, території пріоритетного розвитку тощо.

У світовій економічній практиці створення даних територіальних утворень зарекомендувало себе як ефективний захід щодо підвищення інвестиційної привабливості та стимуляції економічного розвитку. Тому рішення українського уряду про повну їх ліквідацію є покvapливим. Можливо, в організації територій зі спеціальним режимом економічної діяльності на Україні були певні вади, проте, підходити до питання їх анулювання необхідно помірковано та зважено. Особливо це стосується Поліського регіону, який з огляду на низку несприятливих факторів потребує особливої уваги до проведення додаткових заходів щодо підвищення його інвестиційної привабливості та стимуляції економічного розвитку.

За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції на 01.01.2004, території зі спеціальним режимом економічної діяльності охоплювали 22,5% території Полісся, у т.ч. у Волинській області – 0,1% (Інтерпорт-Ковель, Єврорегіон “Буг”), у Житомирській області 57,6% (території Коростенського, Новоград-Волинського, Лугинського, Народицького, Овруцького, Олевського, Малинського, Ємільчинського, Володарськ-Волинського районів, а також міста Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський), у Чернігівській – 42,3% (Городнянський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Семенівський, Ріпкинський, Чернігівський, Щорський райони). Жодна з них не спеціалізувалась на рекреаційній діяльності. Проте, за рахунок певних пільг ці території є привабливими для інвесторів, які в ході своєї діяльності можуть отримати додаткову інформацію про Поліський край

та, можливо, зможуть вкласти кошти в рекреаційну галузь. Особливої уваги потребує розгляд перспектив та можливостей розвитку туризму в межах створеного у 2003 році Прикордонного Співтовариства “Єврорегіон Дніпро”, до складу якого увійшли Чернігівська (Україна), Гомельська (Білорусь) та Брянська (Росія) області. Одним з напрямів роботи Співтовариства є співробітництво в галузі туризму. В рамках даного напрямку діяльності в межах даного утворення було проведено два міжрегіональних туристичних форумів, метою яких було, у тому числі, ознайомлення із перспективами розвитку галузі потенційних інвесторів. Звісно, це далеко не вичерпує проблему, і влада повинна докладати зусиль для цільового залучення інвесторів і активізації економічної діяльності в зонах, профілюючим напрямком функціонування яких повинна бути рекреація.

Неодноразово в науковій літературі висловлювалась думка про необхідність створення такої зони на території Шацького району. І це має підстави, оскільки, маючи величезний рекреаційний потенціал, але знаходячись у зоні депресивних соціально-економічних процесів, регіон потребує додаткової стимуляції та підтримки його розвитку на основі функціонування рекреаційної галузі.

Рекреаційну діяльність слід було б включити у перелік пріоритетних видів діяльності на таких територіях пріоритетного розвитку як Чернігівський, Новгород-Сіверський, Володарськ-Волинський райони, м. Ковель та м. Бердичів.

2.2 Характеристика сучасного стану та тенденцій розвитку рекреаційного господарства Полісся

Поліський регіон у складі Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей характеризується наявністю потужного рекреаційно-ресурсного потенціалу (21% від загальноукраїнських рекреаційних ресурсів [34, с.113]) і досить сприятливих умов для розвитку на цих територіях рекреаційної діяльності. Проте, рівень використання рекреаційних ресурсів становить лише 9%, при середньому в країні – 14,4% [34, с.113], а рекреаційне господарство регіону характеризується низьким рівнем розвитку, про що свідчать наступні дані (табл. 2.6).

Затяжний період руйнації старого типу економічних відносин та розбудови нових, що співпав із процесами становлення державності,

супроводжувався кризовими явищами в економіці країни та регіону, що негативно позначилось на розвитку рекреаційної сфери.

Таблиця 2.6

Показники розвитку закладів рекреаційного господарства Полісся

Типи рекреаційних закладів		Показник	1995	2000	2002	2003	2004	2005
Санаторно-курортні заклади	Санаторії та пансіонати з лікуванням	Кількість закладів, од.	32	34	35	34	35	35
		Частка регіону у кількості закладів, %	5,8	6,1	6,4	6,3	6,6	6,7
		Кількість місць, од.	5436	7315	7924	7896	7891	6495
		Частка регіону у кількості місць, %	3,4	4,8	5,3	5,4	5,4	4,5
		Кількість місць на 10000 осіб	10,6	14,8	16,4	16,5	16,7	13,8
	Будинки та пансіонати відпочинку	Кількість закладів, од.	4	3	2	2	2	2
		Частка регіону у кількості закладів, %	1,4	1,1	0,7	0,7	0,7	0,6
		Кількість місць, од.	661	375	184	199	184	184
		Частка регіону у кількості місць, %	0,8	0,6	0,3	0,3	0,3	0,3
		Кількість місць на 10000 осіб	1,3	0,7	0,4	0,4	0,4	0,4
Заклади розміщення та харчування	Готелі та інші місця короткотермінового проживання	Кількість закладів, од.	148	144	136	137	134	130
		Частка регіону у кількості закладів, %	10,6	11	10,8	11,2	11,2	10,6
		Кількість місць, од.	10120	8410	7698	8636	8757	8327
		Частка регіону у кількості місць, %	7,7	8,2	7,4	8,3	8,4	7,9
		Кількість місць на 10000 осіб	19,8	17,0	15,9	15,9	18,5	17,7
	Об'єкти ресторанного господарства	Кількість закладів, тис.	4,4	4,1	3,7	3,6	3,5	3,4
		Частка регіону у кількості закладів, %	10,9	12,4	12,1	12,5	12,5	12,4
		Кількість місць, тис.	294	236	227	217	215	209
		Частка регіону у кількості місць, %	10,4	12,3	12,8	12,6	12,7	12,3
		Кількість місць на 10000 осіб	576	479	471	454	453	445
Культурно-рекреаційні заклади	Театри	Кількість об'єктів, од.	9	11	10	10	10	10
		Частка регіону у кількості об'єктів, %	6,6	8,4	7,6	7,4	7,5	7,4
	Музеї	Кількість об'єктів, од.	35	45	47	53	53	54
		Частка регіону у кількості об'єктів, %	11,1	11,9	12,5	13,5	12,6	12,4
	Бібліотеки	Кількість об'єктів, од.	3802	3061	3037	2970	2944	2929
		Частка регіону у кількості об'єктів, %	16,0	14,8	14,9	14,6	14,7	14,8
		Кількість закладів на 10000 осіб	7,4	6,2	6,3	6,3	6,2	6,2
	Кінотеатри та зали з кіноустановками	Кількість об'єктів, од.	2925	1094	547	526	294	228
		Кількість закладів на 10000 осіб	5,7	2,2	1,1	1,1	0,6	0,5
	Заклади культури клубного типу	Кількість об'єктів, од.	4108	3552	3438	3376	3330	3309
		Частка регіону у кількості об'єктів, %	17,9	17,4	17,3	17,2	17,2	17,3
		Кількість закладів на 10000 осіб	8,0	7,2	7,1	7,1	7,0	7,0

Примітка. Розраховано за даними джерел [56, с.511-524, 18; 44; 55; 67].

Це було пов'язано, насамперед, із скороченням фінансування галузі, яка традиційно продовжувала забезпечуватись коштами за залишковим принципом; зносом основних фондів та недостатнім матеріально-технічним забезпеченням індустрії відпочинку; різким зниженням попиту на рекреаційні послуги внаслідок обмеження економічних можливостей населення та іншими причинами.

Найбільш катастрофічними наслідки даних процесів стали для культурно-рекреаційних закладів, а саме кінотеатрів та залів з кіноустановками, а також бібліотек та закладів культури клубного типу, кількість яких за період з 1995 по 2005 р. зменшилась відповідно у 12,8, 1,3 та 1,2 рази (табл. 2.6). Особливо загрозливих масштабів дані явища набули у сільській місцевості. Серед факторів, що спричинили дану ситуацію, окрім суто економічних, варто відзначити демографічні (скорочення кількості населення, масова міграція молоді із сільської місцевості), оскільки послугами даних закладів користується здебільшого місцеве населення, та соціально-культурні, пов'язані із зниженням культурного рівня та духовності населення, втратою традицій організованого відпочинку (бібліотеки, клуби, гуртки). Дані процеси на Поліссі відбуваються повільніше, ніж в інших регіонах, чим і пояснюється досить високий рейтинг регіону за забезпеченістю населення бібліотеками (6,2 об'єкти на 10000 населення) та закладами культури клубного типу (7,0 об'єктів на 10000 населення): 2 місце після Подільського району, у якому дані показники становили відповідно 7,0 та 7,8 на 10000 осіб (табл. 2.7). Показник забезпеченості поліського населення кінотеатрами та залами з кіноустановками знаходиться нижче середнього у державі рівня (0,7) і становить 0,5 об'єктів на 10000 осіб. Більш оптимістична ситуація склалась у музейній справі: за вказаний період кількість музеїв збільшилась на 19 і у 2005 році становила 54 об'єкти. За цим показником регіон увійшов до першої четвірки, поступаючись Центральному (75), Східному (63) та Подільському (57) районам.

Наслідки кризових явищ в економіці позначились на роботі закладів розміщення і харчування, а також будинків та пансіонатів відпочинку. Так, за період з 1995 по 2005 роки кількість останніх скоротилась удвічі, готелів та інших закладів розміщення – в 1,1 разів, об'єктів ресторанного господарства – в 1,3 рази. Відповідного скорочення зазнала і кількість місць у даних закладах, а відтак знизилась показники забезпеченості населення місцями у рекреаційних закладах: якщо на кожні 10000 осіб населення Полісся у 1995 р. припадало приблизно по 1 місцю у будинках та пансіонатах відпочинку, 20 місць у готелях

та 576 місць у закладах громадського харчування, то у 2005 р. ці показники становили відповідно 0,4, 17,7 та 445 місць (табл. 2.6).

В загальноукраїнському рейтингу за забезпеченістю населення місцями в будинках відпочинку Полісся займає сьоме місце, в готелях – п'яте, у закладах ресторанного господарства – перше (табл. 2.7), хоча абсолютні показники невисокі. Лідируючі позиції за першими двома показниками займає Південний регіон: відповідно 66,3 та 34,2 місця.

Невідповідність готельних послуг світовим стандартам, низький рівень платоспроможності вітчизняного споживача, незначні обсяги туристичних потоків, спрямованих в регіон, – ці та інші чинники зумовлюють далеко не повне використання потенціалу готельного господарства у Поліссі. Коефіцієнт використання місткості підприємств готельного господарства в регіоні коливається від 0,23 на Житомирщині до 0,38 на Чернігівщині [56, с.518]. Щодо комфортності умов проживання у готелях, яка оцінювалась за рівнем їх забезпеченості структурними підрозділами сфери сервісу (автостоянками, ресторанами, кафе, барами тощо), Поліський регіон займає шосте місце в Україні, випереджаючи лише Донецький і Подільський регіони [56, с.519].

На Поліссі розташовано 2163 дитячі оздоровчі табори, з яких 50 – заміських. Причому їх кількість постійно збільшується внаслідок відновлення практики відкриття при школах літніх оздоровчих майданчиків, розрахованих на оздоровлення невеликої кількості дітей. Так, за період з 2000 по 2003 р. кількість дитячих оздоровчих таборів зросла у 4,4 рази, а за наступні два роки ще у 1,8 разів. У той же час кількість місць у них за перший період зменшилась на 476 одиниць, а з 2003 по 2005 збільшилась 1,3 рази [18, 44, 55, 56, 67]. За кількістю місць у дитячих оздоровчих таборах Полісся займає сьоме (передостаннє) місце. Загальноукраїнськими лідерами за цими показниками є Південний і Донецький регіони. Вони ж лідирують за кількістю оздоровлених дітей [56, с.512].

Полісся не посідає значних позицій у державі за обсягами міжнародного та внутрішнього туризму. Так, у 2005 році суб'єктами туристичної діяльності регіону було обслуговано 1,9% всіх іноземних туристів, що відвідали Україну. Частка регіону в обслуговуванні громадян України, які здійснили закордонні подорожі, становила 2,1%, громадян, охоплених внутрішнім туризмом – 7,3 %, екскурсантів – 6,8%.

Щоб мати краще уявлення про масштаби туризму в даному та інших регіонах, співставимо кількість обслугованих туристів та екскурсантів з кількістю постійного населення по регіонах (табл. 2.8).

Таблиця 2.7

Рейтинг регіонів України за рівнем розвитку закладів рекреаційного господарства, 2005 р.

Регіони	Санаторно-курортні заклади						Заклади розміщення та харчування						Культурно-рекреаційні заклади					
	Санаторії та пансіонати з лікуванням			Будинки та пансіонати відпочинку			Готелі та інші місця коротко-термінового проживання			Об'єкти ресторанного господарства			Театри	Музеї	Бібліотеки		Заклади культури клубного типу	
	За кількістю закладів	За кількістю місць	За кількістю місць на 10000 осіб	За кількістю закладів	За кількістю місць	За кількістю місць на 10000 осіб	За кількістю закладів	За кількістю місць	За кількістю місць на 10000 осіб	За кількістю закладів	За кількістю місць	За кількістю місць на 10000 осіб	За кількістю об'єктів	За кількістю об'єктів	За кількістю закладів	За кількістю закладів на 10000 осіб	За кількістю закладів	За кількістю закладів на 10000 осіб
Донецький	7	8	8	2	2	2	7	7	8	5-6	1	6	7	8	8	8	8	8
Карпатський	2	2	2	3	5	5	3	4	4	2	4	4	3	7	1	3	3	3
Південний	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	7	2	6	4	5	4	5
Подільський	3	3	3	8	8	8	8	8	7	8	8	8	8	3	2	1	1	1
Поліський	6	5	4	7	7	7	6	5	5	4	6-7	1	5-6	4	3	2	2	2
Придніпровський	4	7	7	4	3	3	2	3	3	5-6	6-7	5	4	5	6	7	6	7
Східний	8	4	5	5-6	4	4	5	6	6	3	5	3	5-6	2	5	4	5	4
Центральний	5	6	6	5-6	6	6	4	2	2	7	3	2	1	1	7	6	7	6

Примітка. Розраховано за даними джерела [56, с. 511-524].

**Рівень туристичної та екскурсійної активності по економічним
районам України у 2005 році (в розрахунку на 1000 осіб постійного
населення)**

Регіони	Іноземних туристів, осіб	Громадян України, які виїжджали за кордон, осіб	Громадян, охоплених внутрішнім туризмом, осіб	Екскурсантів, осіб
Україна	11	18	33	36
Донецький	0	7	15	9
Карпатський	8	11	44	40
Південний	34	7	63	111
Подільський	1	5	20	16
Поліський	2	4	24	25
Придніпровський	5	7	25	21
Східний	2	10	21	21
Центральний	30	94	47	30

Примітка. Розраховано за даними джерела [59, с.43]

Таким чином, значними обсягами туризму в Україні характеризується Південний, Центральний (за рахунок м. Києва) та Карпатський регіони. За усіма показниками туристичної активності Полісся значно поступається не лише лідируючим регіонам, але й середньоукраїнським показникам: за обсягами в'їзного туризму у 5,6 разів, виїзного – у 4,5, внутрішнього – у 1,4, екскурсійної діяльності – у 1,5 рази. За обсягами виїзного туризму регіон займає восьме місце. Не набагато краща ситуація у галузі в'їзного туризму, за обсягами якого на 1000 осіб постійного населення Полісся займає п'яте місце, випереджаючи лише Донецький, Подільський та Східний регіони, а також внутрішнього туризму (шосте місце).

Серед туристів регіону найбільшою популярністю користувались подорожі з метою розваг і відпочинку (57,8%), на другому місці – службові і ділові поїздки (25,5%). З метою лікування подорожувало 3,5% туристів.

Незначні обсяги туристичної і рекреаційної діяльності в регіоні зумовлюють низький рівень участі Полісся у створенні прибутку в цій галузі. Так, на частку Полісся в обсягу послуг, наданих українськими готелями та іншими місцями короткотермінового розміщення припадає 2,4%, турагентствами – 1,0%. Внесок регіону у галузі відпочинку і розваг становить 2,8% [18, 44, 55, 67].

Наслідком різного рівня розвитку рекреаційної інфраструктури, нерівномірного розподілу туристичних потоків та дії інших об'єктивних причин є різна результативність функціонування суб'єктів туристичної діяльності – туроператорів та турагентів (табл. 2.9). Безумовним лідером за кількістю суб'єктів туристичної діяльності (ліцензіатів) є Центральний регіон (за рахунок м. Київ), який використовує свої переваги столичного регіону у формуванні попиту як з боку іноземних, так і вітчизняних туристів, екскурсантів. Лідирують за даним показником і визнані туристичні регіони України: Південний і Карпатський. Найменша кількість туроператорів та турагентів діє у Подільському та Поліському регіонах.

У 2005 р. 142 суб'єктами туристичної діяльності Полісся було обслуговано майже 143 тис. туристів та надано послуг на 42,5 млн. грн. (менші показники лише в Подільському регіоні), а до бюджету потрапило 3,2 млн. грн. Значно більший інтерес з точки зору аналізу результативності функціонування суб'єктів туристичної діяльності викликають усереднені показники, що характеризують роботу окремого підприємства. Так, у середньому, туристичне підприємство Центрального регіону за рік надає послуги 1194 туристам на суму 1738,1 тис. грн. і сплачує до бюджету 52,4 тис. грн. У Поліському регіоні таке підприємство обслуговує за рік 1004 туриста, надаючи послуг на суму 299,6 тис. грн., а до бюджету відраховує 22,2 тис. грн. Один працівник туристичного підприємства Центрального району за рік обслуговує 165 туристів і виробляє послуг на 239,7 тис. грн., у той час як аналогічні показники діяльності працівника туристичного підприємства Полісся становлять відповідно 152 особи та 45,4 тис. грн. Таким чином, ефективність роботи поліських туроператорів та турагентів є нижчою, ніж в інших регіонах України, окрім Подільського.

Таку ситуацію можна пояснити, з одного боку, меншою кількістю туристичних підприємств, малочисельністю їх персоналу, а з іншого – структурою споживчого попиту (підприємства, що займаються міжнародним туризмом, отримують більші кошти), регіональною специфікою стилю відпочинку тощо. Так, в середньому один турист, якого обслуговували суб'єкти туристичної діяльності Центрального регіону у 2005 р. спожив послуг на 1456 грн., Південного – 962 грн., Карпатського – 323 грн., Поліського – 298 грн.

Таблиця 2.9

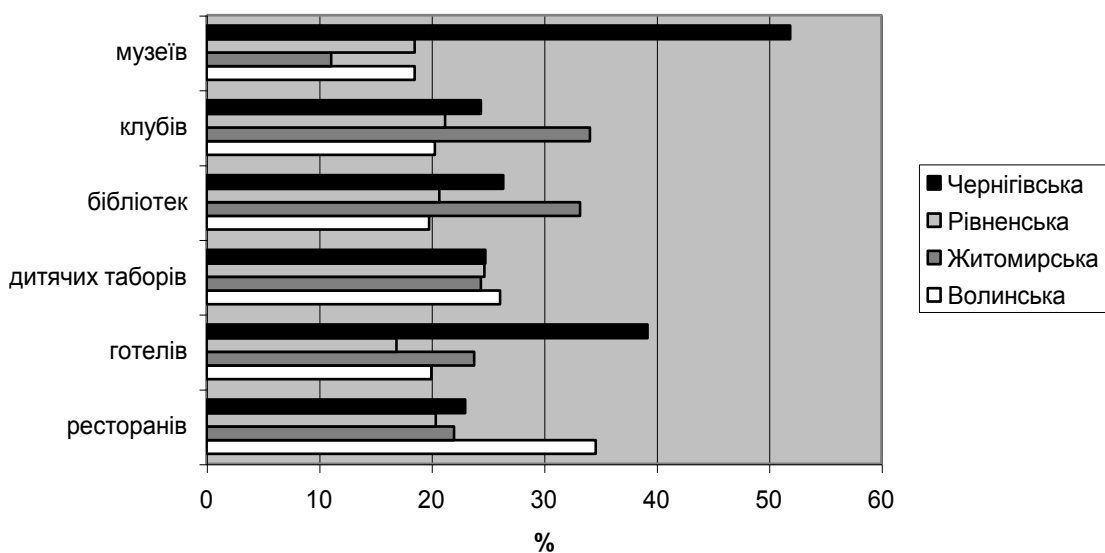
Основні показники функціонування суб'єктів туристичної діяльності регіонів України у 2005 році

Регіони	Показники роботи підприємств							Показники роботи персоналу			
	Кількість підприємств, об'єктів	Обслуговано туристів		Послуги, надані за рік		Платежі до бюджету		Кількість працюючих, осіб	Кількість туристів, обслугованих одним працівником, осіб	Обсяг туристичних послуг, наданих туристам одним працівником, тис. грн..	Середня кількість працюючих на туристичному підприємстві, осіб
		Усього, осіб	Кількість туристів, обслугованих одним підприємством, осіб	Загальний обсяг, тис. грн..	Послуги, надані одним підприємством, тис. грн.	Загальний обсяг, тис. грн..	Кошти, сплачені одним підприємством, тис. грн..				
Донецький	237	155432	656	156358	659,7	4161	17,6	847	184	184,6	4
Карпатський	319	386018	1210	124565	390,5	10386	32,6	2823	137	44,1	9
Південний	686	746180	1088	718183	1046,9	38067	55,5	6573	113	109,3	10
Подільський	123	106918	869	30851	250,8	1832	14,9	616	174	50,1	5
Поліський	142	142612	1004	42544	299,6	3154	22,2	937	152	45,4	6
Придніпровський	237	239761	1012	141118	595,4	6490	27,4	1716	140	82,2	7
Східний	255	183882	721	105273	412,8	5441	21,3	1462	126	72,0	6
Центральний	829	989783	1194	1440860	1738,1	43406	52,4	6011	165	239,7	7

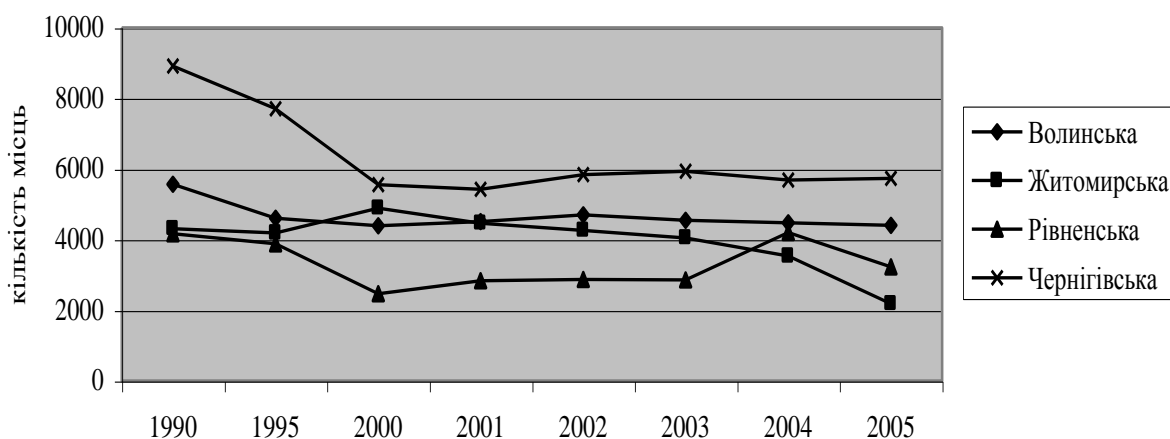
Примітка. Розраховано за даними Міністерства культури та туризму України

Отже, для рекреаційного господарства України характерна значна територіальна диференціація. У загальному рейтингу, складеному на основі часткових рейтингів регіонів за показниками, наведеними у таблицях 2.7, 2.8, 2.9, регіони розташовані наступним чином: Південний (1), Карпатський, Центральний, Придніпровський, Східний, Поліський, Подільський, Донецький. Таким чином, маючи потужний рекреаційно-ресурсний потенціал, Полісся займає лише шосте місце за рівнем розвитку рекреаційного господарства. Низькою залишається і його ефективність.

Щодо територіальної концентрації закладів рекреаційного господарства в Поліському регіоні, то у 2005 році найбільша кількість музеїв, театрів, кіноустановок, місць у санаторіях-профілакторіях, будинках, пансіонатах, базах відпочинку та готелів знаходилось на Чернігівщині: відповідно 51,9, 40, 64, 40,9 та 39,2% від регіонального показника (рис. 2.5, 2.6); найбільша кількість дитячих оздоровчих таборів (26,1%) та ресторанів (34,6%) та місць у них (33,8%) зосереджена у Волинській області; бібліотек і клубів, а також місць у санаторіях найбільше на Житомирщині (відповідно 33,2, 34,1 та 27,7%), а у Рівненській області найбільші показники кількості санаторіїв 33,3 [18, 44, 55, 67].

Рис 2.5. Територіальна концентрація окремих закладів рекреаційного господарства Полісся, 2005 рік

Рис. 2.6. Динаміка кількості ліжко-місць у санаторно-курортних закладах Полісся

Таке розміщення закладів рекреаційного господарства має у тому числі і історичні корені: зв'язки, у тому числі і туристичні, Української РСР (II половина XX століття – період найбільш бурхливого розвитку туризму і формування мережі закладів рекреаційного господарства) із західними країнами були набагато слабкішими, ніж із союзними республіками. Тому Чернігівська область, маючи, передусім, зручне географічне положення, а також сприятливі, у порівнянні із північними областями СРСР, кліматичні умови, багаті природні та соціально-економічні рекреаційні ресурси, опинилась у лідерах Поліського регіону за більшістю показників розвитку закладів рекреаційного господарства, а на Волині потужний природно-рекреаційний потенціал використовувався не в повній мірі. З відкриттям західних кордонів і за умови раціонального господарювання в галузі міжнародного туризму ситуація може змінитися на краще.

З метою обґрунтування напрямів активізації рекреаційного господарства, детально розглянемо сучасний стан, динаміку розвитку та територіальну організацію кожного з типів рекреаційних закладів на Поліссі. Історія сучасного розвитку санаторно-курортної справи на території сучасного Поліського регіону розпочалась у 1935р. В с. Качанівка Ічнянського району Чернігівської області було засновано санаторій для хворих туберкульозом легенів. Проте, і до того часу цілющі властивості природи краю використовувались в рекреаційних цілях. За свідченнями місцевих жителів та літературних джерел північні райони Чернігівської області здавна приваблювали “дачників” з Москви та Санкт-Петербурга вдалим поєднанням природно-рекреаційних ресурсів, порівняно м'яким кліматом та мальовничими ландшафтами.

Не зважаючи на це, санаторно-курортна справа на Поліссі в силу різних причин розвивалась незначними темпами, особливо це стосується Волинської та Рівненської областей. У 1950 році в регіоні функціонувало 26 закладів відпочинку та фізичної реабілітації, з них 2 санаторії на 135 ліжко-місць у Волинській області, 3 санаторії на 160 ліжко-місць у Рівненській області, 9 санаторіїв та 3 будинки відпочинку на 1010 ліжко-місць на Житомирщині, а також вищезгаданий курорт союзного значення Качанівка (що згадувався у довідковій літературі поряд із такими відомими українськими курортами того часу як Трускавець, Моршин, Осипенко (Бердянськ) та ін), 6 санаторіїв та 2 будинки відпочинку (усього на 790 ліжко-місць) на Чернігівщині [24, с.293, 299, 316, 327]. Причому 76% із перерахованих вище санаторіїв спеціалізувались на лікуванні туберкульозних захворювань.

У 1990 р. на Поліссі діяло вже 235¹ санаторіїв та закладів відпочинку (усього на 21478 місць). Тобто, за 40 років відбулось збільшення кількості санаторіїв та закладів відпочинку у 9,0 разів, а ліжкового фонду – у 10,3 рази. Частка Волинської області у загальній кількості санаторно-курортних закладів становила 38,3%, причому 85,5% з них – бази відпочинку, але Чернігівщина посідала лідируючі позиції за кількістю ліжко-місць (39,5% ліжкового фонду регіону) у закладах цього типу. За цим же показником дещо погіршилось становище Житомирської області: 15,3% санаторіїв та закладів відпочинку та 19,1% ліжкового фонду.

За період з 1990 по 2005 ситуація змінилась у бік зменшення як кількості санаторно-курортних закладів, так і кількості ліжко-місць в них в усіх областях Полісся. Причинами такого скорочення можна назвати зменшення реальних доходів населення, а відтак – зниження обсягів платоспроможного попиту населення на даний вид послуг, значне зменшення обсягів додаткового фінансування путівок профспілками, посилення конкуренції із зарубіжними закладами відпочинку, що стали доступними забезпеченим верствам населення із відкриттям кордонів, низька конкурентоспроможність самої санаторно-курортної галузі. Динаміка кількості ліжко-місць у санаторно-курортних закладах Полісся за цей відрізок часу свідчить про неоднозначну поведінку регіонів щодо задоволення рекреаційних потреб населення (рис. 2.6). Так, з 1990 по 1995 рр. спостерігалось повсюдне зменшення загальної кількості місць у санаторно-курортних закладах, яке у Волинській та Рівненській областях продовжувалось до 2000р., а у Чернігівській – до 2001. У цих областях

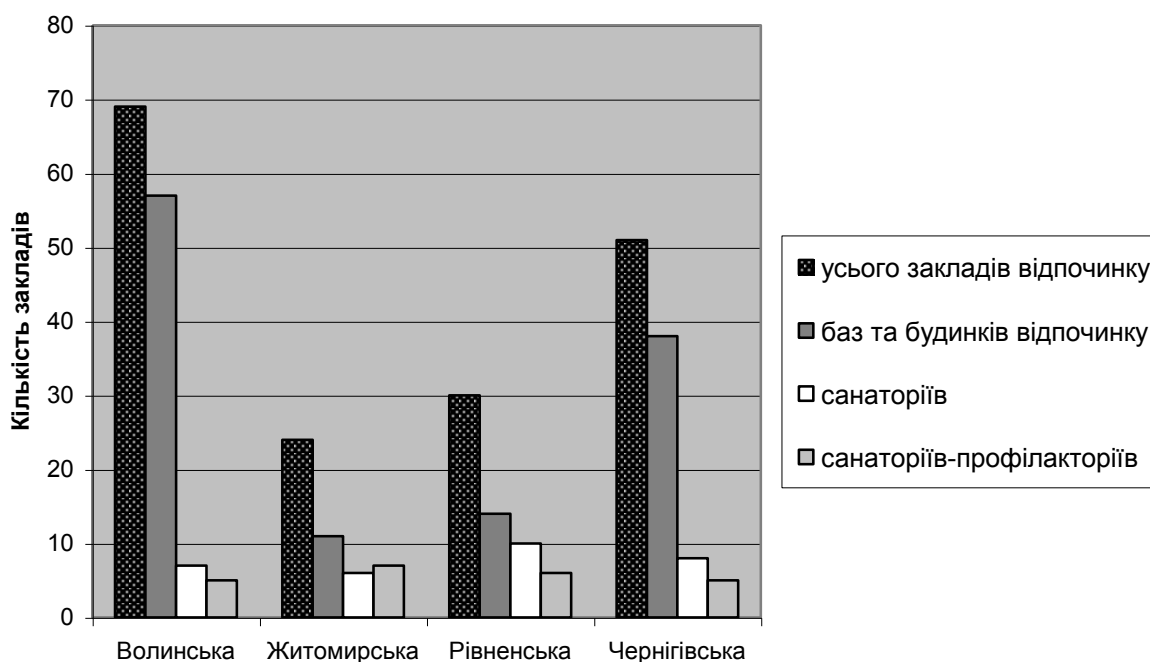
---

¹ Примітка. До кінця параграфа усі статистичні дані, крім окремо зазначених, обраховувались або взяті безпосередньо із джерел [37, 110, 129, 159].

скорочення відбулось, відповідно, у 1,3, 1,7 та 1,6 разів. Із 2000 р. на Рівненщині і з 2001р. на Чернігівщині спостерігалось повільне збільшення кількості місць у санаторно-курортних закладах, яке припинилось на Чернігівщині у 2003, а на Рівненщині – у 2004 році.

На Житомирщині спад даного показника почався із 2000 року, в якому він був найвищим за період з 1990 по 2005 рр, і триває досі. В даному регіоні, як одному з тих, що найбільше постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС, у період з 1985 по 1990 рр. не відбулось значного скорочення кількості санаторно-курортних закладів, навпаки, кількість санаторіїв-профілакторіїв збільшилась на 5 об'єктів (і, відповідно, на 448 додаткових місць збільшився їх ліжковий фонд). За цей же період було закрито 3 бази відпочинку на 543 місця та 1 будинок відпочинку на 479 місць. Кількість ліжко-місць у санаторіях скоротилась на 470 одиниць. Таким чином, у період з 1985 по 1990 рр. відбулось зменшення ліжкового фонду на 1044 одиниці.

У функціональній структурі санаторно-курортних закладів регіонів, що входять до Поліського економічного регіону, переважають бази та будинки відпочинку (рис. 2.7).

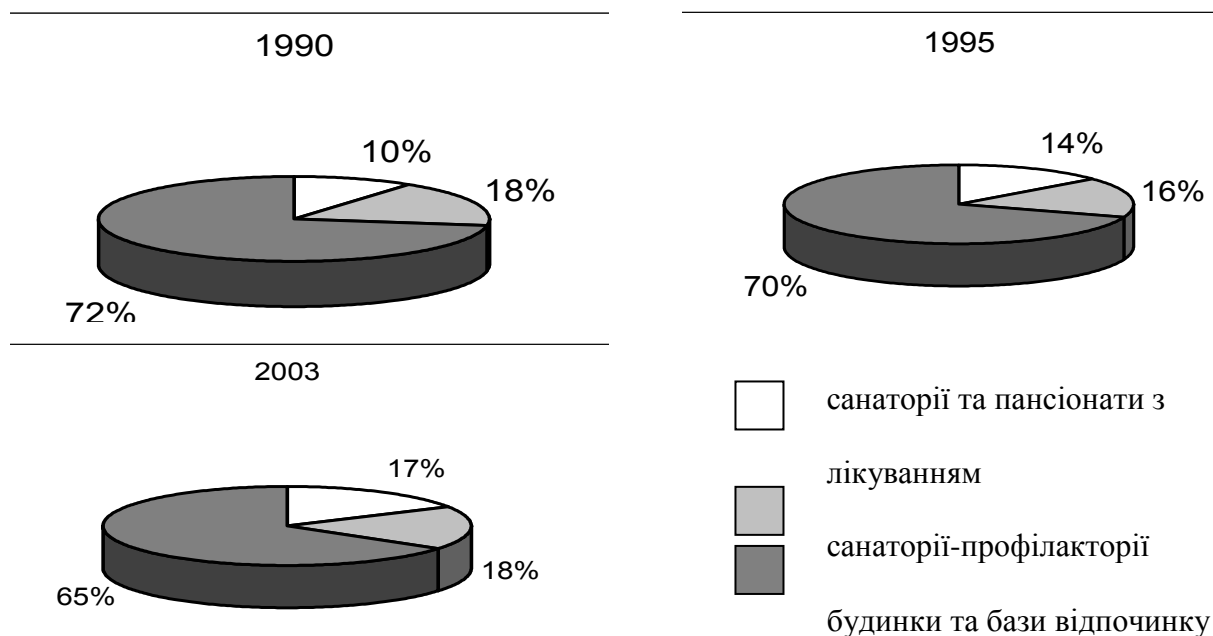
Рис. 2.7. Функціональна структура санаторно-курортних закладів адміністративних областей Полісся у 2005 році

Найбільш забезпеченою санаторно-курортними закладами є Волинська область: 69 об'єктів, причому, 81,2% їх кількості складають бази та будинки

відпочинку. На другому місці по кількості закладів відпочинку та фізичної реабілітації Чернігівщина: 51 об'єкт, 72,5% яких також складають бази та будинки відпочинку. У Рівненській області знаходиться найбільша кількість санаторіїв – 10 з 30 санаторно-курортних закладів регіону.

На Поліссі у період з 1990 по 2003 існувала тенденція до поступового скорочення чисельності санаторіїв-профілакторіїв, а також будинків і баз відпочинку: у 1990 році їх кількість становила відповідно 41 та 169, у 2003 – 24 та 127. У той же час збільшилось число санаторіїв та пансіонатів з лікуванням: від 23 об'єктів у 1990 році до 34 – у 2003. На 2005 рік кількість баз відпочинку продовжувала скорочуватись (120 об'єктів), скоротилась до 31 і кількість санаторіїв. Натомість число санаторіїв-профілакторіїв зросло (33 об'єкти).

У 2005 р. у Житомирській та Рівненській областях не функціонувало жодного будинку та пансіонату відпочинку, а у Чернігівській та Волинській – по одному на 140 та 44 місця відповідно [56, с.511]. Ці зміни знайшли своє відображення у динаміці функціональної структури санаторно-курортних закладів Полісся (рис. 2.8). Причини ситуації, що склалась, очевидно, пов'язані із комерціалізацією медицини, а також зниженням рівня піклування про стан здоров'я працівників на підприємствах регіону внаслідок економічної кризи та процесів реструктуризації, що там відбуваються.

Рис. 2.8. Динаміка функціональної структури санаторно-курортних закладів Полісся

Нинішній фінансово-економічний стан більшості санаторно-курортних закладів регіону можна розцінювати як критичний. Дане

твердження можна проілюструвати відповідними показниками, що характеризують діяльність окремих санаторіїв, які функціонують в Чернігівській області: санаторію “Десна”, що знаходиться у 35 км від м. Чернігів поблизу с. Ладинка, та санаторію “Остреч”, котрий функціонує в одному з райцентрів області – м. Мена. Вигідне географічне положення (близькість до обласного центру, магістралей Київ – Санкт-Петербург та ділянки Щорс–Бахмач Південно-Західної залізниці), родовища хлоридно-натрієвої мінеральної води, мальовничі ландшафти – ці та інші чинники зробили санаторії одними із кращих в Радянському Союзі, в яких оздоровлювались колгоспники з інших регіонів України, Росії, Молдавії, Білорусії та закавказьких республік. Після 1986 р. заклади працювали як реабілітаційні центри для ліквідаторів аварії на ЧАЕС та населення, потерпілого від її наслідків.

На даний момент заклади належать корпорації “Сільгоспздравниця”, що функціонує під патронатом Міністерства агропромислової політики України, і спеціалізуються на лікуванні захворювань органів шлунково-кишкового тракту, ендокринної та опорно-рухової системи. Окрім того, санаторій “Остреч” спеціалізується на лікуванні захворювань нервової та серцево-судинної систем. Санаторії мають хорошу діагностично-лікувальну базу: працюють відділення водолікування, озокерито- та грязелікування, фізіотерапії, кабінети ультразвукової діагностики, гастроскопії, електрокардіограми, ректоромантоскопії, клініко-біологічні лабораторії. На 01.01.2005 р. середньорічна вартість основних засобів закладів санаторію “Десна” оцінювалась в 6662,5 тис.грн., а санаторію “Остреч” – в 9783,9 тис.грн..

За 2004 р. у першому санаторії на 410 ліжко-місць, в якому працювало 163 особи обслуговуючого персоналу, було оздоровлено 1987 осіб, у т.ч. 38,9% працівників АПК, 40,5% дітей, 20,4% інших громадян та 0,2% іноземців, та використано 30688 ліжко-днів (максимально можливий показник – 150060). У середньому, кожний відпочиваючий провів у санаторії 15 днів, сплативши за путівку 772 грн. або 43 грн. за ліжко-день. Причому, ціни путівок для працівників АПК та їх дітей були десь у 2 рази нижчі, ніж для інших громадян: в той час як вартість путівки для першої категорії відпочиваючих становила, відповідно 502 та 495 грн., для другої – 1290 грн. для дорослих і 815 грн. – дитяча. Виручка від реалізації послуг санаторієм “Десна” у 2004 р. склала 1546 тис. грн.

У санаторії “Остреч” менша кількість ліжко-місць та обслуговуючого персоналу: відповідно 250 та 112. Проте, ліжко-днів було використано більше: 34096, при максимально можливому показнику 91250. Відповідно коефіцієнт використання ліжкового фонду в санаторії “Остреч” майже у 2 р. перевищив аналогічний показник по санаторію “Десна”. З 1878 осіб, оздоровлених у санаторії “Остреч”, жодного працівника АПК, а також лише 2 дитини працівників цієї галузі. Кількість оздоровлених дорослих вдвічі перевищувала кількість дітей. Така ситуація, а також те, що в санаторії немає знижок на путівки, що надаються працівникам АПК та їх дітям (путівка для дорослих коштує в середньому 990 грн., а дитяча – 702 грн.), більша середня тривалість перебування відпочиваючих в санаторії (18 днів) та більш ефективне використання факторів виробництва (табл. 2.10) дозволила отримати виручки на 2717,4 тис.грн.

На кінець 2004 р. санаторій “Десна” вийшов із від’ємним фінансовим результатом: чистий збиток від діяльності закладу становив 201 тис. грн. Вирішальну роль у цьому зіграло подальше зниження виручки від реалізації продукції: у порівнянні з попереднім періодом на 24,3%. Чиста виручка від реалізації продукції знизилась за рік на 577 тис. грн. Високою залишається собівартість реалізованих послуг: за 2004 і за попередній роки даний показник перевищував чисту виручку підприємства, що і зумовило вихід на від’ємний показник. Загальна собівартість послуг, наданих закладом за 1 ліжко-день становить 49 грн. 72 коп. Найбільшу частку у структурі собівартості займають витрати на продукти харчування (28,8%), господарські витрати (24,2%), оплату праці (19,2%), амортизаційні відрахування (11,4%). Витрати на проведення лікувальних процедур і закупівлю медикаментів становлять 4,3% собівартості.

Хоча санаторій “Остреч” на кінець 2004 р. і вийшов із чистим прибутком 45,7 тис. грн., але проблеми зниження виручки від реалізації послуг та перевищення собівартості реалізованих послуг над чистою виручкою притаманні і йому. Загальна собівартість послуг, наданих закладом за 1 ліжко-день, становить 61,08 грн. Структура витрат на виробництво послуг по санаторію “Остреч” подібна до показників попереднього закладу: найбільше коштів витрачається на продукти харчування – 24,4%, господарські витрати – 21,3% та оплату праці – 16,8%. Частка амортизаційних відрахувань в даному санаторії більша і становить 24,2%. На проведення лікарських процедур і закупівлю медикаментів витрачається 3% коштів.

Таблиця 2.10

Ефективність роботи санаторіїв “Десна” та “Остреч” у 2004 р.

Показник	Значення показника	
	“Десна”	“Остреч”
I. Ефективності використання факторів виробництва		
Продуктивність праці, тис.грн./особу-рік	9,5	24,3
Працевіткість, осіб/ 100 тис.грн. вироблених послуг	10,5	4,1
Матеріалоємність, грн./ 1грн. вироблених послуг	0,48	0,39
Матеріаловіддача, грн./1 грн. матеріальних затрат	2,1	2,6
Фондомісткість, грн./1 грн. вироблених послуг	4,2	3,5
Фондовіддача, грн./1 грн. основних виробничих фондів	0,23	0,29
II. Фінансової ефективності		
1. Коефіцієнти ліквідності		
Коефіцієнт поточної ліквідності (відношення середньорічних оборотних активів до середньорічних обсягів поточних зобов'язань)	2,9	5,5
Коефіцієнт критичної ліквідності (відношення різниці середньорічних оборотних активів і запасів до середньорічних обсягів поточних зобов'язань)	1,8	4,5
Коефіцієнт абсолютної ліквідності (відношення суми грошових коштів підприємства та їх еквівалентів до середньорічних обсягів поточних зобов'язань)	0,54	3,65
2. Фінансової стабільності		
Коефіцієнт загальної заборгованості (відношення різниці середньорічних активів та власного капіталу до середньорічних активів)	0,015	0,012
Коефіцієнт фінансової незалежності (відношення середньорічного власного капіталу до середньорічних активів)	0,98	0,99
Власний оборотний капітал, тис. грн.	196	579
3. Рентабельності		
Рентабельність продажів, відсотків	-15,0	2,0
Рентабельність активів, відсотків	-3	0,4
Рентабельність власного капіталу, відсотків	-2,9	0,4
Рентабельність продукції, відсотків	-13,0	2,0

Примітка. Розраховано автором за даними фінансово-економічної звітів, наданих підприємствами.

Підприємства здатні сплачувати вчасно і в повному обсягу свої короткотермінові борги (табл. 2.10). Так, коефіцієнт поточної ліквідності санаторіїв “Десна” і “Остреч” становить, відповідно, 2,9 та 5,5, у той час як найменше рекомендоване значення даного показника становить 2-2,5. Коефіцієнти критичної ліквідності обох підприємств, що показують їх платоспроможність без врахування найменш ліквідного активу – запасів, також перевищують рекомендоване значення – 1. Обидва підприємства спроможні негайно погасити свої поточні зобов'язання, про що свідчить коефіцієнт абсолютної ліквідності. Причому по санаторію “Остреч” він у 18,25 р. перевищує рекомендовану нижню межу даного показника – 0,2.

Підприємства спроможні також виконувати й свої довгострокові зобов'язання, про що свідчать непогані показники фінансової стабільності. Так, власний оборотний капітал санаторію “Десна” становить 196 тис.грн., санаторію “Остреч” – 579 тис. грн.. У кожній гривні активу перше підприємство має 1,5 коп. боргу, друге – 1,2, тобто їх загальна заборгованість незначна. Фінансовий стан обох підприємств є стабільним, вони мають резерви для позичання додаткових ресурсів. Тобто за необхідності підприємства можуть безперешкодно брати кредити на поновлення матеріально-технічної бази, введення в дію нових методик лікування тощо. Це дозволить підвищити прибутки даних підприємств та знизити собівартість послуг, що ними надаються, відтак – підвищити рентабельність. Допоки ж цей показник по санаторію “Десна” є від’ємним. Так, з кожної гривні чистого доходу перше підприємство має збитків на 15 коп., з кожної гривні активів – на 3 коп., власного капіталу – майже на 3 коп., на кожен гривню, витрачену на виробництво послуг, – 13 коп. збитків. Показники рентабельності санаторію “Остреч” хоч і не від’ємні, проте й не високі. З 1 грн. чистого доходу підприємство отримує прибутку на 2 коп., з 1 грн. активів та власного капіталу – на 0,4 коп., а на 1 грн., витрачену на виробництво послуг, – 2 коп. прибутку.

Основною проблемою для успішного функціонування як цих, так і інших санаторіїв залишається підвищення попиту на послуги, що пропонуються підприємствами, подолання фактора сезонності. Вирішення даних проблем за допомогою маркетингових інструментів, інформаційних, організаційних та інших заходів дозволить значно покращити фінансово-економічний стан рекреаційних підприємств.

Щодо організації дитячого відпочинку в регіоні слід відмітити, що найбільша кількість дитячих оздоровчих таборів (26,1%) припадає на Волинську область. З 564 даних закладів лише 12 заміських. Ще 24,8% закладів даного типу функціонувало у 2005 р. у Чернігівській області. Чернігівщина лідирує за кількістю місць у дитячих таборах (33,8%). Переважна кількість дитячих оздоровчих таборів області (95,9%) – міські. Заміських таборів лише 22. У 2005 р. в них оздоровилось 19,3% дітей, які відпочивали того літа в обласних закладах подібного типу. Найбільш забезпеченими місцями у оздоровчих таборах є діти Менського, Прилуцького та Чернігівського районів. В них відпочило 26,2% оздоровлених в області дітей.

Кількість дитячих таборів на Житомирщині за період з 1995 по 2001 коливалась на рівні від 26 до 38 об’єктів. У 2002 році їх кількість збільшилась до 124 (у 3,3р. у порівнянні із 2001р.), очевидно, за рахунок організації малих

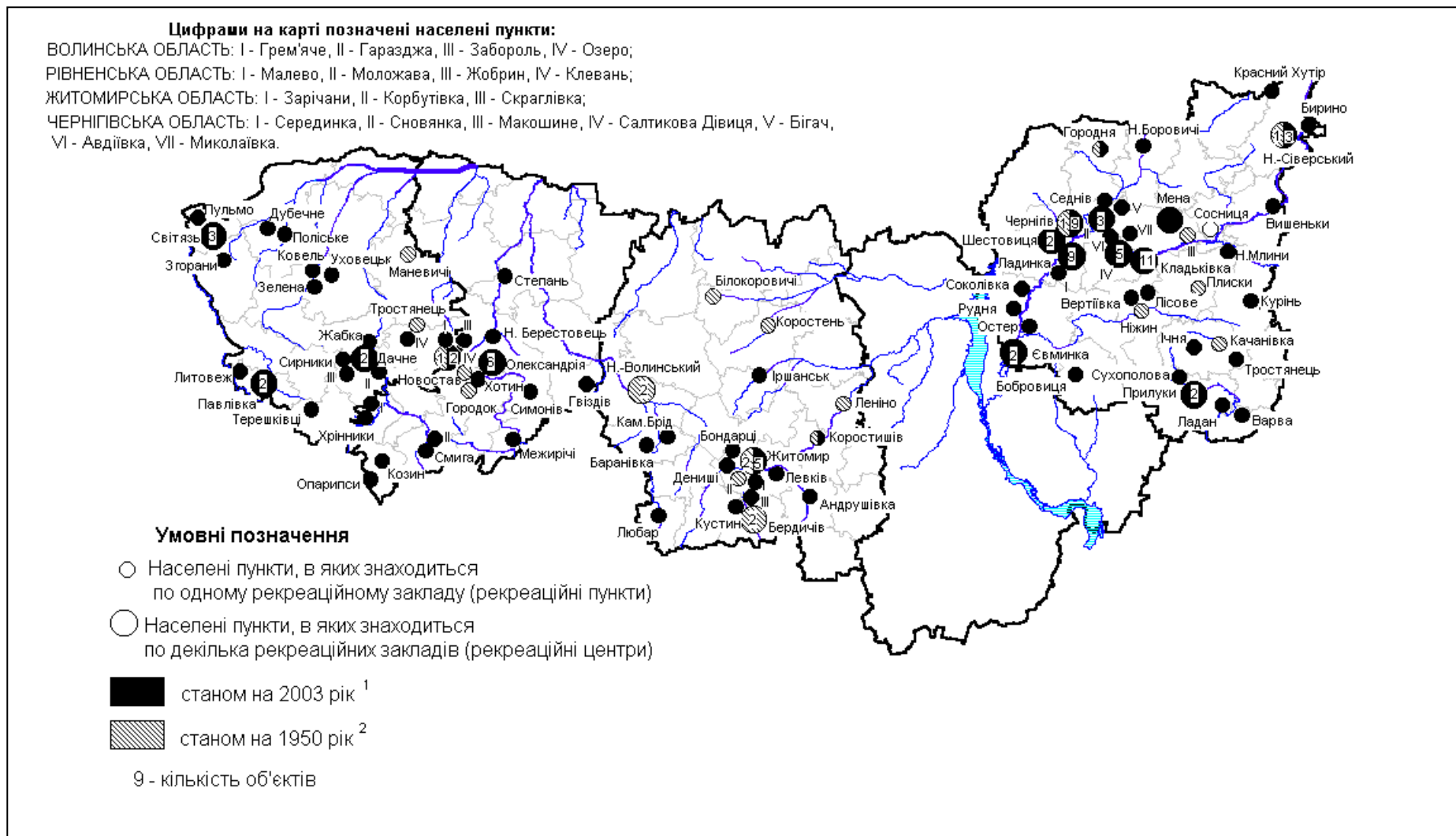
міських таборів із денним перебуванням, оскільки кількість оздоровлених дітей у порівнянні із 2001р. збільшилась лише у 1,3 рази. У 2005 кількість дитячих оздоровчих таборів становила вже 528, а кількість оздоровлених дітей – більше 46 тис. осіб.

На території Рівненської області зосереджено 24,7% дитячих таборів регіону. У 2002 році цей показник становив 7,5%. У 2003 відбулося збільшення кількості закладів на 71 об'єкт, при цьому кількість оздоровлених дітей збільшилась майже на 4,1 тис. осіб. Зрушення за 2003–2004 рр. стали ще більшими: кількість оздоровчих таборів зросла на 398 об'єктів, а кількість оздоровлених дітей – на 44,2 тис. осіб. У 2005 ці показники становили відповідно 535 об'єктів та 61,9 тис. осіб.

Для розміщення стаціонарних оздоровчих закладів Полісся характерні компактна, точкова нерівномірна та лінійна конфігурації (рис. 2.9).

Перший тип розміщення даних об'єктів рекреаційного господарства локалізується навколо обласних центрів: Чернігова (11 об'єктів), Житомира (9), Рівного (7) та Луцька (6), – та надзвичайно цінних рекреаційних об'єктів (Шацькі озера – 4). Лінійний тип конфігурації утворюється навколо річок. Досить яскраво такий тип рекреаційних мереж представлений у Чернігівській області. Віссю, навколо якої сформувалась мережа стаціонарних та сезонних оздоровчих закладів, є р. Десна (43 об'єкти). У Житомирській та Рівненській областях такими осями є р. Тетерів (9) та р. Горинь (10). Точкові рекреаційні об'єкти мають прив'язку до окремих міст, які з-поміж інших виділяються кількістю населення (Ковель, Острог, Ніжин, Прилуки, Бердичів та населені пункти поблизу них) або розміщенням великих промислових підприємств (Іршанськ). Об'єкти, що утворюють даний тип конфігурації, знаходяться також біля лісів та водойм (Павлівка, Литовеж, Згорани, Озеро, Грем'яче, Дубечне, Уховецьк – Волинської, Малево, Козин, Опарипси, Смига, Новостав, Н.-Берестовець, Симонов, Гвоздьов – Рівненської, Андрушівка, Любар, Корстишів – Житомирської та Городня, Нові Боровичі, Мена, Сосниця Чернігівської області); а також окремих цікавих природних об'єктів (Куринь, Тростянець, Кам'яний Брід).

Рис. 2.9. Розміщення стаціонарних закладів відпочинку Полісся

Примітки: ¹ За даними відділів з питань молоді та відпочинку обласних державних адміністрацій

² Джерело [24, с.293-327].

На Поліссі до послуг приїжджих рекреантів 130 готелів та інших місць короткотермінового проживання. 39,2% їх загальної кількості зосереджено в межах Чернігівської області, ще 23,8% готелів та подібних закладів знаходиться у Житомирській області. Проте, 30,3% місць у готелях Полісся зосереджено у Рівненській області. Найбільшими за кількістю номерів є готелі Рівненської області, найменшими – Чернігівської. Районами найбільшої концентрації готельних підприємств є обласні центри, середні міста, а на решті території кількість готелів, у більшості випадків, співпадає з кількістю районних центрів.

Особливістю розміщення закладів культури і мистецтва по території Полісся є їх концентрація у обласних центрах. Майже на 100% це стосується розміщення професійних театрів і концертних організацій. У розміщенні музеїв, кінотеатрів та закладів культури клубного типу також простежується ця залежність, оскільки скорочення кількості закладів культури по регіонах відбувається швидшими темпами, ніж у обласних центрах, середніх містах та районах, що розташовані поблизу таких міст.

Так, у 2005 р. найбільшу кількість бібліотек мали Камінь-Каширський та Горохівський райони Волинської області, Новоград-Волинський, Овруцький, Житомирський та Коростенський райони Житомирської області, Володимирецький, Дубенський та Сарненський райони Рівненської області, Козелецький, Чернігівський, Новгород-Сіверський, Прилуцький райони Чернігівської області.

У розміщенні закладів культури клубного типу спостерігається також залежність розміщення від кількості сільського населення у районі. Найбільша кількість закладів клубного типу зосереджувалась у Горохівському, Ковельському, Маневицькому районах Волинської області, Володимир-Волинському, Ємільчинському, Житомирському, Коростенському, Малинському, Новоград-Волинському, Овруцькому районах Житомирської області, Дубенському, Костопільському, Рівненському та Сарненському районах Рівненської області, Козелецькому та Чернігівському районах Чернігівської області. Ті ж самі тенденції спостерігаються і у розміщенні об'єктів ресторанного господарства.

Незважаючи на багаті рекреаційні ресурси та лідируючі позиції по більшості показникам забезпеченості рекреаційними закладами, на сучасному етапі Чернігівщина не приваблює значні туристичні потоки навіть в регіоні. Так, у 2005 р. на Чернігівщині обслуговано 17,2% туристів, що звертались до туристичних підприємств Полісся. Невиправдано низькими є показники в'їзного іноземного туризму – лише 26,1% іноземних громадян, що відвідали

Полісся, задовольнили потребу у відпочинку на території Чернігівської області. Низький рівень туристичної активності на Житомирщині (обслуговано 7,1% загальної кількості туристів регіону, 3,3% іноземних туристів, 6,9% туристів, що виїжджали за кордон) можна пояснити складною екологічною ситуацією, що склалась на півночі області, а також меншою порівняно з іншими адміністративними областями Поліського регіону забезпеченістю рекреаційними ресурсами та закладами рекреаційного господарства. Найвищі показники туристичної активності мають Волинська (обслуговано 40,4% загальної кількості туристів регіону, 37,0% іноземних туристів, що відвідали Полісся, 47,1% туристів, що виїжджали з регіону за кордон, а також 39,5% туристів регіону, що відпочивали в державі) та Рівненська області (відповідно, 35,4, 33,7, 18,5 та 36,5%). Проте, і вони повністю не використовують свій наявний рекреаційний потенціал для розвитку сучасного конкурентоспроможного рекреаційного господарства регіону.

Разючі відмінності у масштабах забезпеченості засобами виробництва туристичних послуг і обсягами їх споживання спонукають до перегляду стратегії розвитку рекреаційного господарства регіону, спрямованої, передусім, на удосконалення якості та розширення асортименту надаваних рекреаційних послуг, які могли б задовольнити потреби у відпочинку різних верств населення, популяризацію відпочинку на Поліссі, модернізацію рекреаційної інфраструктури.

2.3 Районування території Полісся за рівнем розвитку рекреаційного господарства

Важливим етапом вивчення територіальної організації рекреаційного господарства, що відображає особливості і специфіку сучасного стану його розвитку, є економічне районування. Завданням його є не стільки виділення сітки районів, скільки пояснення причин такого стану речей, та на основі цього – обґрунтування пріоритетів перспективного розвитку рекреаційного господарства.

Економіко-рекреаційне районування території Полісся, запропоноване в роботі, було здійснене на основі врахування результатів ресурсного, курортологічного, економічного та екологічного аналізу. В його основу покладено наступні показники і критерії: забезпеченість території природними та соціально-культурними рекреаційними ресурсами, їх характер, спеціалізація та рівень розвитку рекреаційного господарства, рівень рекреаційної атрактивності території, локалізація стаціонарних об'єктів відпочинку, територіальні відмінності у попиті на

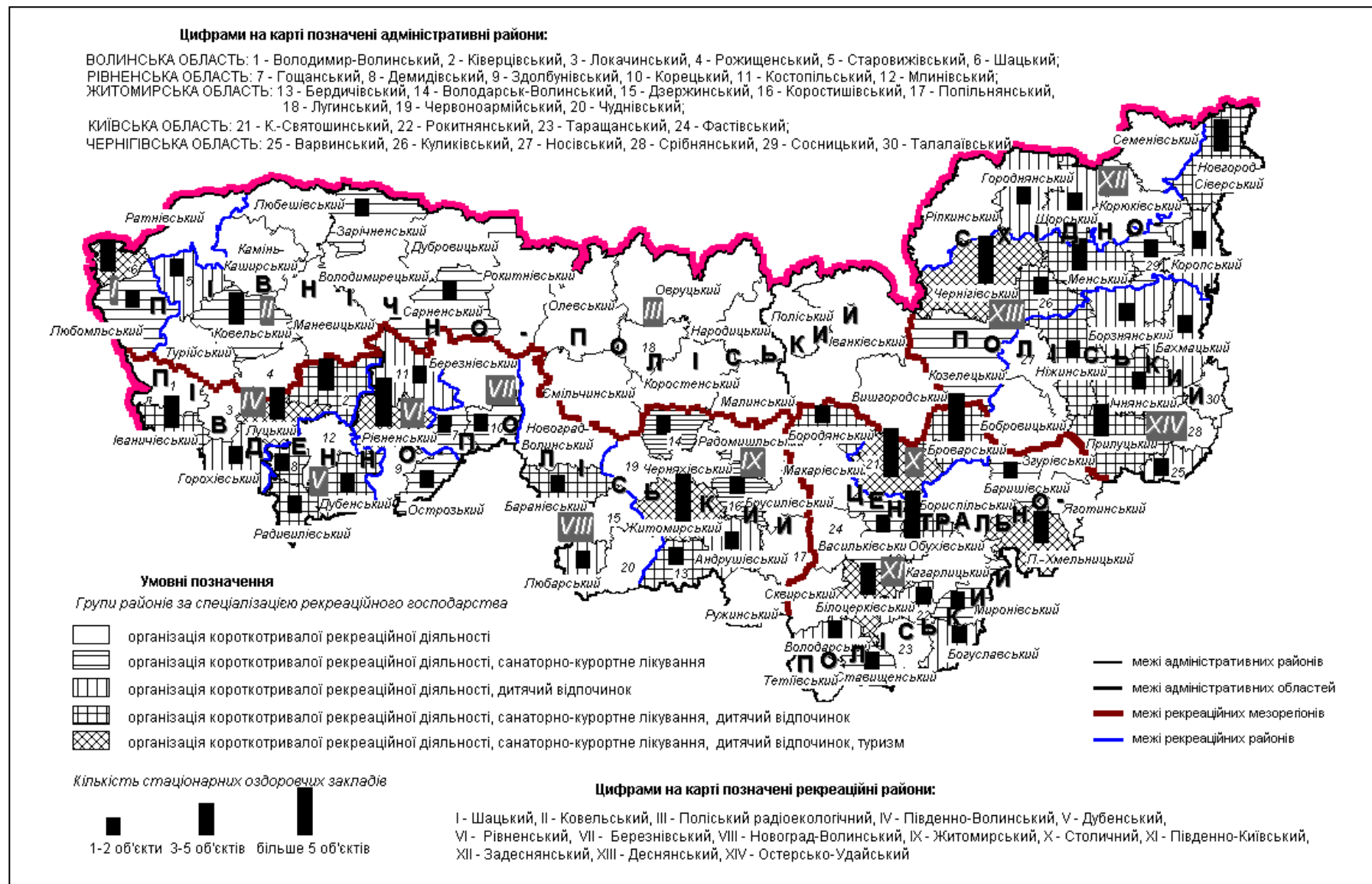
рекреаційні послуги, наявність ядер концентрації рекреаційної діяльності, рівень розвитку інфраструктури загального користування, забезпеченість території об'єктами природно-заповідного фонду, якість довкілля для проведення рекреаційної діяльності тощо.

Територіальна рекреаційна система, що існує в межах Поліського регіону, може бути систематизована в якості рекреаційного регіону, оскільки характеризується територіальним поєднанням різнорідних рекреаційних ресурсів, притаманних даному територіальному утворенню, достатніми транспортними комунікаціями, що пов'язують його з іншими регіонами та забезпечують задовільне транспортне сполучення в його межах. В залежності від специфіки рекреаційних ресурсів, щільності мережі стаціонарних оздоровчих закладів, рівня розвитку рекреаційної інфраструктури та інфраструктури загального користування, рівня економічного розвитку на території **Поліського рекреаційного регіону** було виділено чотири мезорегіони: Південно-Поліський, Північно-Поліський Східно-Поліський та Центрально-Поліський (рис. 2.10).

Південно-Поліський рекреаційний мезорегіон включає в себе Володимир-Волинський, Іваничівський, Локачинський, Луцький, Горохівський та Ківерцівський райони Волинської області, Радивилівський, Демидівський, Дубенський, Здолбунівський, Острозький, Рівненський, Гощанський, Корецький, Березнівський та Костопільський райони Рівненської області, Любарський, Чуднівський, Бердичівський, Ружинський, Андрушівський, Попільнянський, Брусилівський, Коростишівський, Житомирський, Держинський, Баранівський, Н.-Волинський, Червоноармійський, В.-Волинський, Черняхівський, Радомишльський райони Житомирської області.

Рекреаційне господарство даного територіального утворення досягло порівняно високого рівня розвитку, що пояснюється наявністю значного природного та соціально-культурного рекреаційного потенціалу, щільнішою, ніж на півночі мережею поселень, досить розвиненою інфраструктурою загального користування.

Районоутворюючими чинниками на даній території виступають обласні центри (Луцьк, Рівне, Житомир), міста з кількістю населення понад 50 тис. осіб (Нововолинськ, Бердичів, Новоград-Волинський), річки (Стир, Горинь, Случ, Тетерів), а також міжнародну автомобільну магістраль E-40 – *Київ – Житомир – Рівне – Львів – Краків* та автомагістралі державного значення (*Устилуг – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне; Рівне – Здолбунів – Нетішин – Шепетівка – Старокостянтинів – Любар – Чуднів – Житомир*). Ймовірно, що й надалі на цих територіях рекреаційна індустрія розвиватиметься динамічніше, а асортимент рекреаційних послуг, які надаватимуться тут, відрізнятимуться більшим різноманіттям і широтою.

Рис. 2.10. Економіко-рекреаційне районування території Полісся

Північно-Поліський рекреаційний мезорегіон включає Любомльський, Шацький, Ратнівський, Старовижівський, Турійський, Ковельський, К.-Каширський, Любешівський, Рожищенський та Маневицький райони Волинської області, Володимирецький, Сарненський, Рокитнівський, Дубровицький, Зарічненський райони Рівненської області, Ємільчинський, Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький, Олевський, Лугинський райони Житомирської області та Поліський, Іванківський і Вишгородський райони Київської області. Характерною рисою мезорегіону є наявність значних площ, практично вилучених з рекреаційного користування через складну екологічну ситуацію. Незважаючи на це, регіон має умови та потенціал для розвитку альтернативних видів туризму. Цьому сприяє високий рівень заповідності, нещільна мережа поселень, невисокий рівень господарського освоєння території. Проте, при збереженні сучасних тенденцій розвиток рекреаційного господарства даного мезорегіону, за винятком Шацького району, буде відбуватись менш динамічно, оскільки ресурсна, інфраструктурна та споживча база тут слабша, ніж на півдні. “Ядрами конденсації” Північно – Поліського мезорегіону є міста Ковель, Коростень, озеро Світязь, річки Горинь, Случ, Турія, міжнародна магістраль Е-373 – *Київ – Коростень – Сарни – Ковель – Люблін*.

До складу **Центрально-Поліського рекреаційного мезорегіону** входять усі, окрім трьох північних, адміністративні райони Київської області. В межах даного територіального утворення складаються виключно сприятливі умови для розвитку рекреаційного господарства, що обумовлюються не лише наявністю достатньої кількості рекреаційних ресурсів як природного, так і антропогенного походження, але, насамперед, розташуванням тут столиці держави, а також похідними від цього факторами: наявністю потужних туристичних потоків, що приймає та відправляє м. Київ, винятковим транспортно-географічним положенням мезорегіону. Київщина на відміну від Волинської, Рівненської, Житомирської та Чернігівської областей не відноситься до депресивних територій і вигідно відрізняється від них рівнем економічного розвитку, якістю життя населення, станом інфраструктури загального користування та рекреаційного господарства. Особливо це стосується Столичного рекреаційного району, до складу якого входять м. Київ, Києво-Святошинський та Броварський райони. Центрами тяжіння Південно-Київського рекреаційного району є Переяслав-Хмельницький, Біла Церква, Обухів.

Східно-Поліський рекреаційний мезорегіон охоплює територію Чернігівської області. Рекреаційне господарство даного територіального утворення має потужний рекреаційно-ресурсний та матеріально-технічний потенціал розвитку. Особливості історичного розвитку, географічне положення, культурні традиції наклали свій відбиток як на формування рекреаційно-ресурсної бази, так і на розвиток мережі закладів рекреаційного господарства, транспортних комунікацій тощо. Багатство рекреаційних ресурсів, близькість до м. Києва, на території якого формується значний рекреаційний попит, за умови раціональної організації рекреаційної діяльності відкриває перед мезорегіоном широкі перспективи подальшого розвитку галузі. Районоутворюючими ядрами Східно-Поліського мезорегіону є р. Десна, міста Чернігів, Ніжин, Прилуки, міжнародні магістралі Е-101 – *Київ – Москва* та Е-95 – *Київ – Санкт-Петербург*.

У складі Південно-Поліського мезорегіону можна виділити шість рекреаційних районів, що сформувались на базі однорідних рекреаційних ресурсів.

1. **Південно-Волинський** (В.-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Ківерцівський, Локачинський, Луцький райони). Для району характерна надзвичайна строкатість ландшафтів, зумовлена розташуванням у двох природних зонах: Мішаних лісів (Волинське Полісся) та Лісостепу (Волинська височинна область). Район відноситься до помірно забруднених територій. Деяке екологічне напруження характерне для міст Луцьк та Нововолинськ і їх околиць. Вигідне поєднання природних і соціально-культурних рекреаційних ресурсів дають змогу прогнозувати подальший розвиток рекреаційної діяльності у таких центрах як Луцький, Володимир-Волинський, м. Берестечко, м. Ківерці, смт Цумань, смт Рокині, с. Зимне, Берестяни, Озерце. Успішний розвиток рекреаційної галузі поряд з іншими чинниками зумовлюватиметься порівняно високим рівнем економічного розвитку, досить розвиненою транспортною мережею, зручним географічним положенням району, наявністю попиту на рекреаційні послуги з боку місцевого населення. Район має передумови для розвитку екскурсійної діяльності, культурно-пізнавального та сільського туризму.

2. **Дубенський** (Демидівський, Дубенський, Млинівський, Радивилівський райони). Районоутворюючим центром є м. Дубно. Район виділяється багатою історико-культурною спадщиною литовської та козацької доби. Подальшому становленню рекреаційної справи сприятимуть досить розвинена рекреаційна інфраструктура, щільна мережа шляхів сполучення. В районі доцільно

розвивати екскурсійну справу та культурно-пізнавальний туризм. Своїм рекреаційним потенціалом виділяються м. Радивилів, смт Млинів та Смига, с. Пляшева.

3. **Рівненський** (Здолбунівський, Костопільський, Острозький, Рівненський райони). Достатньо сформованими є Рівненський та Дубенський центри. Різноманітність ландшафтів обумовлена розміщенням району в межах Малого та Волинського Полісся, а також Волинської височинної області Лісостепової зони. Горбистий рельєф Мізоцького кряжу підвищує рекреаційну атрактивність району. Район виділяють: досить високий рівень економічного розвитку та промислового освоєння, щільна мережа поселень, досить розвинена інфраструктура загального користування, досить напружена екологічна ситуація, високий рівень рекреаційного попиту з боку місцевого населення. Досить потужний рекреаційний потенціал і значний рівень рекреаційного освоєння території (особливо околиць Рівного та берегів р.Горинь) – непогана база для подальшого розвитку рекреаційної господарської діяльності, зокрема, культурного, релігійного, сільського туризму, екскурсійної та санаторно-курортної справи. Ядром району є м. Рівне. Виділяються м. Острог та Гоща. Передумови для розвитку рекреаційної справи мають села Базальтове, Буца, Мізоч, Новостав, Олександрія, Хорів та смт Клевань.

4. **Березнівський** (Березнівський, Гощанський, Корецький райони). Адміністративні райони, що входять до складу даного територіального утворення мають невисокий рівень соціально-економічного розвитку, тому становлення рекреаційної справи у районі потребує державної підтримки, тим більше, що для цього є непогані передумови: досить чисте довкілля, потужний природно-рекреаційний потенціал, високий рівень заповідності, – сприятливі для розвитку санаторно-курортної діяльності, екологічного та сільського туризму. Перспективи для розвитку мають села Більчаки, Губків, Маринин, Хмелівка, м. Корець.

5. **Новоград-Волинський** (Баранівський, Держинський, Любарський, Новоград-Волинський, Чуднівський райони). “Ядром конденсації” може виступати р. Случ. Район характеризується відносно сприятливою екологічною ситуацією, середнім рівнем рекреаційного потенціалу, невисоким рівнем рекреаційної освоєності території, досить щільною мережею сільських поселень, що робить його придатним для розвитку санаторно-курортної справи, сільського та культурно-пізнавального туризму. Непогані перспективи для розвитку рекреаційного господарства мають м.Баранівка, м. Любар, м.Новоград-Волинський, с. Нова Чартория.

6. **Житомирський** (Андрушівський, Бердичівський, В.-Волинський, Житомирський, Червоноармійський, Черняхівський райони) з досить розвиненими Житомирським та Бердичівським центрами. Знаходиться у двох природних зонах: Мішаних лісів (Житомирське Полісся) та Лісостепу (Північно-Придніпровська височинна область). Мальовничі ландшафти околиць Житомира, значний рекреаційно-ресурсний потенціал, потреби мешканців області та обласного центру у відпочинку, відносно сприятлива екологічна ситуація, розвинена рекреаційна інфраструктура, наявність транспортних комунікацій стали сприятливими чинниками для динамічного розвитку в районі рекреаційного господарства і зумовили досить високий рівень рекреаційної освоєності південної частини території. Ці особливості регіону роблять перспективним розвиток культурно-пізнавального, спортивного та сільського туризму, екскурсійної діяльності, особливо в містах Андрушівка, Бердичів, Житомир, селах Кодня, Дениші, Тригир'я, Кмитів, Верхівня.

У складі Північно-Поліського мезорегіону виділимо три рекреаційні райони:

1. **Шацький** (Шацький, Любомльський, Ратнівський райони) із розвиненим Шацьким рекреаційним господарським комплексом, сприятливий для подальшого розвитку санаторно-курортної справи, екологічного, сільського та промисельного туризму через наявність високого природно-рекреаційного потенціалу, сприятливої екологічної ситуації, зручного географічного положення, високого рівня заповідності, досить розвиненої рекреаційної інфраструктури, значного рівня рекреаційної освоєності території. Район має невисокий рівень соціально-економічного розвитку, тому для успішного розвитку рекреаційної справи потребує державної підтримки.

2. **Ковельський** (Ковельський, К.-Каширський, Любешівський, Маневицький, Рожищенський, Старовижівський, Турійський райони), в якому можливий розвиток культурно-пізнавального, сільського, екологічного та промисельного туризму. Район характеризується невисоким рівнем рекреаційно-ресурсного потенціалу, незначним ступенем рекреаційного освоєння території. Розвиток туризму обмежує значна заболоченість території. Проте можливості для розвитку вищевказаних видів туризму мають м. Ковель та села Колодяжне, Нуйно, Скулин, Підріччя, Оконськ.

Окремо у складі Північно-Поліського мезорегіону виділяється особливий **радіоекологічний Поліський район**, що охоплює території Народицького, Овруцького, Олевського, Лугинського, Коростенського, Малинського та Ємільчинського районів Житомирської області, Поліського,

Іванківського та Вишгородського районів – Київської, Зарічненського, Дубровицького, Сарненського та Рокитнівського районів Рівненської області. Вони характеризуються наявністю потужного природно-рекреаційного потенціалу, який, проте, майже закритий для використання в рекреаційних цілях внаслідок радіаційного забруднення. На цих територіях можливий обмежений розвиток екологічного та наукового туризму, а також екскурсійної справи.

Східно-Поліський рекреаційний мезорегіон включає в себе наступні рекреаційні райони:

1. **Деснянський** (Козелецький, Коропський, Куликівський, Менський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Чернігівський райони) із розвиненим Чернігівським вузлом. Специфічними рисами району є надзвичайно високий рекреаційно-ресурсний потенціал, високий рівень рекреаційного освоєння території, досить розвинена рекреаційна інфраструктура. Усе це у поєднанні з вигідним географічним положенням району, щільною транспортною мережею робить його досить сприятливим для розвитку культурно-пізнавального, релігійного, екологічного, сільського туризму та санаторно-курортної справи. Обмежуючим фактором виступає те, що деякі ареали району належать до помірно забруднених територій. Перспективними для розвитку рекреаційної справи є м.Чернігів, м.Седнів, м.Сосниця, м.Новгород-Сіверський, смт Козелець, смт Остер, с. Лемеші, Сорокошичі, Вертіївка, Дроздівка, Максаки, Вишеньки, Понорниця, Мезин.

2. **Остерсько-Удайський** (Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Ічнянський, Ніжинський, Носівський, Прилуцький, Срібнянський, Талалаївський райони). Район характеризується потужним рекреаційним потенціалом, порівняно сприятливою екологічною ситуацією, порівняно високим рівнем економічного розвитку, має розвинену транспортну мережу. Можливий розвиток культурно-пізнавального, сільського, екологічного та релігійного туризму. Виділяються Ніжинський, Батуринський, Качанівсько-Тростянецький центри. Окрім них перспективними є м. Прилуки та села Тиниця, Вороньки, Піски, Іржавець, міста Борзна та Ічня.

3. **Задеснянський** (Городянський, Корюківський, Ріпкинський, Семенівський, Щорський райони). Середній рекреаційно-ресурсний потенціал у поєднанні із невисоким рівнем економічного розвитку та напруженою екологічною ситуацією обмежують розвиток рекреаційної справи. Тим не менш, в районі можливий розвиток екологічного та сільського туризму. Придатними для цих цілей є м. Щорс, м.Сосниця, смт Любеч, села Сеньківка, Жукля, Єліно, Нові Боровичі.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОЛІССІ

3.1. Організаційно-економічні важелі та механізм розвитку рекреаційного господарства країни та її регіонів

Функціонування сучасного рекреаційного господарства як галузі національної економіки відбувається під впливом дії двох систем керування: ринкової та державної.

Ринкова система впливає на стан галузі за допомогою існування об'єктивних законів та закономірностей формування ринкової економіки (закони попиту/пропозиції, закон вартості, економії часу тощо). Цей вплив відбувається в умовах інституційних рамок і концепцій, притаманних ринковим відносинам: приватної власності, свободи підприємництва і вибору, конкуренції і особистої зацікавленості. Вплив на розвиток рекреаційного господарства лише цієї системи, а значить, спрямованість його на отримання якнайбільших прибутків, порушив би рівновагу у соціальній та екологічній системах суспільства, а також призвів би до небажаних змін як у середині самої галузі, так і у структурі господарського комплексу, а саме:

- пріоритетного розвитку високодоходного міжнародного туризму на шкоду внутрішньому;
- занепаду малоприбуткових дитячого, молодіжного, соціального туризму, клубної, бібліотечної, музейної справи на користь розвитку видів рекреаційної діяльності, орієнтованої на задоволення рекреаційних потреб заможних верств населення;
- зменшення кількості рекреаційних закладів;
- використання обмежених ресурсів на розвиток інших галузей, так як у сучасних умовах низької платоспроможності населення, рекреаційні потреби задовольняються ним чи не в останню чергу, а рекреаційне господарство залишається низькоприбутковою галуззю;
- обмеженого доступу до рекреаційних ресурсів широких верств населення за умови їх приватизації;
- безгосподарського використання природних, культурних, історичних, археологічних, архітектурних та інших рекреаційних ресурсів з метою отримання високих прибутків;

- розвитку високоприбуткових галузей туризму, які водночас сприяють поширенню негативних соціальних явищ (хвороб, шкідливих звичок, злочинності).

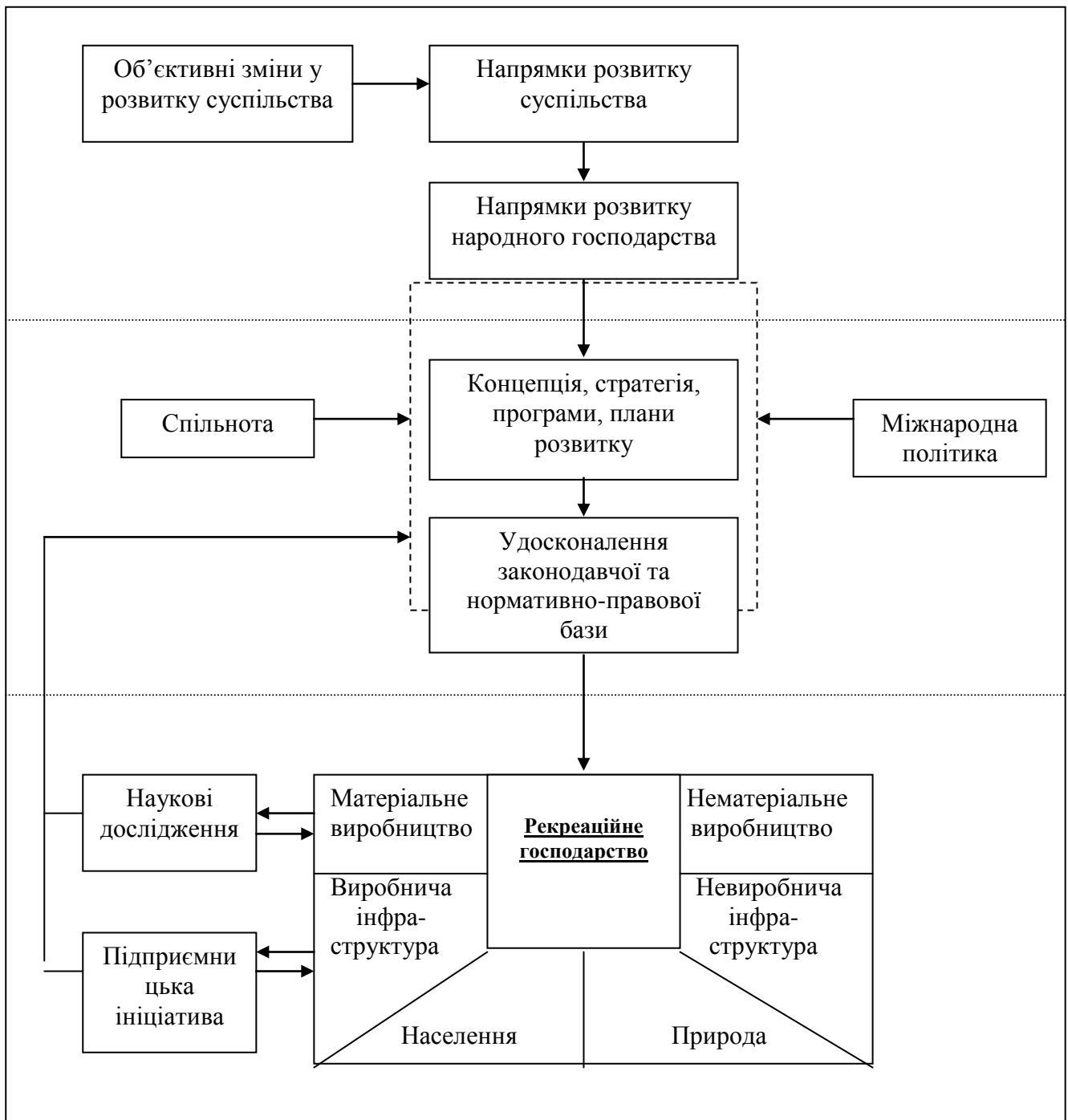
Ці та інші наслідки суперечать основним принципам розвитку продуктивних сил: сталості, соціалізації, гуманізації, екологічної рівноваги. Отже, стає зрозумілим значення впливу другої системи керування, функціонування якої забезпечується органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями, які здійснюють коригуючий вплив на розвиток рекреаційного господарства в ринкових умовах.

Цілями державного і громадського управління в рекреаційній галузі повинні бути:

- гарантія конституційних прав громадян України на відпочинок, відновлення здоров'я, безпеку життєдіяльності, задоволення духовних потреб, свободу пересування тощо на основі рівного доступу усіх верств населення до користування рекреаційними послугами;
- сприяння розвитку галузі як важливої складової економічного та культурного розвитку суспільства;
- забезпечення сталості розвитку рекреаційної галузі шляхом підтримки рівноваги у системі “суб’єкти рекреаційної діяльності – місцеве населення - природа”;
- захист прав споживачів на отримання якісних рекреаційних послуг, гарантування їх безпеки;
- збереження, примноження та охорона рекреаційних ресурсів, забезпечення їх раціонального використання.

Генерація концептуальних засад розвитку рекреаційного господарства відбувається в процесі розвитку суспільства та економіки й взаємодії наукових, ділових, управлінських кіл (рис. 3.1).

Початком запуску механізму в дію є державна політика, яка є наслідком і відображенням об’єктивних змін у розвитку суспільства. В Україні таким початком можна вважати проголошення урядом курсу на соціалізацію, гуманізацію та екологізацію суспільства, прийняття українською спільнотою парадигми сталого розвитку. У господарському комплексі ця подія знайшла прояв у визнанні туризму, фізкультури та спорту пріоритетними галузями розвитку. Це викликало необхідність проведення науково-пошукових, управлінських, правових та економічних заходів для створення належної організаційно-правової та організаційно-економічної бази подальшого розвитку та удосконалення рекреаційного господарства.

Рис. 3.1. Механізм формування концептуальних засад розвитку рекреаційного господарства

Для здійснення цієї мети необхідно:

- по-перше, на основі аналізу попереднього розвитку, сучасного стану та тенденцій подальшого функціонування рекреаційного господарства створити чітку концепцію та стратегію його майбутньої розбудови, розробити програми та плани наступних дій (провідну роль у цьому процесі відіграють фундаментальні наукові розробки, які визначають подальші напрями роботи, що затверджуються органами державної влади);

- по-друге, маючи чіткі дороговкази, якими є концепція та стратегія розвитку галузі, удосконалити її законодавчу та нормативно-правову базу. Несуперечливість і взаємоузгодженість останньої, а також її відповідність сучасним вимогам є важливою запорукою подальшого успіху, оскільки законодавча база визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики, а нормативно-правова – конкретизує ці засади, регулює і контролює дію організаційно-економічного механізму функціонування рекреаційного господарства.

Розробка і удосконалення нормативно-правової бази – функція державної влади, яка виконує її, організовуючи тісну співпрацю як між власними структурними підрозділами, так і з міжнародними організаціями та урядами інших держав, громадськими організаціями та науковими установами.

Дуже важливим є співробітництво органів державної влади з регіональними органами управління та самоврядування. Регіональний підхід до створення та удосконалення правової бази дозволить максимально повно на самому початку функціонування організаційно-економічного механізму забезпечити врахування особливостей регіону для розвитку рекреаційного господарства. Позитивним у цьому напрямку роботи є досвід Російської Федерації, де вже затверджено низку подібних законів: “Про туристичну діяльність у Московській області”, “Про туристичну діяльність у Тверській області” і т. ін., які дозволяють створити єдиний туристичний простір, визначити пріоритетні напрямки розвитку туризму та їх підтримки в регіоні, сприяють удосконаленню організаційно-економічного механізму, що стимулює діяльність даної галузі.

На сучасному етапі розвитку рекреаційної діяльності її законодавчо-нормативна база потребує удосконалення у таких напрямках:

- визначення компетенцій та меж відповідальності органів управління та суб’єктів рекреаційної господарської діяльності;
- регулювання відносин між суб’єктами господарської діяльності щодо користування земельними ділянками рекреаційних зон;
- упорядкування відносин власності;
- визначення порядку освоєння і розвитку рекреаційних ресурсів, їх охорони;
- регулювання відносин між суб’єктами рекреаційної діяльності;
- розробка стандартів якості і безпеки рекреаційних послуг, кваліфікації працівників рекреаційної сфери;

- удосконалення умов та процедури ліцензування і сертифікації суб'єктів рекреаційної господарської діяльності;
- розвиток міжнародних відносин у галузі туризму;
- розробка механізму регулювання і здійснення державного контролю;
- перегляд механізмів податкового, валютного, митного, прикордонного, фінансового регулювання;
- введення єдиної уніфікованої згідно міжнародних стандартів системи обліку та статистичної звітності у сфері рекреаційної діяльності;
- окреслення напрямів державної інвестиційної політики тощо.

У зв'язку з цим було не лише прийнято Закон України “Про туризм” (1995 р.) та доповнення до нього (2003 р.), видано Укази Президента “Про підтримку туризму” (2001 р.), “Про заходи щодо забезпечення реалізації державної політики в галузі туризму” (2001 р.), “Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України” (2003 р.), розроблено програму розвитку туризму в Україні до 2005 р. (1997 р.), визначено основні напрямки розвитку туризму в Україні до 2010 р. у постанові Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки” (2002 р.), розроблено та удосконалено інші нормативно-правові акти, але й зроблено перші кроки по удосконаленню механізмів управління галуззю шляхом створення Державної туристичної адміністрації України (2001 р.) та Національної ради по туризму (1997 р.). Кроком у бік інтеграції туристичної діяльності з культурною стала реорганізація Державної туристичної адміністрації України та створення єдиного Міністерства культури та туризму (2005 р.). Україна почала активно співпрацювати в сфері туризму в рамках таких міжнародних організацій як Всесвітня туристична організація (ВТО), до складу якої Україну прийнято в 1997 р., Чорноморський економічний союз, Центрально-Європейська ініціатива, Рада по туризму країн-учасниць СНД. Україна є членом керівного органу ВТО – Виконавчої ради. У 2001 р. створено Академію туризму України.

Наступний блок схеми 3.1 стосується безпосереднього процесу управління рекреаційним господарством, в процесі функціонування якого виникають і реалізуються різні види зв'язків (рекреаційні, відтворювальні, розподільчі, природно-господарські, інформаційно-управлінські та трудові [53, с.7]) як між елементами внутрішньої структури галузі, так і між рекреаційним господарством та іншими галузями народного господарства, управлінськими структурами та іншими елементами зовнішнього середовища (рис. 3.1).

Підприємницька ініціатива, спрямована на удосконалення як процесу виробництва рекреаційних послуг та товарів рекреаційного призначення, так і самого механізму взаємодії з іншими суб'єктами економічної діяльності та управління, а також прикладні наукові дослідження, що вивчають динаміку та тенденції розвитку рекреаційного комплексу, сприяють розробці конкретних пропозицій щодо його удосконалення. Це вимагає перегляду нормативно-правової, а то й законодавчої бази розвитку галузі, концепції та стратегії її подальшого розвитку. Таким чином цикл повторюється.

Схема механізму взаємодії суб'єктів рекреаційної діяльності (рис. 3.2) конкретизує її учасників та зв'язки, що виникають між ними в процесі функціонування рекреаційного господарства і формують основу його організаційно-економічного механізму.

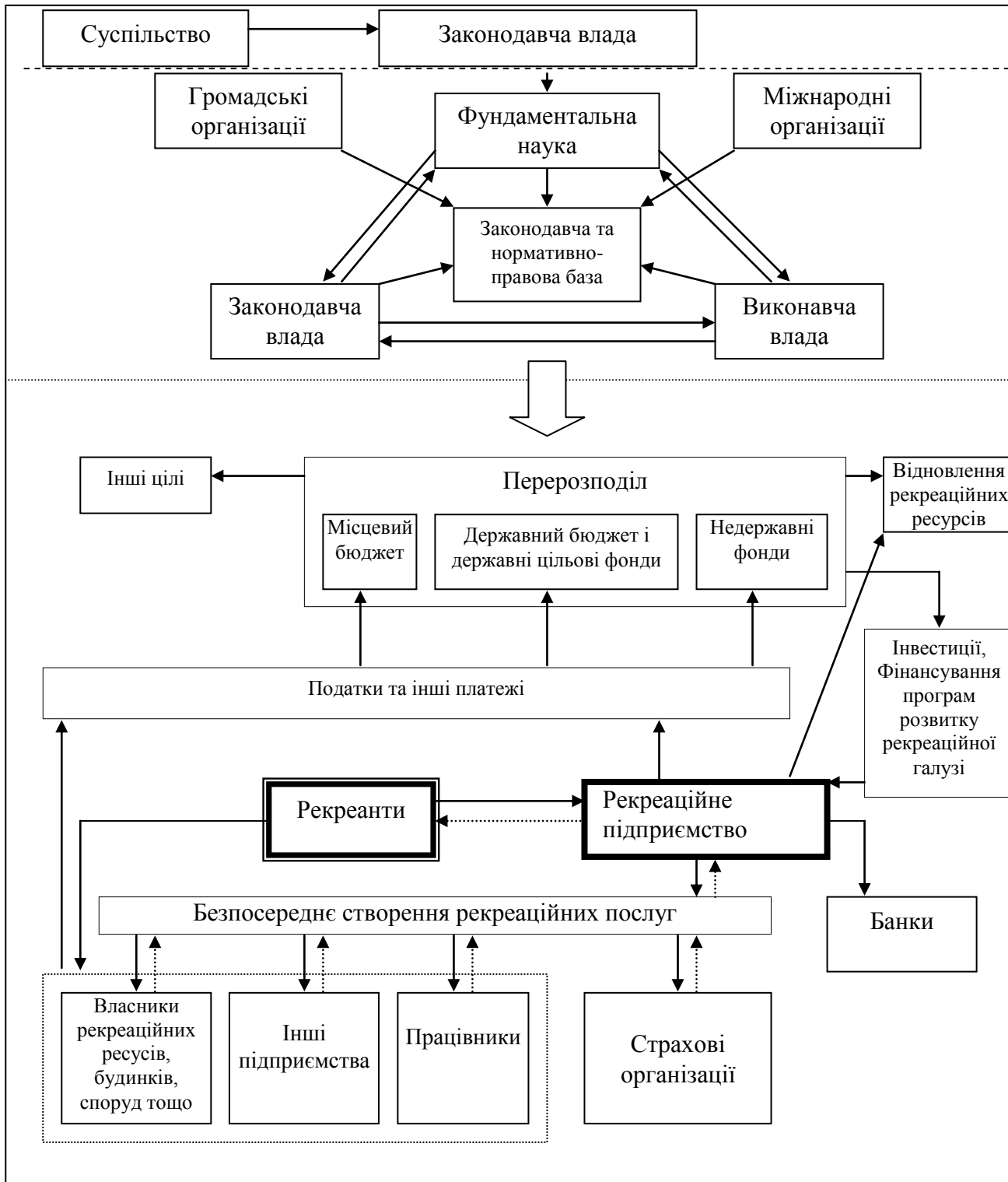
Об'єктом особливої уваги та інтересу економістів є функціональний блок даної схеми, а саме економічні зв'язки, які виникають між суб'єктами рекреаційної діяльності, а також економічно-організаційні важелі (фінансово-грошові, ціноутворення, податкові, митні, інвестиційні, інформаційні тощо), за допомогою яких можна впливати на функціонування рекреаційного господарства.

Появу економічних зв'язків між суб'єктами рекреаційної діяльності зумовлює виникнення платоспроможного попиту населення на рекреаційні послуги. Рекреаційне підприємство для їх безпосереднього створення взаємодіє з іншими підприємствами рекреаційного господарства, супутніми підприємствами і організаціями, працівниками, власниками рекреаційних ресурсів, споруд, будівель, страховими компаніями. Створення рекреаційної послуги супроводжується іншими витратами: виділенням коштів на створення та відновлення рекреаційних ресурсів та на придбання і оновлення основних фондів; виплатою банкам відсотків за кредит; а також податками та платежами, які надходять у місцевий та державний бюджети, позабюджетні організації, недержавні фонди, які, виконуючи розподільчу функцію. Частину цих та інших коштів спрямовують на відновлення і охорону рекреаційних ресурсів, інвестування рекреаційної галузі, фінансування різноманітних програм її розвитку, повертаючи їх прямо чи опосередковано у рекреаційне господарство. За рахунок фондів (галузевих, відомчих, профспілкових) формується та функціонує соціальний туризм.

Для задоволення своїх рекреаційних потреб населення може звертатись безпосередньо до власників рекреаційних ресурсів, будівель, споруд, нерекреаційних підприємств (неорганізований туризм, короткочасний

відпочинок тощо). У такому випадку частина коштів через вищевказаних суб'єктів, оминаючи рекреаційне підприємство, потрапляє до бюджетів та фондів, але сума платежів та податків, що надходять від рекреаційної діяльності, буде значно меншою.

Рис. 3.2. Схема механізму взаємодії суб'єктів рекреаційної діяльності

Таким чином, розвиток самодіяльної рекреації – явище небажане з економічної точки зору як для рекреаційних підприємств, так і для держави. А за умови низького рівня екологічної культури відпочиваючих самодіяльна рекреація стає вкрай небажаним явищем і з екологічної точки зору. Це вкотре підтверджує думку про необхідність розвитку рекреаційного господарства та державної його підтримки.

Управління рекреаційним господарством як творчий процес визначення напрямів і пріоритетів розвитку тісно взаємопов'язане із процесом регуляції його функціонування, під яким розуміється сукупність дій та заходів, спрямованих на підтримку розвитку рекреаційного господарства в обраному напрямку. І управління рекреаційним господарством, і його регулювання відбувається за допомогою функціонування певного організаційно-економічного механізму, який являє собою сукупність організаційно-управлінських та економічних методів, прийомів, інструментів та важелів, що здійснюють вплив на організовану рекреаційну діяльність і забезпечують ефективний розвиток рекреаційного господарства. Органи управління можуть впливати на функціонування рекреаційного господарства прямо чи опосередковано, використовуючи при цьому нормативні, а також фінансово-економічні, правові, політичні, науково-організаційні, інституційно-організаційні методи та прийоми регулювання. Кожен з них має специфічний набір інструментів і важелів, застосування, а також взаємоузгодженість та відлагодженість дії яких позначається на функціонуванні рекреаційного господарства. Вибір тих чи інших важелів регулювання значною мірою повинен залежати від особливостей регіону, в рамках якого розвивається об'єкт впливу (в даному випадку рекреаційне господарство), а також тих цілей, досягнення яких прагне суспільство в даному регіоні.

Одним із таких важелів є фінансові відносини, що складаються в суспільстві з приводу створення та використання фондів грошових коштів на основі розподілу і перерозподілу ВВП, з формуванням яких пов'язаний розвиток та функціонування будь-якої галузі економіки, у тому числі рекреаційної. Завданнями фінансів рекреаційного підприємства є формування і ефективне використання фондів грошових коштів з метою здійснення їх виробничо-обслуговуючих функцій і отримання прибутку. Сутність, функції та роль фінансів є однаковими для всіх галузей економіки, специфічною для кожної окремо взятої галузі народного господарства (у тому числі для туризму) є організація фінансових відносин.

Фінансові відносини формуються між рекреаційними підприємствами, підприємствами і організаціями, діяльність яких супроводжує створення товарів та послуг рекреаційного призначення, державою (в особі її різноманітних структур) і рекреантами в процесі обігу грошей (рис. 3.2) і мають свої особливості.

Джерелом грошових надходжень у рекреаційну галузь виступають кошти, сплачені рекреантом за послуги та товари рекреаційного призначення. Він платить гроші за результати (відпочинок, емоції та враження, фізичний та розумовий розвиток тощо), які очікує отримати від споживання рекреаційної послуги, що обирається ним відповідно до власних потреб та інтересів. Таким чином, фінансування рекреаційної діяльності здійснюється за рахунок авансованих рекреантом грошових засобів (це стосується лише отримання платних рекреаційних послуг). Кошти рекреантів – не єдине джерело фінансування галузі. Такими джерелами можуть бути:

- власні фінансові ресурси суб'єктів туристичної діяльності, грошові внески громадян і юридичних осіб;
- запозичені фінансові засоби;
- безкоштовні і благодійні внески, пожертви підприємств, організацій, закладів і громадян;
- позабюджетні фонди;
- засоби Фонду розвитку туризму України;
- іноземні інвестиції;
- надходження від туристичних лотерей;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

Ще одним джерелом надходження коштів у рекреаційну галузь може бути рекреаційна рента – прибуток власника туристичних ресурсів. Питання про запровадження в практику рекреаційного господарювання даного виду прибутку є досить дискусійним і суперечливим. Існують об'єктивні передумови для утворення усіх форм рекреаційної ренти, оскільки рекреаційні ресурси характеризуються обмеженістю, різним ступенем привабливості, деякі з них є унікальними і незамінними.

Тож цілком очевидним є те, що власники унікальних незамінних рекреаційних ресурсів мають змогу встановлювати свої монопольні ціни за їх використання. Причому, чим більшим буде попит на користування цими обмеженими благами, тим вищою буде ціна. Отримані надприбутки і складатимуть матеріальну основу монопольної рекреаційної ренти.

Правомірним є і те, що власники кращих рекреаційних ресурсів (маються на увазі їх кількісні і якісні характеристики) при інших рівних умовах отримуватимуть більші прибутки за рахунок нижчих витрат, спрямованих на усунення недоліків і створення (забезпечення) недостаючих характеристик. У даному випадку має місце утворення диференційної рекреаційної ренти.

Передумовою утворення абсолютної рекреаційної ренти, причому, незалежно від форм власності є той факт, що навіть той рекреаційний ресурс, який має найгірші характеристики, буде коштувати дорожче, ніж просто природний (земельні, лісові, водні) чи антропогенний (будівлі, споруди) ресурс такої ж якості, оскільки, маючи щонайменшу рекреаційну цінність, тим самим він набуває соціальної ваги.

В усіх трьох випадках виникає надприбуток, право розпоряджатися яким має власник рекреаційного ресурсу. Теоретично ним може бути держава, колектив працівників або приватна особа. Проте, оскільки усі, навіть найгірші рекреаційні ресурси мають соціальну значущість і покликані задовольняти конституційне право кожного громадянина на відпочинок, лікування, задоволення духовних потреб і т.ін., передача їх у приватну власність повинна повністю виключатись. Маються на увазі усі природні рекреаційні та ті соціально-економічні і культурно-історичні ресурси, які вже знаходяться у державній власності. Приватні колекції, споруди і т. ін. можуть бути придбані державою або передані їй лише за бажанням власника (тобто, передача у власність рекреаційних ресурсів повинна відбуватись лише у напрямку “приватна особа–держава” і ні в якому разі не навпаки), оскільки йдеться про безпеку не лише обмеження кола користувачів даними ресурсами, але й використання останніх не за призначенням.

У випадку державної власності на рекреаційні ресурси будуть забезпечені максимально сприятливі умови для розвитку рекреації соціального спрямування. Проте, економічний ефект буде значно меншим порівняно з таким за умови приватної власності, оскільки відчуження виробників рекреаційних послуг від ресурсів не сприятиме створенню потрібної мотивації до праці. Збалансованість і максимальне врахування інтересів суспільства, держави та суб'єктів рекреаційної господарської діяльності – мета врегулювання відносин власності щодо рекреаційних ресурсів.

Оптимальним шляхом такого врегулювання є розподіл прав власності на рекреаційні ресурси між державою і суб'єктами рекреаційної господарської діяльності із обов'язковим закріпленням за першою права на володіння, розпорядження та передачу рекреаційних ресурсів, контролю за їх цільовим

використанням, безпечністю та нешкідливістю технологій та способів їх експлуатації. Суб'єктам рекреаційної господарської діяльності повинно бути залишено право на використання рекреаційних ресурсів, управління (в обмежених рамках) та на прибуток.

Для стійкого розвитку рекреаційної галузі рекреаційна рента, передусім, повинна спрямовуватись на розвиток самої галузі (у цьому її схожість з амортизаційними відрахуваннями). Проте в сучасному механізмі функціонування туризму немає реальних методів обліку її (ренти) утворення, розподілу та використання. Розробка таких методів – задача наступних наукових досліджень. В рамках даної роботи нас цікавить розподіл та поєднання різних за якістю рекреаційних ресурсів на території як основний чинник розвитку підприємств рекреаційного господарства та причина диференціації їх доходів.

Отже, розмір доходу рекреаційного підприємства значною мірою залежить від стану, особливостей і обсягу рекреаційних ресурсів, які визначають рівень рекреаційної привабливості тієї чи іншої місцевості, а відтак, і кількості бажаючих задовольнити свої рекреаційні потреби саме в цій місцевості. Позитивні результати від споживання рекреаційних послуг сприяють збільшенню кількості рекреантів, що звертаються в певне рекреаційне підприємство, а значить, і розширенню обсягів його діяльності. Зниження рівня рекреаційної привабливості місцевості наряду з іншими причинами спричиняє зменшення рекреаційних потоків, а отже, зменшення обсягів грошових надходжень рекреаційного підприємства та уповільнення кругообігу його коштів. Отже, результати фінансової діяльності рекреаційних підприємств залежать від комплексної оцінки рекреантом споживчої вартості та переваг пропонованого продукту на ринку рекреаційних послуг.

Своєрідна схема кругообігу грошей у рекреаційній галузі визначає швидкість їх обертання (оборотність). Кожній галузі, навіть кожному конкретному підприємству в межах однієї галузі, притаманна своя швидкість обертання оборотних засобів, яка залежить від багатьох факторів. Чим менше оборотні кошти затримуються на окремих стадіях, тим швидше закінчується їх кругообіг. Оборотність коштів рекреаційного підприємства є вищою, ніж, наприклад, на виробничих підприємствах, але нижчою порівняно з торговельними структурами (особливо з продажу продтоварів). Кожному конкретному рекреаційному закладу властива своя швидкість обертання коштів, що пов'язано, передусім, із асортиментом пропонованих послуг. Прискорення оборотності коштів на підприємстві має важливе економічне значення, оскільки, по-перше, зумовлює збільшення обсягу продукції (послуг)

на кожну грошову одиницю поточних витрат підприємства; по-друге, сприяє вивільненню частини коштів і, завдяки цьому, створенню додаткових резервів для розширення обсягів діяльності без залучення додаткових фінансових ресурсів.

Як мовилося вище, на сучасному етапі в світі найприбутковішим видом як рекреаційної, так і взагалі економічної діяльності є туризм. Але цього поки що не можна стверджувати щодо українського туризму (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники діяльності туристичної галузі в Україні

Показник	2004 р.
Обсяг наданих туристичних послуг, млн. грн.	1643,7
в т.ч. іноземним туристам	291,1
туристам, що виїжджали за кордон	783,6
Витрати, пов'язані з наданням туристичних послуг, млн. грн.	1339,5
в т.ч. іноземним туристам	255,5
туристам, що виїжджали за кордон	625,4
Платежі до бюджету, млн. грн.	80,6
Заборгованість перед бюджетом, млн. грн.	3,5
Загальний прибуток, млн. грн.	70,5
Прибуток, спрямований на розвиток матеріально-технічної бази, млн. грн.	8,3
Надходження валюти від надання туристичних послуг нерезидентам України, млн. дол. США	71,1
Витрати резидентів України, що виїжджали за кордон, млн. дол. США	42,7

Примітка. За даними джерела [47, с.68]

Як свідчать дані таблиці, роль туризму в економіці України є незначною. Так, у 2004 р. обсяг наданих туристичних послуг у країні склав 1643,7 млн. грн. (у розрахунку на душу населення – 34,7 грн.), або 0,48 % до ВВП [59, с. 2, 21] (ще у 2000 р. цей показник складав у Росії – 1%, Великобританії – 4, Швейцарії – 5,6, країнах Карибського регіону – до 20% ВВП) [14, с. 44].

Внесок туристичної галузі у загальний обсяг вироблених в Україні послуг за період з 2002 по 2004 рр. скоротився від 2,8 до 2,3 % (у 2001 р. у Росії – 4,1%, Франції – 5,4, Нідерландах – 6,5, Швеції – 7,5%) [14, с.14]. Останній показник свідчить про незначну питому вагу населення України, що користується туристичними послугами. Водночас, він показує існування місткого потенційного ринку згаданих послуг.

Платежі українських туристичних фірм до бюджету у 2004 р. склали лише 80,6 млн. грн. (за даними Всесвітньої Ради з туризму і подорожей

аналогічний показник у США складає 130 млрд. дол., Норвегії – 4 млрд. дол.), тобто 0,13% податкових надходжень дохідної частини бюджету України (у світі згаданий показник складає 11 – 15%) [14, с.24]. Хоча останній показник характеризує тільки прямий податковий внесок туристичної галузі в економіку (без врахування так званого мультиплікаційного ефекту додаткових податків на всіх етапах обороту туристичних витрат), він є надзвичайно низьким.

Надходження валюти від надання туристичних послуг нерезидентам України склали у 2004 р. 71,1 тис. дол. США. Витрати резидентів України, що виїжджали за кордон становили 42,7 тис. дол. [14, с.24]. Перевищення першого показника над другим (у 1,6 разів) сприяє формуванню позитивного туристичного сальдо у платіжному балансі і свідчить про надходження валюти до України. Це свідчить про позитивні зрушення у розвитку туристичної галузі, оскільки ще у 2002 р. витрати резидентів України, що виїжджали за кордон, у 1,9 разів перевищували обсяги надходження валюти від іноземних туристів. Проте, існує думка, що розвиток туризму можна вважати ефективним тоді, коли обсяги в'їзного туризму втричі більші обсягів виїзного [17, с.10].

Незначні обсяги туристичної і рекреаційної діяльності у Поліссі зумовлюють низький рівень участі регіону у створенні прибутку в цій галузі. Так, суб'єктами туристичної господарської діяльності у 2004 році було надано послуг на 31,8 млн. грн., що становить лише 1,48% загальноукраїнського показника, а обсяги платежів до бюджету склали 3,14 млн. грн. (3,2%) [59, с. 27].

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки: 1) роль туризму у вітчизняній економіці, включаючи сукупні податкові надходження від нього, є незначною; 2) низькою лишається частка туристичних послуг у загальному їх обсязі; 3) тривалий час Україна виступала туристичним донором для країн з високим рівнем розвитку туристичної сфери; 4) частка Поліського економічного району у створенні прибутку у рекреаційній галузі є незначною.

Причинами описаної ситуації є, передусім, низький рівень життя населення (платоспроможного попиту), незадовільний нинішній стан розвитку інфраструктури вітчизняного туризму, відсутність належної державної підтримки галузі, низька інвестиційна активність тощо. Наслідками – неповне використання туристичного потенціалу України, відтік валюти за кордон (від'ємне туристичне сальдо у платіжному балансі), втрачені можливості щодо покращення ситуації із зайнятістю населення та ін.

Ключовими важелями організаційно-економічного механізму регуляції розвитку рекреаційного господарства є також податкова політика та механізм ціноутворення на рекреаційні послуги.

У дослідженнях переважної більшості науковців, присвячених вивченню економічних аспектів функціонування рекреаційного господарства чи його окремих галузей, існуюча податкова система визнається недосконалою [17, с. 97], а перспективи подальшого розвитку організованої рекреаційної діяльності бачаться у зменшенні податкового тиску на рекреаційних підприємствах з метою поповнення їх обігових коштів та подальшого спрямування останніх на розвиток галузі.

Згідно сучасного податкового законодавства, суб'єктам рекреаційно-господарської діяльності доводиться сплачувати наступні податки [1].

- Податок на прибуток підприємств (25%).
- Податок на додану вартість (20%).
- Загальнообов'язкове соціальне страхування (4,8% для суб'єктів підприємницької діяльності, фізичних осіб, що використовують найманих працівників та 1% для фізичних осіб – суб'єктів господарської діяльності, які не використовують працю найманих працівників).
- Обов'язкове державне пенсійне страхування, яке сплачують юридичні та фізичні особи, що використовують найману працю, в розмірі 32% від фактичних витрат на оплату праці та винагороди. Розмір обов'язкового державного пенсійного страхування, що стягується з фізичних осіб, які не використовують найманої праці, становить 1% від нарахованої заробітної плати до 150 грн. і 2% при заробітній платні 151 грн. і більше.

В процесі рекреаційної господарської діяльності відбуваються епізодичні виплати платежів та зборів до державного бюджету: при здійсненні операцій із цінними паперами, проведенні геологорозвідувальних робіт за рахунок державного бюджету (пошук мінеральних та термальних вод, мінеральних грязей), сплаті державного мита тощо. До того ж, суб'єкти рекреаційної господарської діяльності сплачують до державного бюджету рентні платежі за нафту і газ, що видобувається в Україні та рентну плату за транзит територією України нафти, газу, аміаку; ввізне мито; акцизний збір з виготовлених в Україні товарів.

До місцевого бюджету потрапляють надходження від виплати суб'єктами рекреаційної господарської діяльності наступних податків:

- податок за землю, величина якого визначається розміром грошової оцінки землі: 1% вартості останньої. По населених пунктах, грошова оцінка яких не

проведена, застосовуються ставки земельного податку зі збільшенням в 3,03 рази. Окремо виділені райони, в курортних населених пунктах яких розмір податку за землю розраховується за допомогою спеціального коефіцієнту (Полісся не входить до їх переліку). Держава регулює розміщення суб'єктів економічної діяльності на територіях об'єктів природно-заповідного фонду, оздоровчого, рекреаційного та культурно-історичного призначення, встановлюючи великі ставки податку за землю для суб'єктів господарювання, діяльність яких не збігається із функціональним призначенням вищевказаних територій, і звільняючи від сплати земельного податку об'єкти природно-заповідного фонду і історико-культурних заповідників, дитячі санаторії та оздоровчі заклади, спеціалізовані санаторії, заклади культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту;

- податок на промисел;
- плата при отриманні ліцензій, торгових патентів;
- збори за забруднення природного середовища;
- податок на нерухомість;
- збори за використання природних ресурсів
- податок із власників транспортних засобів;
- податок з реклами, комунальний податок, збори за право використання місцевої символіки та інші.

Юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, обсяг щорічної виручки від реалізації продукції яких не перевищує 1 млн. грн., при бажанні можуть перейти на спрощену систему оподаткування і сплачувати 6% (не рахуючи ПДВ) або 10% (з ПДВ) обсягу виручки від реалізації продукції. Спрощена система оподаткування заміняє 9 податків, серед яких плата за землю, збори за використання природних ресурсів, плата за придбання торгових патентів, збір на обов'язкове соціальне страхування, податок на промисел, комунальний податок, збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг, податок на доходи фізичних осіб, збір на обов'язкове пенсійне страхування.

Певні податкові пільги передбачені для підприємців, які здійснюють свою діяльність в межах територій зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності та вільних економічних зон. У даний час в Україні припинено практику їх утворення і функціонування, проте слушним вважається її відновлення, особливо у таких проблемних регіонах як Поліський. На січень 2005 р. питома вага таких територіально-економічних утворень у Поліському регіоні становила 22,5% його загальної площі. 57,6% таких територій

знаходилось в Житомирській області, 42,3% – у Чернігівській, 0,1% – у Волинській. Щоправда, ці території мали виробничо-екологічне спрямування, а для отримання пільг з податку на прибуток, вартість інвестиційних проектів, що реалізуються в пріоритетних сферах економічної діяльності, повинна була становити у Волинській області не менше 200 тис. дол., а у Чернігівській та Житомирській – від 200 до 500 тис. дол. США. Ці обмеження були певною перешкодою пошквалюванню вкладання коштів у рекреаційну галузь і розвитку малого бізнесу в цій сфері економічної діяльності. Даний аспект варто врахувати при відновленні практики створення територіальних утворень такого типу.

Пом'якшення податкового тиску можна досягнути шляхом зменшення ставок відрахувань у місцеві бюджети, що знаходиться у компетенції регіональних органів влади. Деякі дослідники вважають, що використання цього важеля є найбільш реальним напрямком поліпшення податкової політики в рекреаційній галузі [17, с.97]. Зокрема, це стосується оподаткування приватного житлового фонду, що відображається на вартості послуг розміщення рекреантів і в умовах низького рівня платоспроможності населення може стати суттєвою перешкодою споживанню рекреаційних послуг, а також розгортанню приватної ініціативи щодо їх надання. Слід зазначити, що в Україні робляться перші кроки у цьому напрямку. Так, у 2003 році було скасовано курортний та готельний збори.

Доцільним є введення пільг рекреаційним підприємствам щодо сплати зборів за право користування місцевою символікою, особливо це стосується виробників сувенірної продукції та тих суб'єктів рекреаційної господарської діяльності, що спроможні надавати і надають якісні рекреаційні послуги на національному та зовнішньому ринках рекреаційних послуг. Цим важелем впливу не слід нехтувати, особливо в межах такої особливої території, якою є Полісся. Комплексний характер надаваних рекреаційних послуг, а також можливість залучення до користування ними широких верств населення з інших областей та держав є дієвим засобом розповсюдження інформації не тільки про рекреаційний продукт регіону, але й іншу продукцію та послуги, які в ньому виробляються. Тим більше, недостатня інформованість населення про рекреаційний потенціал територій та особливості рекреаційних послуг, які надаються, є одним із основних факторів, що обмежують споживання рекреаційного продукту, і є перешкодою для роззосередження осередків локалізації рекреаційної діяльності в широко відомих курортних місцевостях. Дана ситуація дає також підстави до перегляду розмірів ставок податку на

рекламу та введення ряду пілґ для підприємств рекреаційного господарства, особливо в регіонах, де рекреаційна сфера не набула достатнього рівня розвитку. Регіональна символіка здатна виконувати роль своєрідної торгової марки, знаку якості, що сприятиме просуванню регіональної продукції та послуг, тим самим створюючи умови для підвищення інвестиційної привабливості території. І лише після того, як місцева символіка стане справжньою візитною карткою регіону, гарантією якості продукції, що виробляється в його межах, доцільно вимагати плати за її використання.

Зменшення податкового тиску не повинно відбуватись виключно за рахунок зменшення частки відрахувань у місцеві бюджети, оскільки, насамперед, місцеві громади повинні відчувати переваги розвитку на їх територіях рекреаційної діяльності. Підтримка добробуту місцевих громад за рахунок надходжень коштів від розвитку рекреаційної діяльності у місцеві бюджети є однією із ознак сталості функціонування галузі. Перспективними вважається перегляд принципів встановлення податку на прибуток та додану вартість і встановлення економічно обґрунтованих “плаваючих” ставок вказаних податків, диференційованих в залежності від спеціалізації, соціальної значущості, розміру, місця розташування рекреаційних підприємств. Має сенс подальше удосконалення системи оподаткування у напрямку збільшення прозорості та спрощення системи нарахувань і сплати податків; зменшення їх кількості; розширення кількості критеріїв та умов, що дозволяють підприємству перейти на спрощену систему оподаткування тощо.

3.2. Шляхи удосконалення розвитку регіональної системи рекреаційного господарства Полісся

Наявність значного рекреаційного потенціалу на певній території, оптимальне розміщення на ній підприємств рекреаційного господарства, внутрішня та зовнішня збалансованість та пропорційність територіальних рекреаційних систем – необхідна, проте не достатня умова для успішного розвитку організованої рекреаційної діяльності. Для ефективного функціонування рекреаційного господарства необхідно створити таку ситуацію на ринку відповідних послуг, коли саме цей продукт, і саме на цих територіях користувався б попитом у споживачів та був достойною альтернативою продукції та послугам такого роду, що пропонуються суб’єктами рекреаційної господарської діяльності з інших регіонів.

Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити оригінальність та унікальність пропонованих послуг, їх досконалість в організаційному, технічному плані, нові підходи до їх надання, сучасні методи просування рекреаційного продукту на ринку туристичних послуг тощо. Ці процеси вимагатимуть активної фінансово-економічної підтримки з боку державних і підприємницьких (як вітчизняних, так і зарубіжних) структур, які, вкладаючи кошти у розвиток регіонального рекреаційного господарства, теж повинні бути впевненими в конкурентоспроможності рекреаційного продукту регіону, існуванні подальшого стабільного попиту споживачів на такого роду послуги в даному регіоні, і, звичайно, у отриманні майбутніх прибутків від власної інвестиційної діяльності.

Таким чином, оптимізація інноваційної, інвестиційної, маркетингової діяльності є запорукою ефективного функціонування і розвитку регіональної системи рекреаційного господарства Полісся.

Основними напрямками інноваційної діяльності як туристичних, так і взагалі рекреаційних організацій є [30, с.86]:

- впровадження нових видів послуг;
- використання нових рекреаційних ресурсів;
- виявлення та використання нових ринків збуту рекреаційних послуг і товарів рекреаційного призначення;
- використання нових технологій та техніки у виробництві рекреаційного продукту;
- зміна у організації виробництва і споживання традиційних рекреаційних послуг.

Конкретним і цілком реальним напрямом втілення в життя перших трьох напрямків інноваційної діяльності на території Поліського району, а також вирішення інших регіональних проблем є розвиток на його території альтернативних видів туризму та відпочинку.

Хоча дані види туризму не є абсолютною інновацією, для країни, а тим більше для Полісся, вони є новими. Це, насамперед, екотуризм, сільський зелений, агрорекреаційний та промисельний туризм, які з успіхом можуть розвиватись на базі місцевих ресурсів. Екологічні види туризму (особливо це стосується “чистого” екотуризму) не є такими вимогливими до комфортності, як, скажімо, пляжний туризм (але це не означає абсолютного її ігнорування), а значить, їх організація потребуватиме менше коштів.

Поліські господарі мають непогані шанси збільшити свої прибутки завдяки прийому та обслуговуванню у власних садибах міських жителів, що

приїжджають на відпочинок у сільську місцевість на короткий (вихідні) або більш тривалий період (свята, відпустки, канікули). По-перше, завдяки майже не існуючій конкуренції, по-друге, чудовим природним ландшафтам та давнім сільськогосподарським традиціям, що склались в регіоні, по-третє, відсутністю необхідності великих капіталовкладень у започаткування цього бізнесу. Використовуючи наявні можливості, вони можуть перетворити свої оселі та інші господарські будівлі на будиночки для прийому гостей, які воліють відпочивати на селі, та пропонувати відвідувачам затишну, гостинну атмосферу, свіже повітря та пізнавальні інтерактивні екскурсії, що дають городянам можливість побачити, звідки і як дістається їжа до столу та прийняти участь у цьому процесі: подоїти корову, зібрати овочі, поскирдувати сіно, назбирати ягід, покататись верхи на конях, порибалити тощо. Для розвитку екотуризму на Поліссі є усі необхідні передумови: наявність об'єктів природно-заповідного фонду, строкатість ландшафтів регіону, багатий видовий склад флори та фауни, наявність унікальних архітектурних, археологічних та культурних пам'яток, оригінальні народні промисли, наявність районів давнього сільськогосподарського освоєння з усталеними землеробськими звичаями, наявність об'єктів готового житлового фонду у вигляді покинутих помешкань у так званих “неперспективних” селах тощо. На Поліссі вже є приклади, коли наданням цих видів послуг займаються сільські підприємці: на сайті спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні розміщено адреси господарств, що надають такого роду послуги у Волинській області – 22, у Житомирській – 1, у Рівненській – 7, у Чернігівській – 2 [75].

Ще одним видом рекреаційної діяльності, організація якого можлива на Поліссі, є релігійний туризм, що має на меті відвідування релігійних святинь (храмів, монастирів, святилищ) та місць, пов'язаних з діяльністю релігійних діячів. І може бути як паломництвом, частиною духовного життя віруючих людей, так і подорожжю світських осіб з метою ознайомлення із релігійними спорудами як частиною історичного спадку території.

Окрім розвитку альтернативних видів туризму на Поліссі пропонується декілька ідей щодо надання нових рекреаційних послуг в регіоні:

- розвиток сімейного відпочинку за системою “таймшер” (Шацькі озера, береги річок Горинь, Случ, Тетерів, Десна, Снов, Сейм, лісових озер);
- організація санаторно-курортного відпочинку для вагітних жінок із забезпеченням кваліфікованого медичного нагляду, збалансованого харчування, лікувальної фізкультури і т.ін. (екологічно чисті території Полісся);

- організація молодіжних таборів (на екологічно чистих територіях) і таборів сімейного відпочинку (приміські рекреаційні смуги);
- розвиток рекреаційної інфраструктури вздовж транспортних коридорів, що проходять територією Полісся (№3 – *Берлін – Дрезден – Львів – Київ*, який проходить через Рівне та Житомир; №9 – *Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Одеса – Димитровград – Александруполіс*, який проходить по території Чернігівської області; а також коридор *Балтійське море – Чорне море*, який перетинає територію Волинської і Рівненської областей);
- відкриття кафе при літературно-меморіальних, історико-етнографічних та краєзнавчих музеях із використанням їх тематичного напрямку, особливостей місцевої кухні і т.п.;
- організація театралізованих дійств, що відображають давні події або обряди та звичаї, у палацово-паркових комплексах і музеях;
- розвиток екстремального туризму, що, в принципі вже відбувається у зоні відчуження.

Ці та інші ідеї базуються на використанні різноманітних рекреаційних ресурсів, залученні у процес виробництва рекреаційних послуг парарекреаційних¹ ресурсів, пошуку нових груп потенційних споживачів, а відтак, розширенні ринку збуту рекреаційних послуг і товарів рекреаційного призначення.

Використання новітніх технологій та техніки у виробничому процесі розкриває перед виробниками рекреаційних послуг нові можливості щодо удосконалення якості рекреаційного продукту, заощадження часу, необхідного на його створення, скорочення виробничої собівартості і т. ін. За специфікою і галуззю застосування їх можна розділити на:

- інформаційні (використання спеціальних програмних комплексів, що полегшують роботу з клієнтами та партнерами (Voyage Office Pro), послуг рекламно-інформаційного центру “Українські туристичні інформаційні технології”, мережі Інтернет, створення в ній туристичних web-сайтів);
- виробничі (використання сучасної діагностичної та лікувальної апаратури у санаторно-курортній справі, новітнього обладнання у закладах розміщення, харчування, фізкультурно-оздоровчих центрах, модернізованих засобів пересування тощо).

---

¹ Примітка. Парарекреаційні ресурси – об’єкти, явища природного й антропогенного походження, що характеризуються певною активністю й пізнавальною цінністю, але в силу свого прояву й існування фактично не залучаються до рекреаційного використання [9, с.395].

Ефективною формою міжнародного співробітництва з обміну інноваційними ідеями та технологіями є організація та проведення міжнародних туристичних ярмарок, салонів, виставок. Україна є їх активною учасницею. Лише за I півріччя 2004 року на участь та організацію подібних заходів із державного бюджету в рамках програми “Фінансова підтримка розвитку туризму в Україні” було виділено 322,1 млн. грн. [79]. На 2007 р. Державною туристичною адміністрацією запланована участь у 12 туристичних міжнародних виставках.

Вищевказані заходи сприяють не тільки впровадженню інновацій, але й розповсюдженню серед потенційних туристів та інвесторів інформації про туристичні можливості України. Це досить суттєвий аспект, оскільки саме брак інформації про вітчизняний ринок рекреаційних послуг багатьма дослідниками галузі вважається фактором, що обмежує збільшення туристичних та інвестиційних потоків [21, с.36; 14, с.147]. Державною Програмою розвитку туризму в Україні на 2002–2010 рр. передбачено ряд заходів по удосконаленню рекламно-інформаційної діяльності у туристичній галузі. У I півріччі 2004 року на їх реалізацію з державного бюджету було виділено 1254,3 млн.грн. [79]. У зв’язку із необхідністю покращення інформаційного забезпечення пропонується створити єдину державну туристично-інформаційну базу даних, де б можна було отримати вичерпну інформацію про рекреаційні ресурси, можливості регіонів України щодо задоволення рекреаційних потреб і т.ін. На увагу заслуговує досвід Волинського обласного туристично-інформаційного центру, яким було забезпечено створення web-сайту з інформацією про регіон (географія та клімат, економіка та населення, історія), про окремі адміністративні райони з переліком та фотографіями об’єктів туризму, турфірми, екскурсійні маршрути, бази розміщення, розклад руху транспорту [80]. Подібні сайти створено також інформаційно-туристичними центрами Рівненщини та Чернігівщини [81, 82].

Необхідність інтенсифікації інвестиційного процесу в рекреаційній сфері зумовлюється наступними потребами:

- розбудови рекреаційної інфраструктури, яка характеризується значною зношеністю основних фондів, невідповідністю їх світовим стандартам;
- розвитку соціального туризму;
- підвищення рівня науково-технічного та кадрового забезпечення галузі;
- охорони і відновлення культурно-історичної спадщини та природно-рекреаційних ресурсів;
- залучення нових територій у рекреаційну діяльність.

Важливою умовою залучення інвестиційних коштів у галузь є розробка відповідних матеріалів і документів, що характеризували б інвестиційну привабливість тих чи інших рекреаційних територій чи об'єктів, а також створення кадастру рекреаційних ресурсів та об'єктів рекреаційного господарства. На необхідності останнього наполягають як вітчизняні дослідники, так і вчені тих країн, для котрих проблема активізації рекреаційної господарської діяльності є актуальною [14, с.147].

Вкладаючи кошти в індустрію відпочинку або пропонуючи рекреаційні послуги на внутрішньому та зовнішньому ринках, як інвестор, так і рекреатор розраховують на отримання певного прибутку від своєї діяльності, а тому повинні бути впевненими, що потенційні споживачі оберуть саме даний вид рекреаційної послуги і саме в цьому регіоні. Для реалізації цього завдання кожен споживач повинен бути переконаний, що рекреаційні послуги, що пропонуються тут, є не просто товаром, виставленим на продаж, а, якщо і не єдиним, то найкращим засобом вирішення його проблем і задоволення його унікальних потреб.

Задоволення потреб споживачів – проблема комплексна, що вимагає застосування різних маркетингових засобів (проведення певної товарної, цінової, комунікаційної та розподільчої політики, роботи по просуванню послуг тощо). Проте, першою і основною метою як рекреаторів, так і інвесторів, задля якої вони розпочинають свою діяльність, є отримання прибутку. А орієнтація на споживача є оптимальним напрямком реалізації цієї мети. Тому перед тим, як розпочати свою діяльність на ринку рекреаційних послуг, необхідно провести ряд маркетингових досліджень, спрямованих на вивчення його кон'юнктури для прийняття виважених стратегічних і тактичних рішень.

Як було зазначено вище, територія Полісся придатна в основному для розвитку короткотривалого та середньотривалого відпочинку, а також немасових альтернативних видів туризму, тому вибір стратегії недиференційованого покриття ринку, розрахованої на масового споживача, у даному випадку виправданий лише у ресторанному та готельному бізнесі. Стратегія диференційованого покриття ринку також не є вдалою для більшості сегментів внутрішнього ринку з причини низької платоспроможності основної маси споживачів (чим більше персоніфікована послуга, тим вона дорожча). Найбільш вдалою маркетинговою стратегією підприємств туристичного та санаторно-курортного секторів на Поліссі є концентроване покриття ринку, коли зусилля зосереджуються на одному чи декількох сегментах ринку і за рахунок набуття досвіду роботи і авторитету в даному секторі, а також

удосконалення самих послуг та способів їх надання, займають сильні позиції на ринку, хоча існують певні загрози їх втратити (поява сильнішого конкурента, втрата популярності даного виду відпочинку), які можуть бути усунуті застосуванням різних інструментів маркетингу.

В умовах відсутнього або негативного попиту на рекреаційні послуги в регіоні як з боку самих полісян, так і споживачів з інших регіонів та країн, на Поліссі доцільно застосовувати наступні інструменти конверсійного та стимулюючого маркетингу:

- адаптація набору послуг до місцевих умов;
- удосконалення сервісу;
- зниження ціни;
- збільшення ефективності просування;
- порівняння з аналогічними послугами ведучих фірм тощо.

Так як рекреаційна сфера значною мірою зазнає впливу сезонності, стабілізувати попит можна за рахунок використання інструментів синхромаркетингу: сезонних знижок, додаткових пропозицій у міжсезоння і т.д.

3.3. Гармонізація розвитку рекреаційного господарства в природному середовищі

Більшість видів рекреаційної діяльності відбувається в природному середовищі і супроводжується взаємодією її суб'єктів з довкіллям. Традиційною точкою зору на особливості функціонування рекреаційного господарства є думка щодо його м'якого впливу на навколишнє природне середовище. Проте, із розвитком масового пляжного туризму, а також стихійного відпочинку у приміській смузі великих міст, лісових масивах вздовж магістральних доріг впевненість у цьому змінилася занепокоєнням щодо впливу наслідків рекреаційної діяльності на довкілля.

У наукових колах вперше це питання було порушено у 1975 р. швейцарцем Й.Криппендорфом в книзі "Пожирачі ландшафту". Приблизно з того часу проблеми взаємодії сфери відпочинку та природи почали турбувати і вітчизняних науковців. Так, в Україні питаннями раціонального рекреаційного природокористування займаються Т.Алейнікова, С.Генсирук, М.Грисюк, А.Кузьменко, А.Сабадаш, О.Слепокуров та інші.

Таким чином, сутність взаємодії суб'єктів рекреаційної діяльності з довкіллям неоднозначна і на сучасному етапі полягає, в основному, у позитивному впливі природи на відпочиваючих, отриманні прибутків

рекреаторами, чия діяльність базується на використанні природних рекреаційних ресурсів або протікає в межах природного середовища, а також негативному впливі на довкілля з боку суб'єктів рекреаційної діяльності. Тобто, результат такої взаємодії між рекреантами, рекреаторами та навколишнім природним середовищем на сучасному етапі можна описати наступним виразом: *загальний ефект від рекреаційної діяльності = соціальний ефект + економічний ефект – екологічний ефект*. Причому, чим гіршими будуть екологічні наслідки, тим меншим буде не лише загальний, але й соціальний та економічний ефект від рекреаційної діяльності.

Вищенаведена ситуація не відповідає принципам сталості, оскільки ставить під загрозу не лише довкілля, але й майбутнє повноцінне використання його в рекреаційних цілях. Таким чином, стає зрозумілою актуальність проблеми екологізації рекреаційного господарства. Під останньою розуміються дії суб'єктів рекреаційної діяльності, спрямовані на встановлення екологічної рівноваги в системі “суб'єкти рекреаційної діяльності – об'єкти рекреаційного господарства – навколишнє природне середовище”.

Відносини між членами вищенаведеної тріади складаються з приводу рекреаційного природокористування і розвиваються під впливом об'єктивно існуючих протиріч (між обмеженістю природних рекреаційних ресурсів та зростанням рекреаційних потреб, між зростаючими масштабами рекреаційної діяльності та формами його організації, системою управління, між вимогами до якості навколишнього середовища і його сучасним станом тощо), зняття або загострення яких залежить від подальшого напрямку діяльності суб'єктів рекреаційного господарства.

Мінімізувати негативний вплив рекреаційного господарства та відпочиваючих на природне середовище і його компоненти дозволить проведення в країні та регіоні заходів у наступних напрямках.

- **Наука:** розробка стратегії сталого розвитку рекреаційних територій; проведення комплексних (екологічних, географічних, біологічних, економічних, соціологічних) наукових досліджень територій щодо можливостей і наслідків розвитку на них рекреаційної діяльності: вивчення особливостей територій щодо резервування рекреаційних ділянок, дослідження їх екологічної стійкості до впливу зовнішніх чинників, можливостей розвитку на них окремих видів рекреаційної діяльності, визначення її масштабів, розробка економічного механізму використання частки доходів від розвитку рекреаційної діяльності для охорони навколишнього середовища.

- **Освіта, виховання та агітація:** екологічна освіта суб'єктів рекреаційної діяльності; пропаганда здорового способу життя у екологічно чистому середовищі; виховання почуття особистої відповідальності за стан довкілля, культури поведінки в природі.
- **Техніка і технології:** розробка та використання безпечних в екологічному відношенні технологій виробництва рекреаційних послуг, утилізації відходів; удосконалення технологій природоохоронної та природовідновлювальної діяльності на рекреаційних територіях; використання на територіях відпочинку екологічно безпечних видів транспорту.
- **Організація і управління:** моніторинг санітарного стану рекреаційних територій, обладнання та благоустрій рекреаційних територій; організація видалення та утилізації сміття; введення штрафних санкцій щодо порушників встановлених санітарно-екологічних норм організації та проведення рекреаційної діяльності, координація раціонального розміщення об'єктів рекреаційного господарства.

Важливим напрямком послаблення тиску на навколишнє середовище, що спричиняється господарською, і у тому числі рекреаційною, діяльністю людини є удосконалення територіальної організації господарства. Шляхами його по відношенню до рекреаційної діяльності можуть бути наступні:

- взаємоузгоджене збалансоване розміщення об'єктів, що займаються безконфліктними (тими, що не виключають або не утруднюють розвиток одна одної) видами господарської діяльності;
- розсосередження осередків рекреаційної діяльності шляхом розширення ареалів рекреаційної діяльності; залучення нових видів рекреаційних ресурсів; удосконалення наявного рекреаційного середовища; функціонального зонування рекреаційних територій тощо.

Україна приділяє значну увагу залученню якомога більшої кількості туристів до користування туристичними послугами, які вона надає, причому, на визначених територіях (узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпати) – тобто розвитку традиційного масового туризму. Але, як переконливо свідчить світовий досвід та ситуація на ринку туристичних послуг, екологічний туризм – більш вдала стратегія розвитку, оскільки розкриває нові можливості щодо залучення різноманітних категорій споживачів рекреаційних послуг, “індивідуалізації” надаваних послуг, зменшення рекреаційного навантаження на території масового рекреаційного освоєння шляхом більш рівномірного територіального розподілу відпочиваючих, підвищення ефективності відпочинку, залучення до використання нових рекреаційних ресурсів та більш

ефективного використання вже освоєних. На користь екологічного туризму говорить і те, що, як зазначалось вище, його засади не суперечать засадам сталого розвитку, на шлях якого ступає все більша кількість країн світу, в т.ч. і Україна.

В розвитку екотуризму зацікавлені не лише окремі країни, але й уся світова спільнота: Міжнародне товариство охорони природи (IUCN), Всесвітня туристична організація (ВТО), Організація Об'єднаних Націй (ООН). 2002 р. був оголошений ООН Міжнародним роком екотуризму. Організуються наукові відділи, розробляються програми, створюються проекти, проводяться конференції з екотуризму. Лише в США налічується більш ніж 2 десятки журналів, консультаційних пунктів, фірм і університетських програм, що спеціалізуються на екологічному туризмі [74].

В Україні також реалізуються різноманітні програми щодо розвитку екологічних видів туризму, серед яких пілотна Програма розвитку сільського зеленого туризму, яка реалізується Фондом “Євразія” в рамках програмного напрямку “Розвиток приватного підприємництва”, та Проект розвитку агробізнесу в Україні (куратор – Міжнародна Фінансова Корпорація), в рамках якого відбувається розвиток агротуризму [76].

Слід зауважити, що на даний час усі види екологічного туризму, котрі ще не отримали належного розвитку в межах держави, можна віднести до екологічних лише в силу їх дрібномасштабності. Для того, щоб вони у повній мірі відповідали цьому статусу, дуже важливою є правильна їх організація, що базується на наступних принципах:

- мінімального впливу на довкілля;
- екологічної свідомості і відповідальності як рекреаторів, так і рекреантів;
- гармонійного поєднання природного середовища та рекреаційної інфраструктури;
- науково-пізнавального освоєння рекреантами природного різноманіття рекреаційних територій;
- економічної ефективності і стійкого розвитку тих районів, де проходять тури.

Лише за умови урахування вищевказаних засад можна бути впевненим у подальшому сталому розвитку цих видів рекреаційної діяльності. Зазначимо, що традиційні масові види відпочинку також можуть і повинні бути в майбутньому віднесені до категорії екологічних за умови організації та функціонування їх із врахуванням перерахованих принципів.

Організація екологічних видів туризму і, особливо, екотуризму базується також на відвідуванні неторканих природних територій.

Українська природа є досить зміненою діяльністю людини. Для збереження типових для даної зони ландшафтів, а також для охорони і відновлення унікальних природних комплексів та їх компонентів держава створює природно-заповідний фонд. Заповідна справа на Україні має більш як сторічні традиції, а її об'єкти є дієвим чинником приваблення туристів, що прагнуть змістовного відпочинку в умовах незайманої природи.

В Україні існує 4 біосферні заповідники загальною площею 243,7 тис. га, що становить 0,4% території держави, 16 природних заповідників, площа яких становить 0,3% від загальнодержавної та 29 національних парків (1,7%). Для порівняння: національні парки Італії становлять 0,62% території країни, США – 1,01%, Франції – 8,5% [19]. Згідно даних Мінекономіки України, за рахунок створення нових об'єктів природно-заповідного фонду в майбутньому планується довести ці показники відповідно до 0,5; 0,4 та 3,7%. Таким чином, умови для організації екологічних видів туризму з роками поліпшуватимуться. В перспективі також створення міжнародних біосферних резерватів, національних та регіональних ландшафтних парків, які захищатимуть природні об'єкти, що мають цінність не лише для нашої держави. Цей крок буде ефективним не лише у справі охорони унікальних ландшафтів, поширених на території двох або більше держав, але й створить умови для збільшення рекреаційної принадності цих регіонів.

Проте, навіть при дотриманні всіх норм і правил організації екотуризму на територіях об'єктів природно-заповідного фонду туроператори можуть зіткнутися з рядом проблем:

- регулювання кількості рекреантів, охочих відвідати природні території;
- правові проблеми організації рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду;
- деградація природи внаслідок рекреаційної діяльності тощо.

Основною базою для здійснення екотуристичної діяльності є об'єкти природно-заповідного фонду, в яких господарська діяльність (у т.ч. і туристична) обмежена або й заборонена. Але саме ці території викликають цікавість людей. Отже, жорсткий режим заповідання зменшує кількість подорожуючих, а значить, і доходи від туризму, які могли б піти в тому числі і на розвиток заповідної справи. З іншого боку, заповідники, як правило, – крихкі в екологічному відношенні території, і збільшення кількості відвідувачів хоч і збільшить доходи, проте, ненадовго, поскільки основному ресурсу даного виду

туризму – природі – буде завдано шкоди, іноді непоправної. У випадку екотуризму туроператорам варто було б керуватися екологічними міркуваннями.

Екотуризм – вид туристичної діяльності, який може існувати в чистому вигляді (туристи відмовляються від зручностей цивілізованого світу, надаючи перевагу спілкуванню з природою сам на сам) та в пом'якшеному варіанті (екотуризм може бути частиною програми відпочинку або самоціллю, але при цьому туристи воліють орієнтуватись на комфортні умови). Звичайно, перша група туристів буде більш малочисельною і справлятиме менший вплив на навколишнє середовище, ніж друга. Організація “чистого” екотуризму вимагає незрівнянно менше коштів, ніж організація його “м'якої” версії. Але це зовсім не означає, що вона повинна обмежуватись стягненням з подорожуючих плати за перебування в межах заповідника та користування природними ресурсами. Екотуризм в обох його варіантах повинен бути організованим, а організація його – продуманою. Бо з досвіду добре відомо, до чого призводять неорганізовані відвідини природи (особливо це стосується приміських зелених зон та привабливих в рекреаційному плані ділянок лісових масивів поблизу водойм, вздовж автомобільних та залізничних магістралей).

Для запобігання негативному впливові екотуризму на природу необхідно облаштовувати траси туристичних маршрутів на територіях з дозволеною рекреаційною діяльністю спеціальними місцями, пристосованими для стоянки, готування їжі, прання, обладнаними урнами для сміття, санвузлами тощо, як це робиться в національних парках Сполучених Штатів. По ділянках, в яких рекреаційна діяльність обмежена, прокласти спеціальні екологічні стежини, які б дозволяли побачити найцікавіші об'єкти природи, але не втручатись в їх життя. Вкрай необхідно в наших умовах низької екологічної культури, сформованої за часів техноцентричного суспільства, а пізніше – за часів загального хаосу в країні, де природнича освіта довгий час базувалась на принципах верховенства людини над природою, проводити екологічно-просвітницьку роботу серед туристів. Виховувати рекреантів треба не лише за допомогою традиційних плакатів на території природних об'єктів, а більш дієвими засобами: інструктажами перед виходом в природу, поліграфічною продукцією (брошури, книжки про життя тварин, рослин), зрештою, системою штрафів, передбачених за недозволену діяльність в природному середовищі, та контролем за поведінкою туристів в природі. Слід взяти на озброєння позитивний досвід ековиховання американських організаторів екотуризму: в національних парках США, на базі яких організовується цей вид туристичної

діяльності, традиційними стали щовечірні вогнища, біля яких збираються туристи та працівники парку. Останні в популярній формі розповідають слухачам про життя тварин та рослин парку і багато чого іншого, пов'язаного з природою [15, с. 29].

Виховна роль екотуризму посилиться, якщо використовувати елементи не лише природного, але й соціоекотуризму, який дозволяє оцінити місце людини в природі, усвідомити, що людина повинна бути частиною природи та підкорятись її законам. Такій оцінці допоможе не лише відвідування несприятливих в екологічному відношенні об'єктів, але й перебування туристів у невеликих хуторах та селах, де споконвіку підтримується екологічна рівновага між природним середовищем та місцевим населенням.

І все ж таки, якими б освіченими в екологічному плані не були туристи, абсолютно уникнути негативного впливу на природу не вдасться (додаток Д), тому значна частина коштів, що надходить від відвідувань заповідних територій екотуристами, повинна йти на охорону природи та усунення наслідків діяльності туристів.

Виникає питання про економічну доцільність використання об'єктів природного заповідного фонду в рекреаційних цілях. Чи варто приваблювати до них туристів, щоб потім витратити значні кошти на відновлення природи? Відповідь однозначна: варто. Річ у тому, що заповідники є не лише збереженою від антропогенного впливу ділянкою. Заповідна природа – це справжня скарбниця, розумне залучення до якої не виснажить, а навпаки, примножить кількість заповідників, дозволить людині екологічно не обізнаній переглянути свої погляди і переконання. Говорячи про значення заповідних територій, передусім, для суспільства, варто, насамперед, згадати про їх виховну роль. Куточки незайманої природи сприяють не лише естетичному, але й етичному, екологічному вихованню громадян, викликають почуття гордості за рідний край, дають змогу відчувати себе єдиним цілим з ним, виконують освітню функцію, спонукають внести свій вклад у збереження та охорону природи. Окрім виховної, заповідники мають наукову, історичну, лікувальну, рекреаційну, господарську цінності. Кількість заповідних територій говорить якщо не про міць держави, то про її мудрість. І це далеко не весь перелік функцій, які може виконувати природа, а організований екологічний туризм, розумно спланований туроператорами у співробітництві з працівниками заповідників, є найкращим способом реалізації цих цінностей. Однак, як би продумано не були сплановані маршрути, шкода від таких відвідувань буде

відчуватися. Тому цілком правомірною є сучасна практика з обмеження або заборонення доступу в окремі райони заповідників.

Взагалі, що стосується можливості існування туристичної діяльності в межах територій та класифікації природних заповідних територій, між Україною та країнами Західної Європи і США, що вже накопичили значний досвід у справі організації екотуризму на даних територіях, існують розбіжності. Звернімося до класичних визначень природоохоронних територій:

1. Заповідник – територія (акваторія), виділена з метою збереження ... типових або унікальних природних комплексів, ... вивчення природного ходу процесів і явищ, що відбуваються в них, та розробки наукових основ охорони природи. Ділянки землі, її надр і водних просторів з усіма природними об'єктами у межах заповідника вилучаються з господарської експлуатації і передаються йому у безстрокове користування [11].

2. Біосферний заповідник – екологічно репрезентативна територія, виділена з метою збереження різноманітності природно-територіальних комплексів..., проведення наукових досліджень, моніторингу навколишнього середовища, природоохоронної освіти й підготовки кадрів. Біосферні заповідники ... створюються на базі заповідників чи природних національних парків, що формують їхнє заповідне ядро... Навколо створюються буферні зони, завданням яких є збереження ядер від негативної дії навколишніх територій, що зазнали певного антропогенного впливу. Буферна зона відповідає охоронній зоні заповідника, ... яку не вилучають у земле- чи водокористувача,...[котрі – Авт.] зобов'язані дотримувати встановленого для них режиму..., за буферною лежить перехідна зона, до якої включають території з традиційною для регіону господарською діяльністю, що дає змогу вивчати зміни природних процесів під дією антропогенних факторів” [11].

3. Національний природний парк – територія, виділена з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів,... а також використання їх у рекреаційних, освітніх, наукових та інших цілях. Природні національні парки поділяють на кілька зон: території заповідного режиму..., у межах яких заборонено проводити будь-яку ... господарську діяльність; території, де регулюється рекреаційне використання; території ..., на яких розташовують стаціонарні рекреаційні об'єкти для тривалого відпочинку, території інших землекористувачів, ...[діяльність яких – Авт.] не суперечить завданням природного національного парку [11].

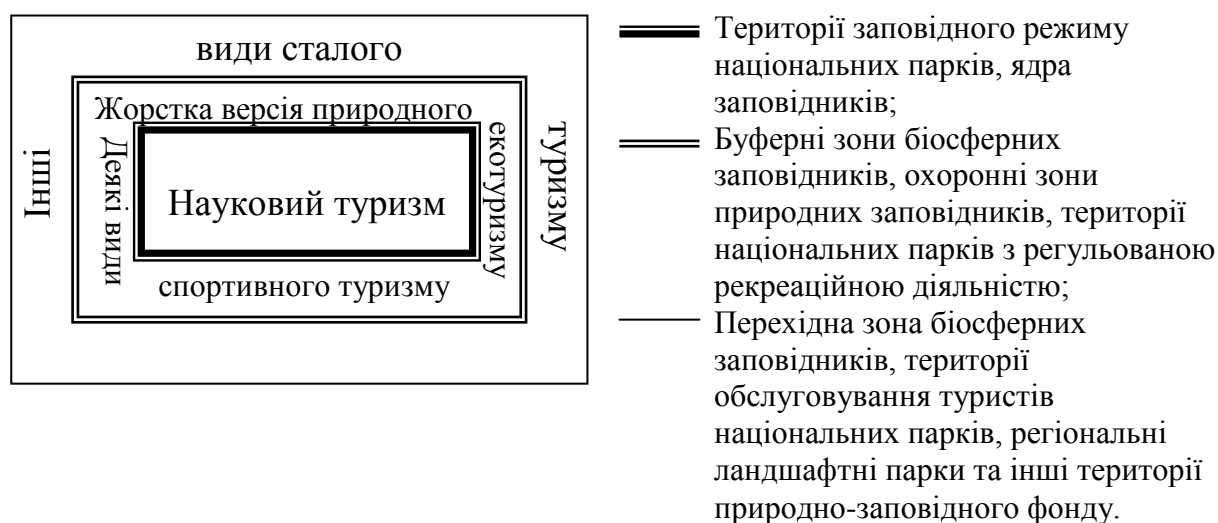
4. Регіональний ландшафтний парк – природоохоронна рекреаційна установа, що утворюється з метою збереження у природному стані типових або

унікальних природних комплексів та об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення. [11].

Таким чином, американські національні парки, що спеціалізуються на рекреаційній діяльності, швидше відповідають українським ландшафтним паркам. В українських національних парках рекреаційна діяльність носить обмежений і підпорядкований характер.

Виходячи із характеристик об'єктів національного природного заповідного фонду, можна визначити якісний та кількісний ступінь їхнього рекреаційного використання¹. На територіях заповідного режиму заборонена будь-яка рекреаційна діяльність. В буферних зонах біосферних заповідників, охоронних зонах заповідників та територіях національних парків з регульованою рекреаційною діяльністю можливий обмежений, суворо дозований розвиток науково-природничого, жорсткої версії природного екотуризму, деяких видів спортивно-оздоровчого туризму (у формі радіальних виходів у вказані зони): пішохідного, лижного, кінного (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Види туристичної діяльності в різних зонах природно-заповідного фонду.

У перехідній зоні біосферних заповідників можливий розвиток м'якої версії природного екотуризму, сільського (зеленого), наукового, агрорекреаційного, промисельного та спортивно-оздоровчого туризму, а також

¹ Примітка. При плануванні видів туристичної діяльності в різних зонах об'єктів природно-заповідного фонду в т.ч. враховувались дані Слепокурова А.С. [123] про вплив різних видів туризму на навколишнє середовище (додаток Д).

інших видів рекреаційної діяльності (санаторно-курортного лікування та відпочинку).

Таким чином, з'ясовано, що успішне існування як екологічних видів туризму, так і діяльності по охороні навколишнього середовища, в т.ч. і заповідної справи, взаємопов'язане. Як туризм може здійснювати негативний вплив на природу і робити значний внесок в її охорону, так і навколишнє середовище (точніше, його стан) може впливати на успішний розвиток туризму.

З огляду на вищесказане, для успішного розвитку екотуризму на природних (в т.ч. заповідних) територіях треба вирішити наступні питання:

- оформити в законодавчому і нормативно-правовому плані здійснювану в межах об'єктів природно-заповідного фонду екотуристичну діяльність;
- розробити економічний механізм надання платних рекреаційних послуг, установити нормативи плати, створити відповідні підрозділи установ природного заповідного фонду України;
- провести облік наявних рекреаційних ресурсів на природних територіях та розглянути можливості їх туристичного використання;
- визначити надійні способи розрахунку допустимих навантажень на природно-рекреаційні території;
- в межах об'єктів природно-заповідного фонду розробити комплекс різноманітних тематичних маршрутів та екологічних стежин;
- в лісництвах та на заповідних територіях провести заходи щодо пристосування цих ділянок до туризму та відпочинку;
- ввести в штат лісництв, на територіях яких доцільна організація рекреаційної діяльності, ландшафтознавців, робітників, які б займалися влаштуванням та обладнанням рекреаційних ділянок, прибиральників сміття;
- розробити ряд різноманітних та ефективних засобів пропаганди охорони природи, екологічної освіти рекреантів та контролю за їх поведінкою в природі;
- закладам, обслуговуючим туристів (притулки, готелі, кемпінги, бази), застосовувати екологічно безпечні технології функціонування комунальних систем;
- удосконалювати системи видалення та переробки сміття;
- організувати наукове дослідження економічних, географічних, соціальних та екологічних аспектів розвитку екологічного туризму, а також професійну освіту працівників галузі.

Щодо реалізації останнього напрямку, то доцільним є налагодження контактів та співпраця з Міжнародною спілкою екотуризму (The International Ecotourism Society). Організація з 1991 року займається розробкою та

впровадженням освітніх та тренувальних програм з екологічного та сталого туризму, розгортаючи свою діяльність у багатьох країнах. Серед курсів, розроблених останнього часу, екотуристичне планування та менеджмент, екотуризм для місцевих громад та збереження екологічного різноманіття, державне планування екотуризму, системи управління навколишнім середовищем для поліпшення функціонування сталого туризму тощо. Курси пропонують підходи, технології та концепції, адаптовані до швидких змін у сфері сталого туризму і розраховані на широку аудиторію слухачів, що прагнуть підвищити свій професійний рівень: від туроператорів та державних службовців до архітекторів, будівельників та менеджерів національних парків та зон відпочинку [75].

На сучасному етапі у Поліському регіоні (за виключенням кількох ареалів) рекреаційна діяльність, а значить, і її вплив на навколишнє природне середовище не набули більш-менш значних масштабів. Проте, ці питання не втрачають своєї актуальності для регіону. Проблема зменшення тиску на довкілля стосується як сучасного стану рекреаційного господарства, а саме, відповідності техніко-екологічних характеристик його функціонування сучасним вимогам, рівня організації рекреаційної діяльності, так і подальших перспектив його розвитку.

Основне місце у структурі природних рекреаційних ресурсів Полісся займають ліси, отже, саме на них припадають найбільші рекреаційні навантаження. Окрім того, ліси активно використовуються іншими суб'єктами господарювання. До того ж в умовах економічної кризи для багатьох з поліс'ян ліс та його багатства є однією із головних статей поповнення власних статків. Причому, заготівля деревини, деяких видів грибів та ягід є досить прибутковою справою, що вже почала привертати увагу малого і середнього бізнесу. Результатом цього є підчас неконтрольована посилена нераціональна експлуатація найбільш цінних ділянок лісових масивів, що може призвести не тільки до втрати рекреаційного потенціалу даних територій, але й спричинити незворотні зміни в природному середовищі. Руйнування берегів річок та ґрунтового покриву, розмив корінних берегів та заплав, замулення водойм, виснаження трав'яного покриву, збіднення видового складу флори та фауни – далеко не повний перелік наслідків такої діяльності. Таким чином, розробку, організацію та здійснення природоохоронних заходів необхідно здійснювати об'єднаними зусиллями вчених, органів державної влади, підприємств лісового господарства, правоохоронних органів та суб'єктів різних видів господарської діяльності, для яких ліс є основним ресурсом.

Для регіону є актуальною розробка наукових основ та провадження на їх основі раціонального рекреаційного лісокористування. Вирішенню цих проблем присвячені праці українських вчених С.Генсірука, М.Грисюка, С.Дорогунцова, Я.Коваля, І.Родічкіна та інших.

На думку переважної більшості вчених основними напрямками раціонального рекреаційного лісокористування є наступні:

- періодичне проведення робіт з реконструкції та лісовідновлення на лісових ділянках рекреаційного призначення;
- створення біологічно стійких лісонасаджень та мальовничих ландшафтів у місцях масового відпочинку, культивування лікарських трав;
- благоустрій лісових територій: передбачення місць для наметів, вогнищ, автотранспорту, підтримка в належному стані лісових доріг і стежин;
- нормування рекреаційних навантажень на території;
- тимчасове обмеження доступу відпочиваючих до окремих рекреаційних ділянок лісових масивів, чергування експлуатації таких територій тощо.

При цьому зрозуміло, що екологізація рекреаційного господарства – лише ланка у низці заходів, що мають бути проведені у всьому господарському комплексі країни з приводу пом'якшення дії наслідків його функціонування на природу. Оскільки лише комплексний підхід до проблеми (екологізація промисловості, сільського господарства, транспорту) може забезпечити покращення середовища помешкання і, у тому числі, відпочинку людини.

3.4 Концептуальні засади перспективного розвитку рекреаційного господарства Полісся

Ще наприкінці 80-х років ХХ сторіччя вчені відмічали проблеми, притаманні розвитку рекреаційного господарства як СРСР, так і України: зростання негативних тенденцій у рекреаційному ресурсокористуванні, конкуренція за ресурси між рекреаційною та іншими галузями народного господарства, негативні екологічні та економічні аспекти розвитку і функціонування рекреаційного господарства, конфліктність відносин між різними видами рекреаційної діяльності, недосконалість управлінської структури тощо [57, с.49]. З часом ці проблеми не вирішились, а деякі навіть загострились. Це, насамперед, стосується рекреаційного ресурсокористування, конкуренції з приводу використання ресурсів в середині самої галузі, а також між нею та іншими сферами національної економіки.

Сучасний розвиток рекреаційного господарства регіону ускладнюється також відсутністю чітких і стабільних механізмів економічного регулювання господарських відносин, економічних важелів і стимулів розвитку, низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури загального призначення, дефіцитом інформаційного та рекламного забезпечення; нестачею висококваліфікованих кадрів для рекреаційної сфери, загрозливою радіаційно-екологічною ситуацією, що склалась в деяких районах регіону, відсутністю у місцевого населення навичок підприємницької діяльності в рекреаційній галузі тощо. Все це потребує визначення загальних напрямків розвитку рекреаційної галузі регіону, розробки та реалізації системи заходів, спрямованих на покращення ситуації в ній.

Головною метою розвитку рекреаційного господарства на Поліссі є формування екологічно і соціально орієнтованої збалансованої регіональної рекреаційної системи, здатної задовольняти специфічні потреби рекреантів у коротко- та середньотривалих видах відпочинку на високому рівні, а також приносити регіону економічні, комерційні, соціальні та екологічні вигоди.

Досягнення цієї мети повинно будуватись на наступних принципах:

- екологічності, що полягає у гармонізації відносин між людиною та природою, відповідальності за стан довкілля перед прийдешніми поколіннями з боку сучасного суспільства та кожного його члена зокрема, екологізації рекреаційного господарства;
- невід'ємності рекреаційної діяльності і охорони та захисту тих ресурсів, що використовуються в її процесі;
- наукової обґрунтованості проведення тих чи інших видів рекреаційної діяльності на певних територіях;
- відповідальності, що полягає у повному усвідомленні органами місцевої влади та організаторами рекреаційної діяльності усіх загроз та негативних впливів на економічне, комерційне, соціальне та природне середовище, які супроводжують розвиток рекреаційного господарства, та запобігання небажаним наслідкам шляхом раціональної організації регіональних рекреаційних систем;
- пріоритетності збереження екологічної рівноваги перед отриманням комерційного зиску;
- паритетності та пропорційності фінансування рекреаційної галузі;
- інноваційності, котра полягає у розробці та застосуванні новітніх механізмів урівноваження рекреаційних потреб з оптимальним рівнем рекреаційних навантажень на довкілля, що не порушуватиме природню рівновагу в екологічних системах;
- прозорості, що має забезпечити порозуміння органів влади та суб'єктів рекреаційної діяльності з місцевими громадами з приводу екологічної безпеки та

соціально-економічного добробуту останніх, реалізації прав власності на рекреаційні об'єкти, легітимності дій сторін і т.ін.

Втілення вищезазначеної мети передбачає постановку наступних задач та розробку комплексних заходів щодо їх реалізації по таким стратегічним напрямам:

У галузі координації і управління:

- вдосконалення системи управління рекреаційною галуззю на обласному, районному, місцевому рівнях шляхом оптимізації організаційно-управлінської структури;
- стимулювання місцевої ініціативи в управлінні галуззю та прийнятті рішень щодо її функціонування;
- створення сприятливих організаційно-правового та економічного середовища для залучення у сферу малого та середнього бізнесу, забезпечення рівних умов для їх участі в рекреаційній господарській діяльності;
- розробка ефективної системи моніторингу і оцінки наслідків, як позитивних, так і негативних, функціонування рекреаційного господарства.

У галузі ресурсокористування:

- оцінка екологічного потенціалу природних рекреаційних ресурсів, визначення їх екологічної місткості та регуляція на їх основі масштабів відвідуваності;
- створення кадастру рекреаційних ресурсів, надання їм спеціального статусу;
- ефективне та раціональне використання усіх видів рекреаційних ресурсів, забезпечення органами влади контролю за їх використанням;
- використання регіональних переваг у забезпеченості ресурсами, інфраструктурою для ефективного розвитку рекреаційного господарства.

У галузі фінансового забезпечення:

- вдосконалення та раціональне використання фінансово-кредитних важелів управління галуззю;
- розробка адресних інвестиційних програм для перспективних з точки зору стимулювання економічного зростання регіонів видів рекреаційної діяльності;
- забезпечення доступності до кредитних ресурсів;
- стимулювання інвестиційної діяльності в рекреаційній сфері регіону.

У галузі удосконалення матеріально-технічної бази рекреації:

- сприяння розвитку регіональної рекреаційної інфраструктури;
- забезпечення ефективного використання наявної рекреаційної інфраструктури шляхом реконструкції та модернізації діючих об'єктів рекреаційного господарства;

- піднесення на якісно вищий рівень стану регіональної та соціальної інфраструктури, що використовується в рекреаційній діяльності.

У галузі маркетингової діяльності:

- підтримка процесу поширення інформації про рекреаційні можливості регіону;
- забезпечення популяризації регіонального рекреаційного продукту на внутрішньому та зовнішніх ринках рекреаційних послуг;
- сприяння процесу удосконалення традиційних і розробці нових, специфічних для даного регіону, рекреаційних послуг регіонального, загальнодержавного та міжнародного рівнів;
- забезпечення доступності рекреаційних послуг для всіх верств населення;
- сприяння просуванню рекреаційних послуг на внутрішній та зовнішній ринки.

У галузі зв'язків:

- розвиток міжрегіонального і міжгалузевого співробітництва в рекреаційній сфері, оптимально збалансоване регулювання суспільно-економічних відносин у сфері організації і розвитку галузі;
- забезпечення встановлення урівноважених, взаємовигідних зв'язків між рекреаційною та екологічною системами;
- створення механізму постійної взаємодії між рекреаційними підприємствами і науковими установами, що вивчають різні аспекти перебігу рекреаційної діяльності та функціонування рекреаційного господарства, а також навчальними закладами, що спеціалізуються на підготовці кадрів у галузь.

У галузі освіти та науки:

- створення багаторівневої системи підготовки кадрів для рекреаційної сфери, розробка і запровадження перспективних галузевих мінімальних освітніх стандартів;
- підготовка представників приватного сектору, бажаючих займатися наданням послуг у галузі альтернативних видів туризму, з основ бізнесу, соціальної реклами; проведення роз'яснювальної роботи, тренінгів та семінарів з основ організації альтернативних видів туризму, надання інформаційно-консультативних послуг;
- освітня робота серед туристів, котрі відвідують регіон, з приводу способів поведінки в природі та місцевих громадах;
- всебічне вивчення аспектів перебігу рекреаційної діяльності та наукове обґрунтування засад організації та функціонування рекреаційного господарства.

Реалізація цих завдань повинна здійснюватись поетапно: створення програми та плану розвитку рекреаційного господарства у Поліському регіоні;

удосконалення нормативно-правової бази розвитку даної галузі в регіоні; безпосередньо розвиток галузі як результат проведення комплексних заходів.

Джерелами фінансування становлення та подальшого функціонування рекреаційного господарства можуть бути: державні кошти, що виділяються з бюджету на розвиток галузі, державні кошти, що виділяються на реалізацію цільових програм, фонди розвитку туризму, прямі іноземні інвестиції, інвестиції приватного сектора, місцеві бюджети, сама галузь.

Для ефективної та якісної реалізації основної мети розвитку рекреаційного господарства на Поліссі обов'язковою складовою частиною її втілення повинна бути система моніторингу та оцінки, що регулярно повинна здійснюватись спільними зусиллями органів управління, ділових та наукових кіл. Для цього повинна бути розроблена система кількісних і якісних індикаторів, що відповідали б принципам і задачам реалізації головної мети. Її здійснення сприятиме формуванню ефективної, конкурентоспроможної та екологічно безпечної рекреаційної системи регіону.

Отже, виведення рекреаційного господарства Полісся на якісно новий рівень, підвищення ефективності його функціонування можливе лише спільними зусиллями наукових, ділових, управлінських та громадських кіл. Окрім того, для досягнення найвищого ефекту реалізація вищевказаних напрямів розвитку рекреаційного господарства повинна бути взаємоузгодженою та збалансованою. Найкращою формою територіальної організації такого співробітництва на регіональному рівні є створення на територіях із високим рекреаційним потенціалом кластерів – об'єднань виробників рекреаційних послуг із допоміжними підприємствами, організаціями і установами, що постачають перших сировиною, матеріалами, напівфабрикатами, інформацією, здійснюють технічне та кадрове забезпечення, надають консалтингові та маркетингові послуги та послуги реалізації.

В Україні існує досвід організації кластерів. Так, на Поділлі функціонує асоціація „Поділля Перший”, до якої входять 6 даних територіальних утворень, що об'єднують підприємства легкої та харчової промисловості, будівельної індустрії, туристичні компанії та фірми сфери послуг. У м. Славутич, організовано кластер, що об'єднав місцеве туристичне агентство, агентство з розвитку бізнесу, міський фонд підтримки підприємництва, ресторанно-готельний комплекс, страхову компанію, кредитну спілку, автотранспортне підприємство, фотоательє, управління з розвитку фізкультури, спорту та туризму, основною метою яких є надання повного спектру туристичних послуг. Як бачимо, кластери можуть створюватися у будь-якій сфері економічної діяльності і включати в себе різноманітні підприємства, спроможні зробити свій внесок у загальну справу.

Перевагами організації кластерів в регіоні є те, що дані угруповання допомагають чіткіше зрозуміти проблеми та стан економіки регіону, забезпечують замкнутий цикл виробництва, раціональне використання ресурсів, налагодження господарських зв'язків, розповсюдження міжгалузевих технологій, науково-технічної інформації; роблять можливим ефективніше використання залученого капіталу, дозволяють підвищити якість та результативність маркетингових досліджень, визначити напрями впровадження інновацій; сприяють залученню довготривалих інвестицій; створюють передумови для розвитку бізнесу та науки і т. ін. - відтак, сприяють розв'язанню соціально-економічних проблем регіонів.

Яким чином організовуються кластери? Світовий досвід показує, що це спонтанний процес. Помилковим є штучне об'єднання підприємств і організацій і нав'язування їм певних цілей, копіювання структури і напрямів діяльності вже функціонуючих кластерів. В даному процесі важливими є задачі пошуку можливостей для створення кластерів та їх підтримка, реалізація яких повинна забезпечуватись науковими та управлінськими колами.

Дослідниками вже було розглянуто потенційні для створення кластерів території Чернігівської області: "Качанівка-Ніжин" (Ніжинський, Ічнянський, Бахмацький, Прилуцький, Срібнянський, Борзнянський і Талалаївський райони) та "Чернігів-Славутич" (Чернігівський, Менський, Коропський, Сосницький, Куликівський і Новгород-Сіверський райони), охарактеризовано їх компонентний склад та ресурсну забезпеченість [52, с.159-171]. Поряд з тим, у Поліському рекреаційному регіоні є території, для повного використання рекреаційних можливостей яких доцільно удосконалювати територіальну організацію рекреаційного господарства шляхом сприяння утворенню та підтримки кластерів, в які б об'єднувались підприємства, установи та організації, що працюють у рекреаційній та суміжних сферах, здатні спільними зусиллями підвищити власну продуктивність та з максимальною ефективністю реалізувати мету рекреаційної діяльності. Такими об'єднаннями можуть бути кластери "Шацький", "Ковель-Луцьк", "Берестечко - Рівне" (міжобласний), "Східно-Волинський" (табл. 3.2).

Таким чином, Полісся має передумови для ефективного функціонування рекреаційних кластерів, використання яких може сприяти підвищенню конкурентоспроможності не лише рекреаційного господарства регіону, але й суміжних галузей.

Таблиця 3.2

Характеристика потенційних рекреаційних кластерів Волинської, Житомирської та Рівненської областей

Назва кластеру	Територія	Рекреаційні об'єкти	Основні напрямки спеціалізації
Шацький	Любомльський, Ратнівський, Шацький райони	Озера Світязь, Пулемецьке, Луки, Турське та ін. Шацький національний парк, музеї (Кортеліси, Любомль), архітектурні об'єкти (Любомль, Заболоття, Головне, Тур, Згорани) [додаток В].	Санаторно-курортна справа, екотуризм, кінний, промисельний та сільський (зелений) туризм, молодіжний та сімейний відпочинок, організація фестивалів
“Ковель-Луцьк”	Володимир-Волинський, Ківерцівський, Ковельський, Локачинський, Луцький райони	Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, історико-культурний заповідник та музей Волинської ікони м.Луцьк, історичні музеї (Ковель, Володимир-Волинський), архітектурні ансамблі Луцька, Володимир-Волинського, Голобів, Зимного, Олики; Цуманський дендропарк [додаток В].	Культурно-пізнавальний, науковий та діловий, сільський (зелений) туризм, екотуризм, екскурсійна справа
“Берестечко - Рівне”	Горохівський район Волинської області, Березнівський, Гошанський, Демидівський, Дубенський, Здолбунівський, Корецький, Млинівський, Острозький, Радивилівський, Рівненський райони Рівненської області	Державні історико-культурні заповідники (Острог, Дубно, Пляшева), музеї (Рівне, Млинів, Радивилів, Вілія), архітектурні та історичні об'єкти Рівного, Млиніва, Клевани, Мирогощі, Корецький монастир, Хрінницьке водосховище, Дермансько-Мостівський регіональний ландшафтний парк, природні об'єкти “Тарасова криниця”, “урочище Олександрівка”, “Хотинські печери” [додаток В].	Культурно-пізнавальний, науковий, діловий, релігійний, кінний туризм, екотуризм, сімейний відпочинок, екскурсійна справа
Східно-Волинськ й	Андрушівський, Баранівський, Бердичівський, Житомирський, Новоград-Волинський, Ружинський райони Житомирської області	Музеї Житомира, Новоград-Волинського, Володарськ-Волинського, Верхівні, архітектурні пам'ятки Бердичева, Житомира, Турчинівки, Тригир'я, Івницький парк, геологічні пам'ятки природи поблизу Житомира [додаток В].	Культурно-пізнавальний, діловий, спортивний, сільський (зелений) та агрорекреаційний туризм, організація фестивалів.

Примітка. Складено автором.

Щодо розвитку рекреаційного господарства регіону до 2015 року, а саме, санаторно-курортної та туристичної галузей, було розроблено два сценарії: інерційний та динамічний. Передбачення майбутнього ходу подій, основане на врахуванні тенденцій функціонування сучасного рекреаційного господарства та факторів і закономірностей його розвитку, сучасної політичної та соціально-економічної ситуації в країні та регіоні, а також використанні формалізованих методів, а саме, екстраполяції (метод найменших квадратів), методу індивідуальних експертних оцінок, дало можливість вийти на два варіанти показників стану рекреаційного господарства в майбутньому (табл. 3.3; 3.4).

В основу інерційного сценарію розвитку рекреаційного господарства Полісся покладено думку про збереження сучасних тенденцій його функціонування в майбутньому, а кількісна характеристика цього процесу базується на виявленні тренда часових рядів (результати пов'язуються винятково з плином часу), скоригованого результатами експертної оцінки. Отже, вихід до 2015 року на показники першого варіанту запропонованого прогнозу пов'язується із наступними умовами:

- збереженням залишкового принципу фінансування галузі;
- відсутністю змін у нормативно-правовій базі, що регулює рекреаційну діяльність, а також податковій політиці щодо рекреаційних підприємств;
- переважанню обсягів зносу основних фондів над обсягами їх оновлення;
- низьким рівнем інвестування галузі;
- незадовільними обсягами і темпами впровадження інновацій в рекреаційне обслуговування;
- невідповідністю між ціною та якістю рекреаційних послуг;
- відсутністю систематичної та цілеспрямованої діяльності по просуванню регіонального рекреаційного продукту, а саме, підвищенню інформованості широкого кола потенційних споживачів про можливості відпочинку в регіоні, популяризації відпочинку на Поліссі, вивченню специфіки потреб у відпочинку різних верств населення і т. ін.;
- обмеженістю економічних можливостей населення;
- збереженням сучасної структури рекреаційного попиту та переваг у виборі виду відпочинку.

Таблиця 3.3

**Прогноз розвитку санаторно-курортної справи у Поліському регіоні
до 2015 року**

Показники	Базові роки			Прогноз			
				I		II	
	1995	2000	2005	2010	2015	2010	2015
Кількість санаторіїв та пансіонатів з лікуванням, од.	32	34	30	28	26	45	53
Кількість місць у санаторіях та пансіонатах з лікуванням, тис.	5,4	7,4	6,0	5,4	5,0	10,2	11,4
Кількість будинків та пансіонатів відпочинку, од.	4	3	2	2	2	8	17
Кількість місць в будинках та пансіонатах відпочинку, тис.	0,64	0,34	0,18	0,15	0,15	0,42	0,68
Кількість баз та інших закладів відпочинку, од.	157	151	120	112	99	155	175
Кількість місць на базах та в інших закладах відпочинку, тис.	10,5	7,0	8,3	4,8	3,9	6,7	7,6
Кількість дитячих оздоровчих таборів, од.	...	273	2163	2210	2409	2500	2820
Кількість місць у дитячих оздоровчих таборах, тис.	...	10,8	13,4	14,7	15,4	17,9	19,6

Примітка. Розраховано автором на основі даних джерел [18, 44, 55, 56, 59, 67].

Таблиця 3.4

Прогноз розвитку туризму в Поліському регіоні до 2015 року

Показники	Базові роки			Прогноз			
				I		II	
	2002	2003	2005	2010	2015	2010	2015
Кількість туристів, тис. у т.ч.	...	136,5	141,7	140,1	161,7	182,2	215,8
іноземні туристи	...	6,5	9,2	9,8	11,1	13,3	19,8
громадяни України, що виїжджали за кордон	...	12,1	18,9	16,6	19,9	19,5	21,6
туристи, охоплені внутрішнім туризмом	...	117,9	113,6	118,9	130,7	154,0	208,5
Кількість готелів, од.	136	137	130	128	125	157	169
Кількість номерів у готелях, тис.	3,9	4,3	4,1	4,0	3,8	4,9	5,4
Житлова площа всіх номерів, тис. м ²	69,0	77,6	79,0	76,7	75,0	89,0	95,7
Кількість місць у підприємствах готельного господарства, тис.	7,7	8,6	8,3	8,2	8,0	9,9	11,0
Обслуговано приїжджих, тис. чол.	276,2	312,0	346,7	332,4	340,8	379,0	453,5

Примітка. Розраховано автором на основі даних джерел [18, 44, 55, 56, 59, 67].

Таким чином, подальшому розвитку санаторно-курортної галузі будуть притаманні наступні особливості.

Зберігатиметься тенденція поступової зміни функціональної структури закладів санаторно-курортного відпочинку в бік збільшення частки санаторіїв та пансіонатів з лікуванням та зменшення частки інших закладів галузі. Проте, така зміна відбуватиметься за рахунок повільнішого зменшення кількості санаторіїв та пансіонатів з лікуванням, ніж інших закладів стаціонарного відпочинку. Дані процеси будуть уповільнюватися за рахунок реконструкції старих санаторіїв, перепрофілювання пансіонатів відпочинку та будівництва нових об'єктів. Найбільших масштабів дана діяльність може набути у Волинській та Рівненській областях у зв'язку із посиленою увагою до розвитку даного виду діяльності у Шацькому, Березнівському та Корецькому районах. Особливо значним скорочення кількості санаторіїв, можливо, буде у Житомирській області.

Подальша зміна функціональної структури санаторно-курортних закладів буде обумовлена також скороченням будинків, пансіонатів та баз відпочинку: від у 1,2 р. на Рівненщині до 2 р. на Чернігівщині. Можливий виняток становитиме Волинь, чому сприятиме потужний потенціал оз. Світязь. Такі перспективи даного сектору санаторно-курортного лікування пов'язані із нинішньою неспроможністю потенційної групи споживачів оплатити відпочинок, існуванням на сучасному етапі розвитку рекреації більш популярних в силу різних причин видів відпочинку, у тому числі, у інших регіонах, низьким рівнем комфортності та матеріально-технічного забезпечення, що визначає спроможність даних закладів відпочинку задовольнити смаки та уподобання різних верств населення. Стосовно місткості будинків, пансіонатів та баз відпочинку, то, можливо, з'явиться тенденція до скорочення середньої кількості місць у даних закладах, що буде пов'язано із прагненням збільшити коефіцієнт використання ліжкового фонду.

У зв'язку з реалізацією програм обов'язкового оздоровлення дітей шкільного віку можливе подальше зростання кількості дитячих оздоровчих таборів (у 1,1-1,2 р.). Відбуватиметься це, в основному, за рахунок створення літніх пришкільних таборів та майданчиків відпочинку.

Розвиток туристичного бізнесу до 2015 р. згідно інерційного сценарію характеризуватиметься наступними показниками. У 1,1-1,2 разів зросте загальна кількість туристів, що обслуговуватимуться в регіоні. У структурі туристичних потоків різко переважатиме частка внутрішнього туризму. Обсяги виїзного туризму стійко перевищуватимуть обсяги в'їзного. Не виключена можливість збільшення кількості іноземних туристів у Волинській, Рівненській та Чернігівській областях. Повільно збільшуватимуться й обсяги внутрішнього

туризму. Такі можливості пов'язуються із географічним положенням областей, регіональною структурою туристичних потоків, рівнем платоспроможного попиту в регіоні. У зв'язку зі змінами показників туристичної активності, цін на землю та нерухомість, певні трансформації торкнуться підприємств готельного господарства. З урахуванням нинішніх тенденцій незначне збільшення кількості закладів розміщення спостерігатиметься лише у Рівненській області. Проте їх місткість буде зменшуватись – захід, спрямований на підвищення коефіцієнту місткості та збільшення доходності підприємств готельного господарства. За умови оптимальної пропозиції послуг розміщення щодо співвідношення ціни та якості, спостерігатиметься зростання кількості обслуговуваних приїжджих.

Більш відчутне покращення основних показників функціонування рекреаційного господарства до 2015 р. пов'язується із реалізацією динамічного сценарію його розвитку, в основу якого покладена умова підвищення ефективності роботи галузі в регіоні шляхом удосконалення її територіальної організації. Основні параметри розвитку рекреаційного господарства регіонів Полісся до 2015 р., описані у прогнозі II таблиці 3.3, були отримані шляхом застосування методу експертних оцінок.

Досягнення показників другого варіанту розробленого прогнозу і навіть їх перевищення можливе за умови реалізації описаних у концепції розвитку рекреаційного господарства Полісся заходів і пов'язується з:

- поліпшенням управління галуззю;
- переглядом принципів її фінансування;
- ефективним використанням регіональних переваг в процесі рекреаційної діяльності;
- створенням рекреаційних кластерів;
- стимулюванням участі в рекреаційній діяльності малого бізнесу;
- поліпшенням якості і рівня рекреаційного обслуговування;
- популяризацією відпочинку на Поліссі;
- покращенням рівня інформованості потенційних рекреантів та інвесторів про рекреаційні можливості регіону;
- державною підтримкою розвитку соціального туризму.

За таких умов до 2015 р. на Поліссі ймовірно збільшення кількості санаторно-курортних закладів усіх типів. Так, кількість санаторіїв та пансіонатів з лікуванням зросте у 1,8 р., баз та інших закладів відпочинку – у 1,4 р. Також зростатиме кількість будинків та пансіонатів відпочинку. Такі можливості пов'язуються із реконструкцією старих об'єктів галузі, а також

активною участю у їх створенні приватних підприємців з числа місцевих жителів, що надають послуги відпочинку обмеженій кількості рекреантів. У зв'язку з цим будуть зменшуватись показники середньої місткості даних підприємств. У 1,3 р. збільшиться кількість дитячих оздоровчих таборів, причому не лише за рахунок створення пришкільних таборів та майданчиків. Найбільших масштабів дані процеси набудуть, можливо, у Рівненській та Волинській областях.

Популярність альтернативних видів туризму та ефективне використання регіонального потенціалу для їх розвитку, просування рекреаційного продукту на ринках рекреаційних послуг нашої держави та інших країн сприятиме збільшенню кількості бажаючих відпочити в регіоні. У Чернігівській області кількість іноземних туристів може збільшитись у 3,3 р., у Рівненській – у 2,2, у Волинській – 1,5р., а кількість відпочиваючих, охоплених внутрішнім туризмом – на Рівненщині у 2,2 р. Чернігівщині - у 2р., Волині 1,5 р., Житомирщині – 1,4 р. Виїзний туризм переважатиме, але різниця між кількістю туристів, що виїжджали за кордон, і іноземців, що відпочивали в регіоні, суттєво зменшиться. Збільшення турпотоків, а також загальної міграційної активності населення сприятиме зростанню кількості закладів розміщення у 1,2 р. і більше. За умови підключення до цього процесу малого бізнесу, показник середньої місткості закладів розміщення буде знижуватись. Значних масштабів розвитку санаторно-курортна та туристична галузі набудуть у Шацькому, Любомльському, Ківерцівському та Луцькому районах Волинської області, Рівненському, Радивилівському, Дубенському, Корецькому та Березнівському районах Рівненської області, Житомирському, Новоград-Волинському та Бердичівському районах Житомирської області, Чернігівському, Ніжинському, Бахмацькому, Ічнянському та Прилуцькому районах Чернігівської області.

Отже, запорукою покращення показників функціонування рекреаційного господарства є прийняття ряду комплексних заходів за напрямками, окресленими у концепції перспективного розвитку рекреаційного господарства Полісся, результатом виконання яких стане: активізація малого та середнього бізнесу в сфері відпочинку; раціоналізація рекреаційного ресурсокористування та територіальної організації рекреаційного господарства, більш повне використання регіонального потенціалу для його розвитку; покращення стану рекреаційної інфраструктури; забезпечення просування регіонального рекреаційного продукту на внутрішньому та зовнішньому ринках рекреаційних послуг і т. ін. Вказані заходи сприятимуть забезпеченню основних принципів розвитку рекреаційного господарства: покращенню якості та збільшенню доступності рекреаційних послуг в умовах збереження екологічної рівноваги між сферою відпочинку та довкіллям.

ВИСНОВКИ

Сучасна актуалізація проблем оптимізації розвитку та розміщення продуктивних сил, що належать до магістральних напрямів наукового дослідження, пов'язана зі зміною парадигми розвитку українського суспільства. Значне місце в ній посідає проблема соціального розвитку, зокрема, рекреації. Основною проблемою, що стосується реалізації даного суспільного явища в нових умовах, є підвищення ефективності рекреаційного господарства, в межах якого воно відбувається.

Рекреаційне господарство, як особлива структура, що забезпечує реалізацію рекреаційних потреб суспільства, виконує ряд важливих функцій: рекреаційного відтворення, оздоровлення, розвитку, комунікаційну, економічну та інші. Проте, воно досі не є офіційно визнаною галуззю національної економіки, що створює певні перешкоди його ефективному розвитку.

Рекреаційне господарство проявляється у трьох ракурсах: компонентному, територіальному та організаційному, – кожен з яких обумовлює особливості його територіальної організації. У відповідності до цього на сучасному етапі його розвитку елементи рекреаційного господарства утворюють: 1) компонентну структуру: а) за виконуваною функцією, куди входять об'єкти рекреаційного господарства, що спеціалізуються на лікуванні та профілактиці захворювань, оздоровленні, реалізації туристичних послуг, організації розваг, розміщенні, харчуванні та перевезенні відпочиваючих; б) за участю у наданні рекреаційних послуг (первинні та вторинні); в) за характером послуг (загальні і специфічні); 2) територіальну господарську структуру, що складається із сукупності ієрархічних одиниць (пункт, центр, господарський комплекс, вузол, район, регіон, зона); 3) управлінську структуру, куди входять міжнародні та державні (загальні і спеціальні, регіональні та місцеві) структури, громадські організації, керівництво окремих рекреаційних підприємств.

Територіальна організація рекреаційного господарства, розглядається, з одного боку, як комплекс соціально-економічних і організаційних заходів, спрямованих на підвищення економічної, соціальної, екологічної ефективності рекреаційного господарства на певній території з метою забезпечення оптимальності його функціонування в системі „економіка – природа – соціум”; з іншого – як відкрита система взаємопов'язаних та взаємообумовлених компонентних, територіальних та управлінських елементів рекреаційного

господарства різних рангів. Її удосконалення потребує розробки методичних підходів щодо оцінки рівня розвитку рекреаційного господарства, вивчення потенціалу його подальшого функціонування в регіоні, пошуку і впровадження конкретних заходів. Ефективність територіальної організації рекреаційного господарства регіону визначається ступенем використання (врахування) ресурсних, інфраструктурних, економічних, соціальних, екологічних та управлінських переваг (особливостей) території в процесі рекреаційної господарської діяльності. Дослідження потенційних можливостей, стимулів та обмежень розвитку рекреаційного господарства на певній території проводилось за розробленим алгоритмом, що включив у себе наступні модулі: ресурсно-екологічний, соціально-демографічний, економічно-інфраструктурний, управлінський, – та був основою для визначення перспективних у рекреаційному відношенні територій, переваги яких можна ефективно використовувати шляхом створення рекреаційних кластерів.

Аналіз ресурсних передумов розвитку рекреаційного господарства на Поліссі свідчить, що регіон володіє достатнім потенціалом для успішного функціонування галузі, який, проте, на сучасному етапі використовується далеко не у повній мірі. Незадовільні показники роботи рекреаційного господарства Полісся пояснюються не лише кризовими явищами в економіці регіону та тими наслідками у виробництві та споживанні рекреаційних послуг, що з цього випливають. Погіршення ситуації в галузі зумовлене також: покращенням можливостей для розвитку виїзного туризму, якими активно користується середній клас; низькою якістю рекреаційного сервісу у порівнянні із зарубіжними аналогами; сприйманням ролі рекреаційної галузі у соціально-економічному розвитку регіону як другорядної; втратою зв'язків, у тому числі, рекреаційних, з колишніми республіками СРСР; відмовою від керованої системи розподілу і розповсюдження путівок тощо.

Основними проблемами розвитку рекреаційного господарства в регіоні є брак фінансових ресурсів, значна зношеність основних виробничих фондів, застаріла матеріально-технічна база, низький попит на рекреаційні послуги в регіоні, зумовлений як недостатньо високою якістю рекреаційних послуг, так і поганою інформованістю потенційних споживачів щодо можливостей відпочинку в регіоні.

У цьому контексті вважається за доцільне зменшення податкового тиску на суб'єкти рекреаційної господарської діяльності, впровадження в практику рекреаційного господарювання рекреаційної ренти, регуляція відносин власності на рекреаційні ресурси між суб'єктами рекреаційної господарської

діяльності та державою, оптимізація інноваційної, інвестиційної та маркетингової діяльності, зокрема, щодо впровадження нових видів рекреаційних послуг, розрахованих на певні категорії населення, їх урізноманітнення, використання нових інформаційних та виробничих технологій, сприяння поширенню інформації про рекреаційні можливості регіону серед потенційних споживачів та інвесторів, застосування у виборі рекреаційними підприємствами регіону напрямів спеціалізації та цінової політики певних стратегій, спрямованих на підвищення рекреаційного попиту, що можуть бути використані у системі заходів, спрямованих на покращення функціонування рекреаційного господарства Поліського регіону, удосконалення його територіальної організації.

На особливу увагу заслуговує розвиток в регіоні альтернативних видів туризму, які можуть забезпечити збільшення туристичних потоків в регіон, створення нових робочих місць, розвиток малого бізнесу, поліпшення стану рекреаційної інфраструктури, збереження, охорону і відновлення рекреаційних ресурсів, і гарантує регіону вигідне місце на ринку туристичних послуг.

Для підвищення ефективності рекреаційного господарства доцільно сприяти створенню на території Поліського регіону рекреаційних кластерів “Шацького”, “Ковель-Луцьк”, “Берестечко-Рівне”, “Східно-Волинського”, що базуються на використанні виявлених територіальних переваг щодо організації рекреаційної господарської діяльності.

Розбудова ефективного рекреаційного господарства на Поліссі може сприяти створенню додаткових робочих місць, розвитку супутніх галузей та інфраструктури загального користування, покращенню обізнаності з регіоном та залученню додаткових інвестицій у його господарство, підвищенню якості життя населення тощо. У зв'язку з цим сфера рекреаційних послуг має розглядатися як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Азаров М.* Все про податки. – К.: Експерт-Про, 2000. – 326с.
2. *Бейдик О.О.* Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. – К.: Палітра, 1997. – 130с.
3. *Бейдик О.О.* Тлумачний словник термінів з рекреаційної географії. – К.: Київський університет, 1993. – 56с.
4. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристичні ресурси України. – К.: Київський університет, 2001. – 395 с.
5. *Бобкова А.Г.* Рекреационное право: Учебное пособие. – Донецк: Юго-Восток, 2000. – 249с.
6. *Бобкова А.Г.* Правовое обеспечение рекреационной деятельности. – Донецк: Юго-Восток, 2000. – 308с.
7. *Ван Ціншен, Топчієв О.Г.* Теоретичні та методичні аспекти рекреаційної географії: сучасний підхід. // Український географічний журнал. – 2003. – №1. – С.45-49.
8. *Вельма М.Г.* Ковель: Путівник. – Львів: Каменяр, 1990. – 70с.
9. *Весь Житомир.* Справочник. /Г.П. Мокрицкий. – Житомир, 1991. – 225 с.
10. *Волянськ* туристская = Tourist Volyn: Путеводитель. /В.Г. Денисюк. – Львов: Каменяр, 1984. – 96с.
11. *Географічна* енциклопедія України: В 3 т. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1990.
12. *Гидбут А.В., Мезенцев А.Г.* Курортно-рекреационное хозяйство: региональный аспект. – М.: Наука, 1991. – 91с.
13. *Гудзь П.В.* Економічні проблеми розвитку курортно-рекреаційних територій. – Донецьк: Юго-Восток ЛТД, 2001. – 269с.
14. *Гуляев В.Г.* Туризм: экономика и социальное развитие. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 304 с.
15. *Даринский А.В.* Туристическая индустрия в США. // География в школе. – 2001. – №6. – С. 16-18.
16. *Державна* програма розвитку туризму на 2002-2010 роки. //Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід: Монографія. /В.Вакуленко, І. Валентюк, В.Грибан та ін. – К.: К.І.С., 2003. – С.163-175.
17. *Євдокименко В.К.* Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування, механізм реалізації). – Чернівці: Прут, 1995. – 288с.

18. *Житомирщина 2005*: Статистичний щорічник. /Держкомстат України Житомирське обласне управління статистики. – Житомир, 2006. (електронний варіант).
19. *Заставний Ф.Д.* Географія України. – Львів: Світ, 1990. – 360с.
20. *Звіт* про стан навколишнього природного середовища в Рівненській області у 2001р. /Державне управління екології та природних ресурсів в Рівненській області. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2001. – 248 с.
21. *Зорин И.В., Зорин А.И., Ирисова Т.А., Сергеева Т.К. и др.* Туризм и отраслевые системы. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 272с.
22. *Класифікація* видів економічної діяльності. – К.: Держстандарт України, 1996. – 248 с.
23. *Крачило М.П.* Географія туризму. – К.: Вища школа, 1987. – 208с.
24. *Курорты СССР.* /С.В. Курашова. – М.: Медгиз, 1951. – С. 283-327.
25. *Курортні ресурси* України. /М.В.Лобода, Є.О.Колесник. – К.: ЗАТ Укрпрофздоровниця, 1999. – 340с.
26. *Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Власюк О.С., Калачова І.В. та ін.* Людський розвиток регіонів України. – К.: СПД Савчина, 2002. – 123 с.
27. *Луцишин П.В.* Територіальна організація суспільства: Навчальний посібник. /П.В.Луцишин, Д.Клімонт, Н.П.Луцишин. – Луцьк, 2001. – 334с.
28. *Любіцева О.* Географія туризму в Україні: науковці вчителям. //Географія та основи економіки в школі. – 1997. – №2. – С. 3-6.
29. *Максаковский В.П.* Развитие и география международного туризма. //География в школе. – 2000. - №8.
30. *Менеджмент* туризма: економіка туризма. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 320 с.
31. *Медицинское* обеспечение и социально-правовая защита пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы. /Н.Р. Хоменко; О-во «Знание» Украины РДЭНТЗ. – К., 1994. – 42 с.
32. *Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т.* Рекреационная география. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 208с.
33. *Музеї України = Museums of Ukraine*: Довідник. /Б.Ведибіда – К.: Задруга, 1999. – 129с.
34. *Національна доповідь* про стан навколишнього середовища в Україні у 2001. /В.Раєвський. – К.: Видавництво Раєвського, 2003. – 183 с.

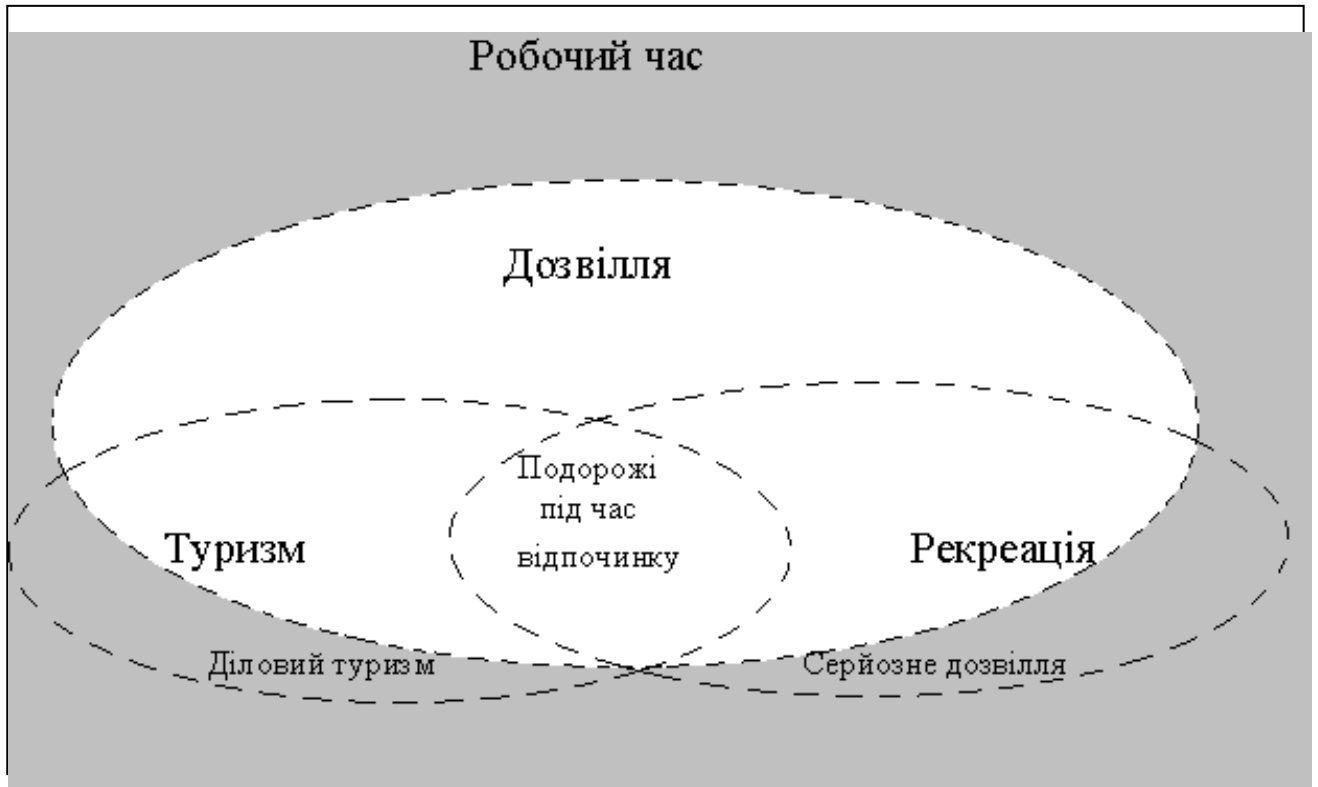
35. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект.* /Г.Н.Климко, В.П.Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін. – К.: Вища школа – Знання, 1997. – 743с.
36. *Орлов О.О. Сіренський С.П. Подобайло А.В. Заповідна Житомирщина.* – К: Фітосоціоцентр, 2001. – 196с.
37. *Павлов В.І., Черчик Л.М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи.* /НАН України, І-т регіональних досліджень. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 122с.
38. *Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії.* – К.: Знання, 1998. – 416с.
39. *Панов І. Екологічний туризм.* //Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – №11. – С. 6.
40. *Попович С.І. Туристично-екскурсійні ресурси України.* – К.,1996. – 265с.
41. *Природно-заповідний фонд Волинської області.* /М.Химин, В.Тутейко, О.Грицай та ін. – Луцьк: Ініціал, 1999. – 48с.
42. *Природно-заповідний фонд Чернігівщини. Реєстр-довідник.* /В.А.Губко, Т.В.Кононенко та ін. – Чернігів: Облпогіграфвидав, 1990. – 70 с.
43. *Про внесення змін до Закону України “Про туризм”.* //Урядовий кур’єр. – 2003. - 25 грудня. – С. 15-19.
44. *Рівненщина 2005: Статистичний щорічник області.* /Державний статистичний комітет України Рівненське обласне управління статистики. – Рівне, 2006 (електронний варіант).
45. *Розміщення продуктивних сил України.* /С.І.Дорогунцов, Ю.І.Пітюренко, Я.Б.Олійник. – К.: КНЕУ,2000. – 364 с.
46. *Руденко В.П. Довідник з географії природно-рекреаційного потенціалу України.* – К.: Вища школа, 1993. – 180с.
47. *Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні.* – К.: Держкомстат України, 2004. – 72с.
48. *Сербін Г.П. Ровенщина туристська. Путівник.* – Львів: Каменяр. – 1980. – 166с.
49. *Сербін Г.П. Ровно: Путівник.* – Львів: Каменяр, 1989. – 72с.
50. *Серебрій В. Як “Бахмут” і учасники конференції розуміють екотуризм. З матеріалів конференції з розвитку екологічного туризму.* //Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – №35. – С. 5.
51. *Слепокуров А.С. Геоэкологические и инновационные аспекты развития туризма в Крыму.* – Симферополь: СОНАТ, 2000. – 100с.

52. *Смаль І.В.* Основи географії рекреації і туризму: Навчальний посібник. – Ніжин: В-во НДПУ імені Миколи Гоголя, 2004. – 264 с.
53. *Смаль І.В.* Територіальна структура рекреаційної системи Чернігівської області України. – Автореф. дис... к.г.н.. 11.00.02. /Інститут географії. – К., 1993. – 19 с.
54. *Соціальна сфера регіону.* /В.І.Куценко, Л.Г.Богуш, - К., 1997. – 252 с.
55. *Статистичний щорічник Волинської області за 2005 рік.* /Державний статистичний комітет України Волинське обласне управління статистики. – Луцьк, 2006 (електронний варіант).
56. *Статистичний щорічник України за 2005 рік.* /за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – 591 с.
57. *Теория рекреационной географии: Конспект монографии.* /В.С.Преображенский и др. – М., 1988. – 55с.
58. *Территориальная организация отдыха населения Москвы и Московской области.* /В.С.Преображенский. – М.: Наука, 1986. – 176с.
59. *Туризм в Україні.* Статистичний бюллетень. – Державна туристична адміністрація України. – К., 2004. – 40с.
60. *Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія.* /І.В.Войченко. – К.: КІТЕП, 1999. – 12 с.
61. *Туристичні об'єкти України.* /В.М.Лабскір, А.Г.Любієв, О.В.Юшко. – Х.: НГУ ХП, 2002. – 157с.
62. *Україна. Екологічна безпека.* /В.А.Барановський. – К.: ВКФ, 2001.
63. *Україна. Екологічні проблеми атмосферного повітря.* /В.А.Барановський. – К.: ВКФ, 2000.
64. *Украина туристическая: Путеводитель.* – К.: Укрвнешинтур, 2004. – 64с.
65. *Україна: Туристична карта.* /В.В. Вдовенко, Г.М.Кучеренко. – К.: ДНВП “Картографія”, 2001.
66. *Україна: Путівник.* /О.Зінкевич, В.Тула. – К.: Смолоскип, 1995. – 454с.
67. *Чернігівщина 2005.* Статистичний щорічник. /Державний статистичний комітет України Чернігівське обласне управління статистики. – Чернігів, 2006 (електронний варіант).
68. *Чернігівщина.* Енциклопедичний довідник. /А.В. Кудрицький. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1990. – 1006с.
69. *Чернюк Л.Г. Клиновий Д.В.* Розміщення продуктивних сил України. – Київ, ЦУЛ, 2002. – 470 с.

70. *Чернюк Л.Г., Кравченко Н.О., Зеленська О.О.* Розвиток екологічного туризму в Україні. – Ніжин: Вид-во НДПУ імені Миколи Гоголя, 2004. – 90 с.
71. *Юрьев А.П.* Планирование туризма: Учебное пособие. – Донецк: ДИТБ, 2001. – 194с.
72. *Belisa Amaro.* Ecotourism and ethics. //Earth Island Journal. Fall 1999. - Vol. 14i3. - p.16.
73. *Hall C.M., Page S.J.* The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. – New York: Routledge, 1999.
74. *Martha S. Honey.* Treading lightly?: ecotourism's impact on the environment. //Environment, June 1999. – Vol. 41i5. – p.4(1).
75. www.greentour.com.ua
76. www.kurort.com.ua
77. www.nature.org.ua
78. www.swot-analysis.ru
79. www.tourism.gov.ua
80. www.tourism.lutsk.ua
81. www.tourism.rv.ua
82. www.ch-tourism.com.ua
83. www.heritage.com.ua/reestry/

Додаток А

Співвідношення туризму та рекреації в контексті дозвілля

Примітка. Джерело [73, с.6]

Додаток Б

Каталог родовищ мінеральних вод Полісся

Область	Назва родовища	Експлуатаційні запаси, м ³ /добу	Тип води
Волинська	Журавицька ділянка	240	бромна
Житомирська	Денишівське	250	радонова
	Житомирське	557	радонова
Рівненська	Степанське	950	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Жобринське	244	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Корецьке	285	радонова
Чернігівська	Менське	86	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей

Примітка. Джерело [25, с.177]

Каталог розвіданих мінеральних вод

Область	Назва родовища	Експлуатаційні запаси, м ³ /добу	Тип води
Волинська	Шацьке	16,7	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Луцьке	345	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
Житомирська	Лісова казка	161	Радонова
	Коростишівське	236	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Черняхівське	177	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Малинське	130	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
	Топорище	131	Радонова
	Коростенське	247	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей
Рівненська	Олександрійське	16,4	без специфічних лікувально-профілактичних властивостей

Примітка. Джерело [25, с.212-231].

Додаток В

Соціально-культурні рекреаційні ресурси Полісся

Райони	Населені пункти	Соціально-культурні пам'ятки
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ		
Володимир-Волинський	Володимир-Волинський	Державний історико-культурний заповідник “Стародавній Володимир” Історичний музей* Василівська церква 13-14 ст. Костел Йоакима й Анни 18 ст. Костел Послання Апостолів 18 ст. Миколаївська церква Успенський собор 12 ст. Земляні вали замку 10-14 ст. Оборонні вали Дитинця
	Зимне	Святогірський монастир 15-20 ст. Миколаївська церква 17 ст.
	Лудин	Архітектурні пам'ятки
	Новосілки	Петропавловська церква 18 ст.
	Устилуг	Музей І.Стравінського
	Хмелів	Михайлівська церква 18 ст.
Горохівський	Горохів	Історичний музей*
	Берестечко	Каплиця Фекли – 17ст. Троїцький костел – 16ст. (музей битви під Берестечком) “Мурований стовп” – 16 ст.
	Борочиче	Миколаївська церква 17 ст.
	Брани	Покровська церква 18 ст.
	Вільхівка	Здвиженська церква 18 ст.
	Квасів	Преображенська церква 18 ст.
	Кутрів	Георгіївська церква 19 ст.
	Охлопів	Миколаївська церква 17 ст.
	Підбереззя	Архітектурні пам'ятки
	Перемишль	Городище Замчище
	Ржищів	Михайлівська церква 17 ст.
Смолява	Михайлівська церква 19 ст.	
Іваничівський	Іваничі	Історико-краєзнавчий музей
	Бужковичі	Богородицька церква 18 ст.
	Колона	Здвиженська церква 18 ст.
	Литовеж	Городища Гірка, Замок
	Милятин	Церква св. Параскеви 18 ст.
	Мовники	Церква Різдва Богородиці 18 ст.
	Низкиничі	Успенська церква 17 ст.
	Поромів	Музей І. Степанюка
	Ст. Лішня	Миколаївська церква 18 ст. Успенська церква 18 ст.
Камінь-	Камінь-Каширський	Іллінська церква 18 ст.

* Примітка. Діючі музеї

Каширський		Церква Різдва Богородиці – 18 ст.
	Верхи	Михайлівська церква 18 ст.
	Видерта	Церква Різдва Богородиці 18 ст.
	Грудки	Михайлівська церква 18 ст.
	Запруддя	Успенська церква 18 ст.
	Нуйно	Преображенська церква 17 ст.
	Качин	Успенська церква 16 ст.
	Михнівка	Стрітенська церква 17 ст.
	Осівці	Церква св. Параскеви 18 ст.
	Хотешів	Михайлівська церква 18 ст.
Ківерцівський	Жидичин	Монастир 13 ст.
	Залісоче	Стрітенська церква 18 ст.
	Липне	Михайлівська церква 18 ст.
	Локатень	Музей партизанської слави
	Макаревичі	Михайлівська церква 18 ст.
	Метельне	Покровська церква 19 ст.
	Олика	Замок 16 ст. Комплекс колегіати 17 ст. Петропавлівський костел 15 ст. В'їзна брама 17 ст.
	Цумань	Музей лісового господарства
Ковельський	Ковель	Історичний музей* Воскресенська церква 19 ст. Михайлівська церква 19 ст. Благовіщенський собор 19 ст.
	Голоби	Михайлівський костел 18 ст. Садиба 18-19 ст.
	Гішин	Дмитрівська церква 16 ст.
	Доротище	Успенська церква 18 ст.
	Дроздні	Михайлівська церква 18 ст.
	Колодяжне	Меморіальний музей Л.Українки*
Локачинський	Локачі	Краєзнавчий музей
	В.Окорськ	Михайлівська церква 18 ст.
	Затурці	Костел св. Трійці 17 ст.
	Кислитин	Михайлівська церква 17 ст.
	Н. Загорів	Загорівський монастир 16 ст.
Сірнички	Церква св. Луки	
Луцький	Луцьк	Історико-культурний заповідник*: Луцький замок 12-14 ст. (музей дзвонів, експозиції “Арсенал Луцького замку”, “Губернська в’язниця”) Підземелля старого міста Колишня синагога Єзуїтський монастир Монастир домініканців (будинок художньої творчості) Монастир бригіток (музичне училище) Монастир бернардинців – 18 ст. Монастир тринітаріїв 18 ст. Василіанський монастир – 17 ст. Покровська церква

		Хрестовоздвиженська церква 17 ст. Будинок Гуревичів – 16 ст. Оборонна вежа кн. Чарторийських – 15 ст. Волинський краєзнавчий музей* Картинна галерея* Музей Волинської ікони* Музей Л.Українки Планетарій Житлові будинки 16-19 ст.
	Білосток	Михайлівська церква 17 ст
	Воротнів	Церква Різдва Богородиці 19 ст.
	Коршів	Здвиженська церква 18 ст.
	Несвіч	Михайлівська церква 18 ст.
	Піддубці	Покровська церква 18 ст.
	Рокині	Музей архітектури під відкритим небом
	Смоличів	Миколаївська церква 18 ст.
	Торчин	Історико-краєзнавчий музей
	Усичі	Церква св. Луки 18 ст.
	Шепель	Успенська церква 18 ст.
Любешівський	Любешів	Келії монастиря 17 ст. В'їзна брама садиби 18 ст.
	Бірки	Йоасафівська церква 18 ст.
	В.Глуша	Успенська церква 18 ст.
	Лобна	Лобненський музей*
Любомльський	Любомль	Георгіївська церква 13 ст. Троїцький костел 15 ст. Дзвіниця Краєзнавчий музей*
	Головне	Троїцька церква 19 ст.
	Згорани	Дмитрівська церква 17 ст.
	Штунь	Церква Іоанна Богослова 18 ст.
Маневицький	Маневичі	Краєзнавчий музей*
	Карасин	Михайлівська церква 17 ст.
	Ст. Чорторийськ	Костел 18 ст.
	Троянівка	Церква Різдва Богородиці 18 ст.
	Четвертня	Преображенська церква 17 ст.
Ратнівський	Заболоття	Здвиженська церква 18-19 ст
	Заліси	Церква св. Параскеви 18 ст
	Замшани	Михайлівська церква 19 ст.
	Здомишель	Церква Різдва Богородиці, 17 ст.
	Кортеліси	Меморіальний комплекс жителям села, що загинули у 1943 р. Музей історії села*
	Красна	Успенська церква 18 ст.
	Самари	Церква св. Параскеви 19 ст.
	Тур	Миколаївська церква 18 ст.
Рожищенський	Рожище	Історико-краєзнавчий музей
	Іванівка	Петропавлівська церква 17 ст.
	Вишеньки	Костел 18 ст.
	Городині	Покровська церква
	Дорошні	Церква св. Луки

	Копачівка	Поштова станція 19 ст.
	Пожарки	Стефанівська церква 18 ст.
	Рудка-Козинська	Троїцька церква 18 ст.
	Сокіл	Успенська церква 19 ст.
	Щурин	Михайлівська церква 17-19 ст.
Старовижівський	Стара Вижівка	Преображенська церква 19 ст. Онуфрійська церква 18 ст.
	Мильці	Миколаївський монастир 16-19 ст.
Турійський	Луків	Костел Церква Параскеви 16-19 ст.
	Новосілки	Церква Різдва Богородиці 17 ст.
	Обеніжи	Здвиженська церква 19 ст.
	Оса	Михайлівська церква 18 ст.
	Туропин	Здвиженська церква 18 ст.
Шацький	Піща	Казанська церква 19 ст.
	Свитязь	Петропавловська церква 19 ст.
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ		
Андрушівський	Андрушівка	Палац і парк 19 ст.
	Івниця	Садиба 19 ст.
	Стара Котельня	Костел 18 ст.
	Яроповичі	Городище Ярополчі 11-13 ст.
Баранівський	Баранівка	Історико-краєзнавчий музей; Музей фарфору; Кімната-музей Л.Українки
Бердичівський	Бердичів	Монастир кармеліток 16-18 ст. Костьол св. Варвари 19 ст. Музей історії Бердичева
Володарськ-Волинський	Вол.-Волинський	Історичний музей Музей коштовного і декоративного каміння* Залишки маєтку М.І. Кутузова
	Іршанськ	Музей гірничо-збагачувального комбінату
	Кам'яний Брід	Здвиженська церква 18 ст.
	Краївщина	Михайлівська церква 18 ст. Дзвіниця 19 ст.
	Кропивня	Краєзнавчий музей
Ємільчинський	Ємільчине	Історико-краєзнавчий музей
	В.Цвіля	Музей хліба
	Рясне	Церква св. Параскеви 18 ст.
Житомирський	Житомир	Художній музей* Літературно-меморіальний музей В.Г.Короленка* Музей космонавтики С.Корольова* Краєзнавчий музей* Музей природи* Державний літературний музей* Кафедральний собор св. Софії 18 ст. Семінарський костел Будинок магістрату 18 ст. Келії єзуїтського монастиря 18 ст. Преображенський собор 19 ст. Церква Пресвятої Богородиці Михайлівський собор

	Кодня	Церква Різдва Богородиці 19 ст. Історичний музей Курган – поховання 3000 гайдамаків, страчених тут у 1768 р.
	Ліщин	Садиба 19 ст. Костел 19 ст.
	Тригір'я	Троїцький монастир 15 ст.
Коростенський	Коростень	Краєзнавчий музей* Городище Іскоростеня
	Межирічка	Миколаївська церква 18 ст.
Коростишівський	Коростишів	Історико-краєзнавчий музей
	Городське	Городище 11-13 ст.
	Кмитів	Музей образотворчого мистецтва*
	Озера	Михайлівська церква 18 ст.
Лугинський	Лугини	Краєзнавчий музей
Любарський	Любар	Городище літописного Болохова 12 ст. Замок Любарта 14 ст. Василіанський монастир 17 ст.
	Нова Чарторія	Палац і парк 19 ст.
	В.Деревичі	Городище 12-13 ст.
Новоград-Волинський	Новоград-Волинський	Літературно-меморіальний музей Лесі Українки* Руїни фортеці Літературні свята “Лесині джерела”, “Лесина плеяда”
Овруцький	Овруч	Василівський монастир 12-20 ст. Краєзнавчий музей
	Словечне	Музей партизанської слави Полісся*
Олевський	Олевськ	Миколаївська церква 16 ст.
	Жубровичі	Церква Різдва Богородиці 17 ст.
Попільнянський	Романівка	Літературно-меморіальний музей М.Рильського*
Радомишльський	Радомишль	Історико-краєзнавчий музей Музей флори і фауни
Ружинський	Верхівня	Палац і парк 18-19 ст. Літературно-меморіальний музей О.Бальзака*
	Ягнятин	Два давньоруські городища
Червоноармійський	Червоноармійськ	Краєзнавчий музей
	Івановичі	Краєзнавчий музей
Черняхівський	Троповичі	Церква св. Трійці
Чуднівський	Чуднів	Історико-краєзнавчий музей Будинок природи
	Великі Коровинці	Історико-краєзнавчий музей
	Турчинівка	Садиба 19 ст.
	Тютюнники	Будинок 19 ст.
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ		
Березнівський	Березне	Краєзнавчий музей* Будинок природи
	Балашівка	Церква - архітектурно-художня цінність
	Губків	Руїни замку 15 ст.
	Маринин	Преображенська церква 19 ст.
	Моквин	Церква - архітектурно-художня цінність
	Поліське	Церква - архітектурно-художня цінність

	Поляки	Церква - архітектурно-художня цінність
	Соснове	Церква - архітектурно-художня цінність
Володимирецький	Володимирець	Історичний музей
	Рафалівка	Миколаївська церква 18 ст.
Гощанський	Гоща	Будинок природи Михайлівська церква 17 ст. Садиба Валевських
	Дорогобуж	Успенська церква 15-17 ст.
	Липки	Церква - архітектурно-художня цінність
	Тучин	Преображенська церква 18 ст.
Дубенський	Дубно	Державний історико-культурний заповідник* 1. Замок кн. Острозьких 14 ст. 2. Спасо-Преображенський собор 17 ст. 3. Георгіївська церква 18 ст. 4. Монастир бернардинців 17 ст. 5. Монастир кармеліток 17 ст. 6. Краєзнавчий музей*
	Мирогоща Перша	Церква 18 ст.
	Плоска-Семидуби	Залишки маєтку Мальчевських Козацькі редути
Дубровицький	Дубровиця	Музей історії Костел Іоанна Хрестителя 17-18 ст. Церква Різдва Богородиці 19 ст. Миколаївська церква
Зарічненський	Зарічне	Будинок природи Церква - архітектурно-художня цінність
	Дібрівськ	Музей історії партизанського руху на Рівненщині*
	Серники	Дмитрівська церква 18 ст.
Здолбунівський	Буша	Церква - архітектурно-художня цінність
	Будераж	Церква - архітектурно-художня цінність
	Дермань Друга	Монастир-фортеця 15-19 ст.
	М.Мощаниця	Церква - архітектурно-художня цінність
	Півча	Церква - архітектурно-художня цінність
Корецький	Корець	Історичний музей* Замок 15-18 ст. Костел св. Антонія 16 ст. Миколаївська церква 19 ст. Свято-Троїцький монастир 17 ст. Келії монастиря францисканців 18 ст.
	В.Межирічи	Костел св. Антонія 18ст. Садиба Стецьких 18 ст. Петропавловська церква 18 ст.
	Світанок	Покровська церква 18 ст.
	Костопільський	Костопіль
Костопільський	Бигаль	Церква - архітектурно-художня цінність
	В.Мидськ	Церква - архітектурно-художня цінність
	В.Стидин	Покровська церква 18 ст.
	Держане	Церква - архітектурно-художня цінність
	Жалин	Церква - архітектурно-художня цінність
	Збуж	Церква - архітектурно-художня цінність

	Золотин	Церква - архітектурно-художня цінність
	Космачів	Церква - архітектурно-художня цінність
	М.Любаша	Церква - архітектурно-художня цінність
	Тростянець	Михайлівська церква 18 ст.
Млинівський	Млинів	Краєзнавчий музей* Флігель палацу Корецьких. Покровська церква 18 ст.
Острозький	Острог	Державний історико-культурний заповідник*: Палац 14-19 ст.; Луцька надбрамна вежа, Татарська надбрамна вежа; Успенський костел 15-19 ст.; Музеї: краєзнавчий*, історичної книги та друкарства*, художній.
	Вілія	Музей М.Островського*
	Межиріч	Троїцький монастир-фортеця 15-17 ст.
	Милятин	Михайлівська церква 18 ст.
	Михалківці	Троїцька церква 18 ст.
	Новомалин	Руїни замку 15-19 ст.
	Розваж	Городище літописного міста Церква Косьми і Даміана 18 ст.
	Сіянци	Георгіївська церква 17 ст.
Радивилівський	Хорів	Церква - архітектурно-художня цінність
	Радивилів	Історичний музей*
	Коритне	Церква різдва Богородиці 18 ст.
	Митниця	Покровська церква 18 ст.
Рівненський	Пляшева	Державний історико-культурний заповідник "Козацькі могили"*: Георгіївська церква-мавзолей 20 ст., Миколаївська церква 17 ст.
	Рівне	Краєзнавчий музей* Музей-квартира Кузнецова Воскресенський собор 19 ст. Успенська церква 18 ст. Будинок гімназії Молодіжний національно-культурний центр
	Городок	Миколаївська церква 18 ст.
	Грабів	Церква св. Юрія 18 ст.
	Клевань	Замок 15 ст. Церква Різдва 16 ст. Благовіщенський костел 17 ст.
	Корнин	Миколаївська церква 19 ст.
	Обарів	Покровська церква 18 ст.
	Оржів	Преображенська церква 18 ст.
	Тайкури	Костел св. Лаврентія 18 ст. Руїни замку 15-17 ст.
	Сарненський	Сарни
Доротичі		Троїцька церква 18 ст.
Ремчиці		Церква різдва Богородиці 18 ст.
Степань		Городище 12 ст. Земляні вали замку 16 ст. Троїцька церква 18 ст. Історичний музей

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Бахмацький	Бахмач	Історичний музей*
	Батурин	Державний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”*: Історико-краєзнавчий музей Будинок Кочубея 18 ст. Палац Розумовського 18 ст. Воскресенська церковно-приходська школа Воскресенська церква 19 ст.
	Осіч	Крупицько-Батуринський монастир
	Тиниця	Будинок Кочубея Комора 18-19 ст.
Бобровицький	Бобровиця	Історико-краєзнавчий музей
	Вороньки	Могили декабристів
	Новий Биків	Успенська церква 19ст.
	Піски	Музей П.Г.Тичини Троїцька церква 19 ст.
Борзнянський	Борзна	Історико-краєзнавчий музей Художньо-меморіальний музей-садиба народного художника України О.Саєнка* Миколаївська церква 18 ст. Ганина пустинь – Обласний історико-меморіальний музей-заповідник П. Куліша
	Красносільське	Історико-краєзнавчий музей Красносільського І.М.
	Комарівка	Історико-краєзнавчий музей
	Хороше Озеро	Хресто-Воздвиженська церква 18 ст.
	Н.Млини	Троїцька церква 19 ст.
Варвинський	Варва	Залишки городища і курган-могильник 9-13 ст.
	Антонівка	Покровська церква 19ст.
	Кухарці	Садиба Галаганів-Ламсдорфів 19 ст.
Городнянський	Городня	Історико-краєзнавчий музей Троїцька церква 18 ст. Троїцький собор 19 ст.
	В.Листвен	Михайлівська церква 18 ст.
	Вихвостів	Краєзнавчий музей
	Мощенці	Мощенський народно-історичний музей
	Сеньківка	Музей дружби народів Фестиваль дружби народів
Ічнянський	Ічня	Історико-краєзнавчий музей* Будинок В.Чумака Воскресенська церква 19 ст. Преображенська церква 19 ст. Осередок художньо-керамічного виробництва
	Бурімка	Церква Параскеви 19 ст.
	Заудайки	Покровська церква 20 ст.
	Івангород	Музей М.М.Ге
	Іржавець	Садиба-музей Л.Ревуцького*
	Качанівка	Державний історико-культурний заповідник “Качанівка”*: Садиба Тарновських
Козелецький	Сваричівка	Успенська церква 18 ст.
	Козелець	Музей історії ткацтва*

		Будинок полкової канцелярії 18 ст. Вознесенська церква 19 ст. Миколаївська церква 18 ст. Собор Різдва Богородиці 18 ст. Садиба В.Г.Дараган 18 ст.
	Вовчок	Церква Різдва Богородиці 19 ст.
	Данівка	Георгіївський монастир 18 ст. Воскресенська церква 19 ст.
	Красилівка	Покровська церква 18 ст.
	Лемеші	Картинна галерея* Трьохсвятительська церква 18 ст. Будинок земської школи
	Остер	Краєзнавчий музей* Городище Городця 11-13 ст. Михайлівська церква 18 ст. Юр'єва божниця
	Петрівське	Михайлівська церква 18 ст.
	Прогрес	Народно-історичний музей
	Сокирин	Федосіївська церква 20 ст.
Коропський	Короп	Музей Кибальчича* Регіональний історико-археологічний музей* Вознесенська церква 18 ст. Іллінська церква 18 ст.
	Вишеньки	Палац Румянцева-Задунайського Успенська церква 18 ст.
	Жовтневе	Церква Різдва Богородиці 18 ст.
	Мезин	Археологічний музей
	Оболоння	Церква Різдва Богородиці 19 ст.
	Райгородок	Преображенська церква 19 ст.
	Риботин	Миколаївська церква 20 ст.
	Понорниця	Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир (руїни)
Корюківський	Корюківка	Історичний музей*
	Жукля	Покровська церква 20 ст.
	Перелюб	Олександро-Невська церква
Куликівський	Куликівка	Краєзнавчий музей
	Виблі	Троїцька церква
Менський	Мена	Краєзнавчий музей*
	Березна	Пам'ятник Г.Віршовці Історико-краєзнавчий музей* Домницький монастир Різдва Богородиці 17 ст.
	Бігач	Троїцька церква 18 ст.
	Волосківці	Успенська церква 18 ст.
	Городище	Миколаївська церква 18 ст.
	Домниця	Домниць кий монастир 19 ст.
	Дягова	Покровська церква 19 ст.
	Макошине	Краєзнавчий музей
	Максаки	Максаківський Спасо-Преображенський монастир 17-19 ст. Петропавлівська церква 18 ст.
	Синявка	Покровська церква 18 ст.

	Степанівка	Троїцька церква 18 ст.	
	Стольне	Андріївська церква 18 ст. Краєзнавчий музей.	
Ніжинський	Ніжин	Ніжинський краєзнавчий музей.* Музей М.В.Гоголя* Музей “Поштова станція”* Благовіщенський монастир 18 ст. Василівська церква Введенський монастир 17 ст. Ветхоріздвяний Георгіївський монастир 17 ст. Всіхсвятська церква 18 ст. Миколаївський собор 17 ст. Михайлівська церква 18 ст. Покровська церква 18 ст. Преображенська церква 18 ст. Троїцька церква 18 ст. Хресто-Воздвиженська церква 18 ст. Церква Богоявлення 18 ст. Церква Іоанна Богослова 18 ст. Будинок грецького магістрату Споруда НДПУ 19 ст.	
		Безуглівка	Михайлівська церква 19 ст.
		Вертіївка	Історико-меморіальний музей Героя Радянського Союзу М.Кирпоноса*
		Заньки	Музей М.Заньковецької Миколаївська церква 18 ст.
		Кунашівка	Історико-меморіальний музей М.Подвойського*
		Світанок	Музей радянсько-чехословацької дружби*
Новгород-Сіверський	Новгород-Сіверський	Державний історико-архітектурний заповідник “Слово о полку Ігоревім”*: Історико-краєзнавчий музей Спасо-Преображенський монастир 18 ст. Успенський собор 17-18 ст. Предтечинська церква 18 ст. Тріумфальна арка 18 ст. Торгові ряди Будинок чоловічої гімназії Будинок Н.-Сіверського земства 19 ст. Микільська церква 18 ст.	
		Блистова	Предтечинська церква 20 ст.
		Дігтярівка	Покровська церква 18 ст.
		Кірове	Троїцька церква 18 ст.
		Ларинівка	Покровська церква 20 ст.
Прилуцький	Прилуки	Історико-меморіальний музей ім.О. Кошового* Краєзнавчий музей* Миколаївська церква 18 ст. Полкова скарбниця 18 ст. Собор Різдва Богородиці 18 ст. Спасо-Преображенський собор 18 ст.	
		Білоріччя	Білоріччський архітектурний ансамбль 19 ст.
		Густина	Свято-Троїцький жіночий монастир

	Дідівці	Садиба Киселя 19 ст.	
	Ладан	Покровський монастир 17 ст.	
	Линовиця	Садиба Бальменів	
	Переволочна	Преображенська церква 20 ст.	
	Полонки	Михайлівська церква 18 ст.	
	Полова	Церква Різдва Богородиці 19 ст.	
	Радьківка	Вознесенська церква 18 ст.	
	Яблунівка	Преображенська церква 19 ст.	
Ріпкинський	Буянки	Михайлівська церква 19 ст.	
	Грабів	Троїцька церква 19 ст.	
	Любеч	Залишки Антонієва монастиря 11 ст. Спасопреображенська церква 19 ст. Кам'яниця Полуботка 18 ст.	
	Суличівка	Церква Різдва Богородиці 18 ст.	
Семенівський	Семенівка	Краєзнавчий музей* Казанська церква 19 ст.	
Сосницький	Сосниця	Краєзнавчий музей* Літературно-меморіальний музей О.Довженка* Покровська церква 19 ст.	
	Загребельне	Церква Різдва Богородиці 19 ст.	
Срібнянський	Сокиринці	Садиба Галаганів 19 ст.	
	Дігтярі	Садиба Галаганів 19 ст.	
Талалаївський	Сильченкове	Успенська церква 19 ст.	
Чернігівський	Чернігів	Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”*: Спаський собор 11 ст. Колегіум Борисо-Глібський собор 12 ст. Будинок архієпископа Будинок губернатора Будинок Я.Лизогуба Курган “Чорна Могила” Гарматний бастіон Історичний музей ім.Тарновського* Військово-історичний музей* Музей одягу* Катерининська церква 18 ст. Літературно-меморіальний музей М.Коцюбинського* Художній музей*	
		Антонієві печери 11-12 ст. Воскресенська церква 18 ст. Іллінський монастир 11-18 ст. Давньоруський некрополь на Болдіних горах Троїцький монастир 18-19 ст. Слецький Успенський монастир 11-17 ст. П'ятницька церква 12 ст.	
		Брусилів	Михайлівська церква 20 ст.
		Количівка	Церква Різдва Богородиці 18 ст.
	Кувечичі	Церква Зішестя Святого Духа 19 ст.	

	Новий Білоус	Троїцька церква 18 ст.
	Рогоща	Успенська церква 18 ст.
	Седнів	Садиба Лизогубів 17-19 ст. Воскресенська церква 17 ст. Георгіївська церква 18 ст. Успенська церква 19 ст. Церква Різдва
	Улянівка	Вознесенська церква 20 ст. Казанська церква 18 ст.
Щорський	Щорс	Меморіальний музей М.О.Щорса*
	Гірськ	Миколаївська церква 20 ст.
	Єліне	Музей партизанської слави
	Клюси	Музей Дружби Народів
	Чепелів	Михайлівська церква 20 ст.

Примітка. Складено за джерелами [8, 9, 10, 11, 33, 37, 40, 48, 49, 61, 64, 65, 66, 68, 83].

Додаток Д

Характеристика екологічних видів туризму.

Види туризму	Вплив на навколишнє середовище						Курортні місця	Сезонність	Інфраструктура	Сума
	Повітря	Води суходолу	Води і біота моря	Ґрунти	Біота суходолу	Геологічне середовище				
Спортивний туризм										
Пішохідний, спортивно-оздоровчий	1	3	2	3	4	1	1	2	1	18
Альпінізм	0	0	0	0	2	2	0	2	1	7
Спелеотуризм	1	1	0	0	1	2	0	2	1	8
Велотуризм	0	1	0	0	1	0	0	1	0	3
Парусний спорт	0	0	2	0	0	0	0	3	0	5
Дельтапланеризм	0	0	0	0	1	0	0	4	1	6
Парашутний туризм	0	0	0	0	0	0	1	2	1	4
Підводний	0	0	3	0	0	0	1	4	1	9
Кінний туризм	0	1	0	1	1	0	0	1	1	5
Автомобільний										
Пізнавальний	4	2	1	1	3	0	0	1	0	12
Спортивний	4	2	1	1	3	0	3	1	2	7
Екскурсійно-пізнавальний										
Архітектурно-історичний	0	0	0	0	0	0	3	0	2	5
Природничо-пізнавальний	0	2	1	2	3	1	1	4	1	15
Технологічно-пізнавальний	0	0	0	0	0	0	1	0	2	3
Історико-археологічний	0	0	0	1	1	1	1	1	2	7
Військово-історичний	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2
Етнографічний	0	1	0	1	1	0	1	0	3	7
Релігійний	0	1	0	1	1	0	1	0	2	6
Учебний туризм										
Навчання іноземців	0	0	0	0	0	0	1	1	3	5
Проведення навчальних практик	0	2	1	2	3	1	2	2	1	14
Науковий туризм										
Конференції, симпозиуми	0	0	0	0	0	0	1	1	0	2
Наукові експедиції	1	1	1	1	1	0	1	2	0	8
Археологічні експедиції	1	1	1	2	1	1	0	1	0	8
Наукові дослідження в лабораторіях	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
Сільський туризм										
Приморський курортно-оздоровчий	0	0	2	2	2	0	0	3	1	10
Сільський	0	21	0	2	2	0	0	3	1	10
Промисельний										
Полювання	0	1	0	0	3	0	0	0	1	5
Підводне полювання	0	0	2	0	0	0	1	4	1	8

Рибальство	0	3	2	0	0	0	0	2	1	8
Збір лікарських трав, горіхів, ягід	0	1	0	2	4	0	0	3	0	10
Фототуризм	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фестивальний туризм	1	1	1	2	2	0	0	3	3	13
Торгівельно-ярмарковий	2	1	1	1	1	0	0	2	3	11
Бізнес-туризм	0	0	0	0	0	0	0	1	2	3
Шоу-туризм	1	1	1	0	1	0	0	3	3	10
Релігійний туризм	0	0	0	0	1	0	0	1	1	3
Агрорекреаційний	0	0	0	0	0	0	0	3	2	5
Дегустаційний	0	0	0	0	0	0	1	2	2	5

Ступінь впливу на довкілля: не впливає – 0; слабо – 1; помірно – 2; значно – 3; сильно – 4;

Курортні місця: 0 – не прив'язаний до традиційних курортних місцевостей; 1 – слабо прив'язаний до традиційних курортних місцевостей; 2 – помірно прив'язаний до традиційних курортних місцевостей; 3 – значно прив'язаний до традиційних курортних місцевостей; 4 – сильно прив'язаний до традиційних курортних місцевостей;

Ступінь вираженості сезонності: 0 – сезонність не проявляється; 1 – сезонність проявляється слабо; 2 – сезонність проявляється помірно; 3 – значний прояв сезонності; 4 – сезонність дуже сильна.

Необхідність створення спеціальної інфраструктури: 0 – нова інфраструктура не потрібна; 1 – потрібні невеликі капіталовкладення; 2 – необхідні помірні капіталовкладення; 3 – необхідні значні капіталовкладення; 4 – потрібні великі капіталовкладення.

Примітка. Джерело [51].